PIIRIKULTUURIQ JA -KEELEQ
PIIRIKULTUURID JA -KEELED

VÕRO INSTITUUDI TOIMÕNDUSÕQ
PUBLICATIONS OF VÕRO INSTITUTE 17

PIIRIKULTUURIQ JA -KEELEQ

PIIRIKULTUURID JA -KEELED

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman

Konvõrentś Kurgjärvel,
21.–23. rehekuu 2004

Võro 2005

Säädmine ja ümbrepandminõ:

Eesti kiiľ – Karl Pajusalu, Jüvä Sullõv, Helen Koks
Võro kiiľ – Helen Koks, Jan Rahman, Laivi Org, Jüvä Sullõv
Inglusõ kiiľ – Kadri Koreinik, Helen Koks, Mari Mets

Kujondus:

Maketť – Jan Rahman
Kaasõpilť – Aapo Ilves
Nõvvomiiś – Jüvä Sullõv

Trükk: Bookmill

Aitjumma Kultuuŕkapitaalilõ!

ISBN 9985-9386-9-0
ISSN 1406-2534

Alostusõs

Võro Instituudi ja Tarto Ülikooli eesti ja soomõ-ugri keeletiidüse osakunna kõrraldõdul riikevaihõlidsõl konvõrendsil Kurgjärvel 21.–23. rehekuu pääväl 2004 püüti löüdäq vastussit küsümisele, kuis mitmõsugumadsõq piiriq mõotasõq kultuurõ ja kiili arõngut ni määntsit piire om kiili ja kultuurõ seen. Midä tähendäs piiri pääl olõminõ kultuurilõ ja taad kandvalõ keelele? Määntseq ommaq väiku kynõlõjidõ hulgaga keelin kirotõdu ilo- ja aokirändüse piirihädäq?

Seon kogomigun ommaq konvõrendsil peetüide ettekandidõ perrä kirotõduq artikliq.

Kogomigu kolm edimäst kirotust kynõlõsõq kirändüsest. Tiit Hennoste kaes lõunõeestikeelist luulõt, tuu minevikku ja täämbäst päivä. Hennoste löüd, et vanõmb võrokeeline luulõq olĺ tüüpiline murdõluulõq, a täämbädses om taa naist piirest vällä lännüq. Võro kirändüse piire säädeles ka Mart Velsker, küssen eesti ja võro kirändüse piire kotsilõ terve ria küsümiisi. Õdagumeresoomõ kirändüsmaastikku valgustas laembahe Kari Sallamaa artikli „Piirid ja kirjandus“.

Kirotuisin om viil juttu mitmõsugumaidsi piire mõost keelele ja hindätiidmisele. Laura Assmuth võrdõlõs kolmõ tugõva hindätiidmisega Õuruupa Liido piiŕkunda: Sardiiniat, Saarõmaad ja Setomaad. Kara D. Brown tuu vällä võro keele oppamisõ hädäq Võromaa koolõn. Enn Ernits kirotas vaďa keelest, tuu murdist ja näide häädümisest, Marje Joalaid uuŕ Põĥahummogu-Laadoga kaŕalaisi 17. saa-aastagal. Anu Korb and hää ülekaehusõ Võromaalt Tsiberihe vällärännänüist, näide kodokandi muudu keelest ja kotusõnimist. Kimmo E. Laine artiklin om juttu tuust, kuis näkḱ Kaŕalat vinne kirämiiś Vladimir Nikolajevitš Mainov. Tuomas Magga kirotus uuŕ saami keele saiso, a Anna Verschik tutvustas balti jiidissit. Juris Cibuļs kirotas latgali keelest Lätin ja Leoš Šatava sorbi keelest Śaksamaal. Katś artiklit ommaq ka võro keeleoppusõst: Jüvä Sullõv kaes astmõvaeldust, Laivi Org peethelle pehmehüst.

Joudu lugõmisõs!

Toimõndajaq

Alustuseks

Võru Instituudi ja Tartu Ülikooli eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonna korraldatud rahvusvahelisel konverentsil Kurgjärvel 21.–23. oktoobril 2004 püüti leida vastuseid küsimusele, kuidas erinevad piirid mõjutavad kultuuride ja keelte arengut ning milliseid piire on keelte ja kultuuride sees. Mida tähendab piiri peal olemine kultuurile ja seda kandvale keelele? Missugused on piiriprobleemid väikese kõnelejaskonnaga keeltes kirjutatud ilu- ja ajakirjanduses?

Käesolev kogumik sisaldab konverentsil peetud ettekannete põhjal kirjutatud artikleid.

Kogumiku kolm esimest artiklit räägivad kirjandusest. Tiit Hennoste käsitleb lõunaeestikeelset luulet, selle minevikku ja tänapäeva. Hennoste leiab, et varasem võrukeelne luule oli tüüpiline murdeluule, kuid tänaseks on ta neist piiridest väljunud. Võru kirjandust piiritleb ka Mart Velsker, esitades ka terve rea küsimusi eesti ja võru kirjanduse vahelistest piiridest. Läänemeresoome kirjandusmaastikku valgustab laiemalt Kari Sallamaa artikkel „Piirid ja kirjandus“.

Edasistes artiklites on juttu erinevate piiride mõjust keelele ja identiteedile. Laura Assmuth võrdleb kolme tugeva identiteediga piirkonda Euroopa Liidu äärealadel: Sardiiniat, Saaremaad ja Setumaad. Kara D. Brown toob välja võru keele õpetamise probleemid Võrumaa koolides. Enn Ernits kirjutab vadja keelest, selle murretest ja nende hääbumisest, Marje Joalaid Kirde-Laadoga karjalastest 17. sajandil. Anu Korb annab ülevaate Võrumaalt Siberisse väljarännanutest, nende kodukandipärasest keelest ja kohanimedest. Kimmo E. Laine artiklis on juttu sellest, millisena nägi Karjalat vene kirjanik Vladimir Nikolajevitš Mainov. Tuomas Magga artikkel käsitleb saami keele olukorda, Anna Verschik aga tutvustab balti jidišit. Juris Cibuļs kirjutab latgali keelest Lätis ja Leoš Šatava sorbi keelest Saksamaal. Kaks artiklit on ka võru keele grammatikast: Jüvä Sullõv vaatleb astmevaheldust, Laivi Org palatalisatsiooni.

Jõudu lugemiseks!

Toimetajad

Sisukõrd

Konvõrendsi kava 8

Piire säädmine kirändüsen

Tiit Hennoste Kes seal Räpinas kirikukella lõi?
Võru piirid ja võru luule 13
Mart Velsker Võru kirjanduse piiritlemine 19
Kari Sallamaa Piirid ja kirjandus 26

Kiiľ, piiriq ja hindäpidämine

Laura Assmuth Meie ja "teised": perifeeria identiteedid 41
Kara D. Brown Võro keele ja kultuuri tund
kooli ja õpetajate elus 56
Juris Cibuļs Latgali keelest 67
Enn Ernits Vadja keele varasemast murdeliigendusest
ja hilisemast hääbumisest 76
Marje Joalaid Kirde-Laadoga karjalased 17. sajandil. 91
Jüvä Sullõv Võro keele astmõvaeldusõst 103
Anu Korb Võrumaalt, eriti Vastseliina kandist
väljarännanutest Siberis 113
Kimmo E. Laine Vladimir Nikolajevič Mainov Karjalan
kuvaajana. Asukkaiden kieli ja etniteetti 124
Tuomas Magga Objektista subjektiksi:
kuka "omistaa" saamen kielen? 137
Laivi Org Võro ja eesti pehmehüse piiriq 144
Leoš Šatava Sorbi kiiľ Łužican (Śaksamaal) ja kuis tedä
täämbädsel pääväl elävämbäs proovitas tetäq 157
Anna Verschik Balti jidiš ja selle piirid 164

Summaria 179

PIIRIKULTUURIQ JA -KEELEQ

Konvõrentś Kurgjärvel, 21.–23. rehekuu pääväl 2004

Neläpäiv, 21.10.2004

19.00–20.45. ALOSTUS

19.00–19.15. Konvõrendsi alostaminõ.
19.15–19.45. **Peeter Torop.** Piirikultuurid, piirikeeled ja piiriloome.
19.45–20.15. **Kari Sallamaa.** Piirid ja kirjandus.
20.15–20.45. **Mauno Koski.** Pitäjänmurre ja sen rajat.
20.45. Raamatidõ kaejadsiq.

Riidi, 22.10.2004

9.00–13.00. PIIRIKULTUURIQ AON

9.00–9.30. **Laura Assmuth.** Me ja muut: kulttuurisia identiteettejä ja rajoja Euroopan Unionin etelä- ja koillislaidoilla.
9.30–10.00. **Mare Piho.** Petseri venelaste tulevikuennustused ja -uskumused muutuvas ajas.
10.00–10.30. **Kristi Salve.** Piirijõe Piusa kaldal. Etniliste suhete kajastumine Vastseliina pärimuses.
11.30–12.00 **Anu Korb.** Vastseliina kihelkonnast väljarännanud Siberis.
12.00–12.30. **Marje Joalaid.** Kirde-Laadoga karjalased 17. sajandil.
12.30–13.00. **Enn Ernits.** Vadja keele muistsest murdeliigendusest ja hilisemast hääbumisest.

16.00–17.30. PIIRIKEELEQ I

16.00–16.30. **Anna Verschik.** Balti jidiš kui piirimurrak.
16.30–17.00. **Juris Cibuļs.** The Latgalian Language Between the Millstones of Education and Language.
17.00–17.30. **Leoš Šatava.** The present-day endeavours to revitalize the Sorbian language in Lusatia (Germany).

18.00–20.00. PIIRIKIRÄNDÜS JA -AOKIRÄNDÜS

18.00–18.30. **Tiit Hennoste.** Piirid võru kirjanduses.
18.30–19.00. **Hasso Krull.** Vanapagana pärimus: käärid ja õmblused.
19.00–19.30. **Mart Velsker**. Võru kirjanduse piiritlemine.
19.30–20.00. **Evar Saar.** Võro kiiľ aokirändüsen.
20.00. Iloõdak.

Puuľpäiv, 23.10.2004

9.00–12.00. PIIRIKEELEQ II

9.00–9.30. **Riho Grünthal.** Läänemeresoome keeled soome-ugri keelte läänepiiril.
9.30–10.00. **Seppo Suhonen.** Lõunaeesti keele koht lähimate keelte hulgas.
10.00–10.30. **Sulev Iva.** Kaehus õdagumeresoomõ kiili pääle läbi võro keele astmõvaeldusõ.
11.00–11.30. **Laivi Org.** Võro ni eesti pehmehüse piiriq.
11.30–12.00. **Kadri Koreinik.** Mulgi, Võru ja Setu - meie ja nende piirid.
12.00. Konvõrendsi lõpõtaminõ.

Sainaettekandõq:

Kara Brown. Perifeerne võro keele ja kultuuri tund kooli ja õpetaja elus.
Tiina Halling. Narva – linn ida ja lääne vahel.
Kimmo E. Laine. Vladimir Nikolajevič Mainov Karjalan kuvaajana.
Elo Liiv. Seto kirä'.
Heiki Samel. Setode ümberasumisprogrammist ja selle tulemustest.

PIIRE SÄÄDMINE KIRÄNDÜSEN

KIRJANDUSE PIIRITLEMINE

KES SEAL RÄPINAS KIRIKUKELLA LÕI? VÕRU PIIRID JA VÕRU LUULE

TIIT HENNOSTE

Identiteet algab piirist, täpsemalt piirajatest. Olgu need füüsilised või sotsiaalsed piirid. Ikka on keegi, kes on seespool piire ja keegi, kes jääb väljapoole. Aga siin tuleb meil vahet teha vähemalt kahe identiteedi vahel: nomaadi identiteet, mis seostub maatusega (mongoli kodu on seal, kus on tema ratsu ase) ja paigalise identiteet, mis seostub pere ja kodu loodud füüsilise mõjuga (muide, mõlemaid on nähtud produktiivse ja positiivsena). On selge, et eesti identiteet on kuulunud aastasadu viimasesse rühma. Veel enam, see on üha süvenenud. Kui poolteist sajandit tagasi piirduti sellega, et vaadati siin 700 aastat elanud saksa ülemkihti endiselt kui võõraid meie maal, siis viimased aastakümned on kulunud selle rõhutamisele, kuidas meie oleme siin elanud tuhandeid aastaid (kuigi jääb arusaamatuks, kes on sel juhul meie).

Nii on füüsilised piirid need, mis aitavad luua rahvuse või mingit muud identiteeti: riigipiirid, kultuuripiirid, usupiirid, keele levikupiirid. Mida suletum on piir, seda puhtam saab olla identiteet. Avatud piirid on need, mis tekitavad immigrante ja emigrante. Viimased on aga alati piiril olijad. Neisse on eestlane ja tema kirjandus suhtunud üldjuhul vaenulikult või vaikimisega.

Nii on eesti kirjanduse üks piire olnud näiteks eesti-vene piir, mille taga olevast vaikiti: eesti kirjanduses ei esinenud pea ühtegi venelasest tegelast. Teine piir oli eesti-saksa piir, mille puhul neist just nimelt kirjutati, aga kui inimestest teisel pool sotsiaalseid piire, kes said külge kindlad, juba enne määratud sildid. Piiril olevad inimesed, kadakasakslased või pajuvenelased, aga kandsid selgelt negatiivseid jooni. Samas, siin öeldu ei kehti pagulaste kohta, keda sunniti piiri taha.

Niisiis, võime postuleerida, et teravad piirid on olnud olulised eesti kultuurile ja kirjandusele.

Piiride sees on aga kindel koht, koht, mis seostub identiteediga. Koht omakorda seostub keelega klassikaliselt ühel viisil: see on kohamurrete kaudu. Kõik muud allkeeled seostuvad pigem muude identiteetidega (sotsiaalsed identiteedid) ja ei kata kogu kohta.

See oli taustaks. Nüüd asja juurde.

Võtame kaks luuletust, mis pole mitte võru luuletused, kuid on arhetüüpsed, lähteluuletused, n-ö murdeluule prototüübid eesti lugeja mälus: Henrik Adamsoni "Mulgimaale" ja Andres Renniti "Kallis kotus".

Andres Rennit: *Mu meelen kuldne kodukotus, ma sageste näe und vell sest, kos õndsa esä kallis katus mu varjas, vaikist latsekest, Mäest alla mööda kopli veere sääl paĺlajalu paterdi, sis ringi üle Ridassaare, kaits peokest täis lillesi.*

Ja Mulgimaale: *Om maid maailman tuhandit ja rahvit mitmit miljunit – üitsainus Mulgimaa. Ää kuri kui las olla ta – kui Pikässillast üle saa, suud anna mullal ma.*

Need kaks luuletust markeerivad meile kahte täiesti erinevat suhet kodumaaga. Rennit esitab meile mälestust, kadunud kodu koos selle ümber oleva pisikese maailmaga. See on mikrotoponüümide luule. Kodumaja, külakohad, inimesed jne. Kuid piire selles luuletuses ei ole.

Mulgimaale on selgelt teistsugune. See toob välja maailma maad ja rahvad ja nende seas ühe. Ja markeerib selle ühemõtteliselt füüsiliste piiride kaudu. Siin on muld kui püha asi, kojutulek on ühendatud kindla piiriga, kindla territooriumiga.

Ma kasutaks Renniti kohta nimetust kodukohaluule ja Adamsoni kohta isamaaluule. Just isamaa, mitte kodu loob sellised piirid.

Istun mäe peal ja vaatan

Millised on need piirid, mida toob välja klassikaline võrukeelne luule?

Selle luule võrukeelse osa võib-olla olulisim kese on mägi. See luule on täis mägede nimesid. Mäed määravad maailma. Väga oluline motiiv on mäe peal istumine ja sealt vaatamine (nii Juhan Jaigi Mäki pere: *Ma istu siin Hääkoti lagipään, siin kaua jo mäki ma vahtnu.*). Laialipillutatud sugulasi vaadatakse mägede, tornide, kõrgete kohtade kaudu. Aga ei tõmmata piiri nende vahele, ei markeerita nt madala maa ja mägede piiri vaid otsitakse omasid kohti, endale olulisi, endale tüüpilisi märke. See on selgelt koha-keskne maailm, aga sellega ei markeerita ka üldiselt piiri. Silmapiir puudub. On inimesed ja asjad, mis on lähedal, on nähtavad ja nimetatavad. Seda maailma vaadatakse kõrgelt, kuid see ei ole *Kui siit pilve piirilt vaatan üle õitsva Eestimaa*. Pilvepiirilt näeb piire. Selles luules näeb oma ümbrust.

Selle luule lähtepunkt võib olla ka trepil istumine, mis märgina kuulub idülli, rahu maailma, aga toob sisse ka vaatepunkti, mis on täiskasvanu tüüpilisest vaatepunktist madalam, pigem lapsekõrgune.

Kui siin on piirid, siis on need ajalised: mälestus, lapsepõlv, muiste, kunagi. Või siis unenäolised. Mõnikord seda piiri markeeritakse (Suits: *Kõrd, talvel kerkokellä löödi ja lööja olli oma lell. Mo emä aus sis joodi, söödi – see mälestüs om mulle hell.*), enamasti aga minnakse otse üle piiri. Ehk piir kahe maailma vahel on luuletuse ja vaikimise piir. See on küll piiride ületamine, aga see piir on hajus, udune ja see on kirjutaja isiklik piir, mille kaudu ta luuletusse siseneb.

See koht, mida nähakse, on aga MAA, maakoht, maaelukoht. See on pühapäev, kerkokell, jumal, rahu, õitsemine, õnnelik päikseline maailm. Nostalgiline mälestus aegade tagant. See on suuresti alguse ülekordamise, alguse meenutamise luule. Algusest tahapoole ei ole võimalik minna. Algus on asi, mis ei markeeri niivõrd piire teisel pool, vaid mõtleb sellest punktist.

Igavene korduvus neis piltides. Aga lumma katkemisest, piiridest ei taheta üldiselt kõnelda. See on otsekui loomulik seisund see mälestus. Aga samas ta ei ole. Mõnel hetkel tuleb see piiritagusus välja mõnes märksõnas. Vastandus uue maailmaga on implitsiitne. Ja pole oluline, kas luuletab pagulasest sõjavang Kalju Ahven, linnakosmopoliit Gustav Suits või nostalgik Artur Adson.

Kes kuuluvad selle luulemaailma sisepiiri? Kesksed on pere ja loomad ja mäed ja linnud ja muuseas, jumal. Selles luules on eesti luulega võrreldes äärmiselt palju jumala ja kirikuga seotud luulet. Olenemata kirjutajate ajastulisest ja usulisest taustast.

See on nimetamise luule, mis loetleb seda nähtavat ja mälus olevat maailma. Nimetamine ühtlasi loob selle maailma, toob esile selle, mis on oma. Muu jääb olematusse, piiride taha.

See on tugevalt visuaalne luule. Nägemine loob mõtteid ja mälestusi või mälestus toob mälusse pildid. See aga rõhutab selgelt luule kohalisust. Selline nägev, juuresolev pilk on võimalik siis, kui asjad toimuvad siin ja praegu. See on suulise suhtluse situatsioon. Kirjapanduna on see kõne ja kirja piiril liikuv luule. Samasse viitab paljude dialoogide kasutus luules.

Selle luule tüüpiline toon on selgelt teistsugune kui eesti luulel üldiselt. Siin on veidi melanhooliat, huumorit ning armastuse ja lapsepõlve kaduvuse kurbust. Lisaks külalaulu moodi nalja ja stseene, milles omakorda töötegemise dialoogi.

Niisiis, see on keskkoha ja piiritlemata piiride luule. See luule otsib endale keskpunkti ja vaatab enda ümber. Ta ei vaata piirideni, vaid elab piiride sees. Ta ei tegele piiriküsimusega. Ei osuta selgeid piire, ei osuta teist poolt. Piiridetagune ise on piiritlemata, tundmatu maa. Seda ei nimetata, sellest ei kõnelda. See on otsekui tabustatud või pole see lihtsalt oluline.

See pole võro identiteedi luule. Selles pole ka rahvusromantilist isamaaluulet selle klassikalises mõttes. Sest rahvusromantika on see, mis vaatab ülevalt, piirideni või tõmbab keelelise käsupiiri: eestimees peab ikka eestimeheks jääma. See luule ei ole võru piire eraldav ega kaitsev. Ainus piir on keeles endas, keele kaudu enese eraldamises. Aga seegi on pigem mäletuste keel, mis aitab meenutada, aitab maailma sisse minna. See keel on lahutamatult seotud nende reaaliatega, millest ta kõneleb. Nii nagu ikka inimesed mõtlevad eri asjadest eri keeles.

Piiride ületamise valu

Selline oli võru luule klassika. Selline luule jätkub kuni viimase ajani amatöörluulena, harrastusluulena. See võib olla teadlik hoiak, kuid võib olla ka lihtsalt klassikaliste mallide ülevõtmine, nagu amatöörluules tavaks. Uus aeg selles luules algab kildudena varem, aga suurema lainena 1990. aastatel. Luule maailm hakkab muutuma.

Kõigepealt, see on luule, milles piirid tulevad sisse. Tulevad Võrumaa ja Setumaa kui tervikud. Kuigi see võib endiselt olla vaatamise luule, sellega kinnistatud aja ja vaatamise koha külge. Nagu Ilmar Vananurme *Taa mu Setomaa, kaeh!*

See pole enam patriarhaalne muust ilmast eraldatud lapsepõlvemaa, vaid seotud linna, teiste maade, uue aja reaaliate jms. Nii Contra, kes ostab Laseringist CD (Taivaretel) või Ruitlane, kes ostab linnast arvuti (*ostsõ liinast arvudi ma* -) või kasvõi Rahmani Kynõtraadi *fiestaq* ja *rocksummõr'*. Aga oluline on see, et keskmeks jääb ikka sama maa, muud kohad on markeeritud teise kohana.

Samas, maa ise on muutunud. Nüüd on see lagunev või lõhutav maa, mille idüllilist kodumaailma pole enam kuigivõrd järel. Ja olulisimaks tundeks nostalgia asemele saab valu. Nii Eelmäe *Jõuluüü kirikusõit* ja lagunenud kirikud või Ilmar Vananurme *A tõõsõlt puult Petserit tuvvas mudku kirstõ,* või Merca teistmoodi valus Palvõkiri: *mis ti tiitõ mi maadõga, mis ti kaotatõ mi küläsi*. Vaid harva kisub sekka paroodilist suhet vana maailma ja vana luulega, aga seegi on valuga segi (Ruitlane: *oh mu esä majakõnõ tsirgupesä muudu sääl om joba aastakümmit ullimuudu juudu*).

Kui varane luule oli eeskätt olemise ja istumise luule, siis see on minemise, liikumise luule. Nagu Kauksi Ülle Kuldrenett: *Saarõmaalt Urvaste kaudu tulli ja Viljandi lää*. Kui varem istuti majatrepil ja vaadati enda ümber, siis nüüdki võib vaadata enda ümber, aga vaataja koht on teine, on ajutine

juhuslik paik nagu Merca Pühä päiv (*Tiiviirõlõ istusõ maaha ja kaesi, no kaesi tuud mõtsa!...*) või minemise sümboolne piir nagu Kauksi Ülle *Ussõ pääl üteld*.

Tihti on see koha sisse, piiride sisse tagasi minemise luule. Aga see tagasiminek ei ole enam enesestmõistetav. Pigem on siin keskne pagulase tunne koos piiridega, mis lahutavad. See on luule kadunud isamaast, emigratsioonist. Luule, milles isamaa ja luuletaja suhe on valuline, pooleldi katki. Midagi on läinud lõplikult või vähemalt tuntavalt piiri taha. Ja inimene vajab äratust, vajab tõuget, vajab meeldetuletust.

Sealjuures saab keel selles luules kahesuguse rolli. Üks neist on loomulik keel, emakeel, milles luuletatakse. Keel, mida ei tehta küsitavaks, mis on oma. Selline keel iseloomustab suuremat osa noori luuletajaid, aga ka näiteks Ain Kaalepit, kelle murdeluule on, nagu ta eestikeelnegi, õpetatud luule. Aga selle tagant kumab teistsugune suhe, mida kõige mõjuvamalt ütleb tartumurdeline Mats Traat (Pagulane): *ma lää emä nink esä manu tartu kiilde pakku. Tuu om üits illus minek – niigu tõiste ilmajakku*. Seegi markeerib piire, pagulust. See luule on ka tervikuna otsekui pakkuminemise luule. Seda poolt ei märgita, mille eest pakku minnakse. Aga minnakse mälestustesse, minnakse kohapeale.

Nii on see luule hüpe üle vahepealse romantilise isamaa traagikasse. See on katkenud sidemete, valusate piiride luule. Valu on nii enda sidemete katkemise pärast kui ka maa hävimise pärast. Piirivalu luule.

Lõpetuseks

Anno 2003 küsib Kauksi Ülle: *Tiid kiä sääl Räpinäh tuud kerkokellä lei kui kerikaia veereh kesk valgõt ristikhaina miiq rossinasaia sei*. See on maailm, milles on alles nii valge ristikhein (*nüüd õitsvad kodus…*) ja rosinasai (*kas rosinatega saia kah tehasse?*). Aga pole teada, kes seal Räpinas kirikukella lõi. Suitsul oli lööja teada: oma lell.

Märkus

Luulenäited on esitatud eesti murdeluule antoloogia redaktsioonis (*Ime kütken tähe poole kist.* Eesti murdeluule antoloogia, koostanud Siim Kärner, Print Best Viljandi 2002), välja arvatud Kauksi Ülle näited, mis pärinevad kogust *Käänüpäiv* (Obinitsa etc, Kauksi Ülle Mänedsmenť 2003).

Tiit Hennoste: Kiä sääl Räpinäh keŕkokellä lei?

Võro piiriq ja võro luulõq

Artikli kaes lähkümbält, määndseq piiriq tuu vällä klassikalinõ (varatsõmb) võrokeeline luulõq ja kuis täämbäne võrokeeline luulõq noist piirõst üle lätt. Ku varatsõmb luulõq olĺ innekykkõ olõmisõ ja (mäe otsan) istmisõ luulõq, sis täämbäne om minegi, liikmisõ luulõq. Taa olõ-i inämb patriarhaalnõ muust ilmäst eräldet latsõpõlvõmaa, a köüdet liina, tõisi majju, vahtsidõ tõsiasjoga jms. A tähtsä om tuu, et keskpaigas jääs yks sama maa, muuq kotussõq ommaq selgehe vällä tuuduq ku muuq kotussõq.

Tihtipääle om täämbäne võrokeeline luulõq paiga sisse, piirõ sisse tagasi minemise luulõq. A tuu tagasi minemine olõ-i inämb loomulik, tulõ-i peris esiqhindäst. Innembi om tan tähtsä kotost ärq lännüq inemise tunnõq üten piirõgaq, miä hoitvaq juunt vaihõl. Taa om luulõq kaonust esämaast, emigratśoonist. Luulõq, kon esämaa ja luulõtaja vaihõkõrd om hallus, poolõldõ katśki. Midägi om lännüq kas sis periselt ärq vai vähämbält peris piiri taadõ.

Keelel om taan luulõn kattõmuudu rolĺ. Ütś naist om loomulik kiiĺ, imäkiiĺ, määndsen luulõtõdas. Kiiĺ, midä tetä-i küsütäväs, miä om peris uma. Sääne om kiiĺ inämbüsel noorist luulõtajist, a näütüses ka Ain Kaalepil, kink murdõluulõq om niguq timä eestikeelinegiq, koolitõt luulõq. A tuu takast paistus tõistmuudu läbisaaminõ keelegaq, midä kygõ mõovambalt ütles tartomurdõlinõ Mats Traat (Pagulane): *ma lää emä nink esä manu tartu kiilde pakku. Tuu om üits illus minek – niigu tõiste ilmajakku.* Tuugi märk ärq piirõ, paossin olõkit. Taa luulõq om ka terveniste niguq pakkominegi luulõq. Mindäs mälehtüisi sisse, mindäs kotussõ pääle.

Nii om taa luulõq hüpeq üle vaihõpäälidse romantilidsõ esämaa traagiga sisse. Ta om kakõnuidõ köüdüsside, halusidõ piirõ luulõq. Hallus om nii hindä köüdüsside kakkõmisõ ku ka maa häömise peräst. Piirihalu luulõq.

VÕRU KIRJANDUSE PIIRITLEMINE

MART VELSKER

Järgnevalt ei ole võetud eesmärgiks rääkida Ida ja Lääne piiril olemisest ega ka mitte sellest, kas mingi vaimne või materiaalne substants võiks määrata võru kirjanduse piire. Minu lähtekohaks on see, et piire saab teatud juhtudel tõmmata kokkuleppeliselt. Mind huvitab, kuidas on tõlgendavates tekstides tõmmatud piire võru kirjanduse ümber, kuidas kriitika on võru kirjandust määratlenud ja missuguseid probleeme selle kõige juures näib tekkivat. Selle huvi taustal on täiesti konkreetne asi, täpsemalt asja puudumine: tõelist võru (või siis lõunaeesti) kirjanduse ajalugu pole seni kirjutatud. Ilmselt on võru kultuurile parem, kui tal on võimalikult palju atribuute, muuhulgas kirjanduslugu. Mingis mõttes saab väita, et kirjandus leiab oma piirid ja eneseidentsuse siis, kui temast jutustatakse lugu ja pannakse see kirja.

Eesti kirjandusel olid identiteediprobleemid ja "suure loo" kirjutamise taotlused rohkem päevakorral 19. sajandil ja 20. sajandi alguses, kuigi arutlusobjektiks on need asjad muutunud ka hiljem. Näiteks 1989. aastal, kui korraldati konverents "Rahvuskirjanduse mõiste ja kriteeriumid", selle tulemusena ilmus ka kaheosaline kogumik "Kõnelusi rahvuskirjandusest" (1990). Eestlastel on mitu suurt kirjanduslugu, võrukeste sellesuunaline tegevus on olnud pikemat aega ettevalmistavas faasis. Viisteist aastat tagasi, 1990. aastal pidas Heino Sikk väikse ettekande Võrumaa kirjameestest (vt Sikk 1997), mis esitas kaootilisevõitu valiku fakte võru literaatide kohta. Kaosest hoolimata oli see vähemasti üks katsetest murdekirjanduslike üksikjuhtumite asemel vaadelda võru kirjandust kui "kollektiivset keha" või "kollektiivset vaimu".

Viieteistkümne aasta jooksul on jõutud niikaugele, et piiritõmbamine "omade" ja "võõraste" kirjanike vahel on võtnud hõlmava ja süstemaatilise kuju. Kirjandusloolise süsteemi loomisel on kõige programmilisem Kauksi Ülle, tema kirjutis "Võro kirändüs – miä tuu um? " (2000) esitabki kirjandusloo kava ning lisaks võimaliku nimekirja autoreist, kes sinna sisse võiksid pääseda. Veel on jõudnud suuremate ülevaadeteni üks ja teine võru kirjasõnaga tegeleja. Eriti võru kirjanduse internetilehekülje (Võro kirändüse kodoleht – http://wi.werro.ee/kirjandus) tegijad eesotsas Jan Rahmaniga. Selle kodulehekülje magistraaltekstiks on aga Kauksi Ülle eelpool mainitud kirjutise lühendatud versioon, niisiis lähtekoht ositi seesama. Esialgse

kontseptuaalse kavani on jõudnud veel Võrumaa koduloolise bibliograafia (http://wi.werro.ee/bibliograafia) koostajad, samuti Ülo Tonts, kes 2004. aasta sügisel luges Tartu Ülikoolis kursust "Sissejuhatus lõunaeesti kirjandusse". Suurt kirjandusloo köidet aga seni ei ole, seda peavad asendama muud institutsionaalselt kaalukad asjad. Sellises asendusfunktsioonis on praegu eriti neli kirjandusliku tegevuse saadust:

1. Seesama "Võro kirändüse kodoleht", mille tähendusrikkust vähendab praegu vaid see, et seda pole mõnda aega värskendatud.

2. "Võrokõstõ lugõmiseraamat" (1993), mis sai uues versioonis pealkirjaks "Võrokiilne lugõmik" (1995).

3. Võru Instituudi toetusel ilmunud helikassettide ja -plaatide sari, mis moodustab omamoodi suulise kirjandusantoloogia või antoloogiate kogumi.

4. Raamat "Võro kirändüse luumine" (2000). Selle tekkeimpulsiks olid võru kirjanduse aasta (1999) üritused, needki institutsionaalselt kaalukad. Aga raamatu pealkiri on eriti ilmekas – piire tõmmates ju "oma" kirjandust luuaksegi ning seda loomist püüan ma siinkohal peegeldada.

Lisaks neljale kesksele asjale on muudki, näiteks on ilmunud asjakohaseid peatükke raamatus "Võromaa kodolugu" (2004), artiklikogumikke, artikleid ajakirjanduses, materjale internetis (lisaks nimetatule Võro Instituut, Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, Aapo Ilvese kodulehekülg jm), aga kõike siinkohal nimetada ei jõua ja lõpuks ei asenda ükski neist kirjanduslugu.

On rida tunnuseid, mille abil konstrueeritakse rahvuskirjandust, ka võru kirjandust, kui see enese etnilis-kultuurilist identiteeti kuulutab. Konstrueerimise lähtekohtadeks osutuvaid tunnuseid on palju, aga tavalises praktikas eelistatakse neist esile tõsta väikest komplekti. Näib, et esimeses järjekorras pööratakse tähelepanu territooriumile (kas kirjanik on Võrumaalt pärit), keelele (kas tekst on võrukeelne), temaatikale (kas tekst räägib Võrumaa asjadest) ning vaimule ja/või hingele (kas tekst esindab "võrulikkust"). Seda loendit võiks hõlpsasti jätkata, nii on mõnelgi juhul tähtis kuidas kirjanik end ise määratleb, kas võru kogukond on autori omaks võtnud, kas Võru Instituut on raamatu väljaandmisel osalenud, kas kirjanik on oma teoseid ka kirjutanud Võrumaal jne.

Võru kirjandusloo puudumine on institutsionaalne probleem, selle tegemisel peab aga kirjandust piiritlema. Tahtsingi omakorda jõuda võru kirjanduse piiritlemisega seotud küsimusteni. Pole päris korrektne neid sõnastada isikunimede abil, kuid samas võiks see teha juttu konkreetsemaks. Minu meelest on kirjandusloo tulevasel tegijal vaja kõigepealt lahendada viis võru

kirjanduse piiritlemisse puutuvat küsimust:

1. Mida teha Mati Sirkliga?
2. Mida teha Nikolai Baturini ja Mats Traadiga?
3. Mida teha Bernard Kangroga?
4. Mida teha Valev Uibopuuga?
5. Mida teha Juhan Jaigiga?

Mida teha Mati Sirkliga? See on Võru ja Eesti suhte küsimus – sellisena loogiliselt üks esimesi küsimusi, mis seotud territooriumi ja keelega. Mati Sirkel on mõjukatest ja oma tegevussfääris tõsiseltvõetavatest literaatidest peamine, kes on võrukeelse kirjanduse iseseisvumisele vastu seisnud. Sõltumata konkreetsetest üksikasjadest on ta põhimõtteline seisukoht selge: "Eesti ühtse kirjakeele osas on ajalugu valiku teinud" (Sirkel 1999). Seda deklareeris Sirkel Eesti Kirjanike Liidu esimehena, nii jääb mulje, et 20. sajandil keeldus eesti kirjanike enamus võru kirjanduse iseolemise taotlusi tunnustamast. Mis ei pruugi ometi tõsi olla. Mis aga ikkagi teha Sirkliga? Kui jääda personaalsele tasandile, siis on vastus lihtne: Sirkliga pole võrukestel midagi teha. Kui aga isikute pinnalt kõrgemale tõusta, siis siin on varjul põhimõttelised küsimused: millist taktikat peab "suureesti" võimuesindajatega kasutama ja kuidas tekib võru kirjanduslik identiteet võru-eesti teljel?

Tegelikult on küsimuse viimane pool ju tähtsam – seda on põgusalt, aga sisukalt käsitlenud näiteks Arne Merilai ja Hasso Krull. Lõpptulemusena on nende kirjeldus võru ja eesti suhete kohta sarnane, kuigi mitte igas mõttes ühesugune. Oma arvustuses Kauksi Ülle romaanile "Paat" toob Krull võrdluseks ameerika ja kanada kirjanduse suhte, kus kanada kirjandus on vaadeldav ameerika kirjandusena, aga kus samas on ka kanada ja ameerika vahel mingi erinevus (Krull 1999: 148). Merilai räägib seoses Jaigi luulega, kuidas võru kirjandusest järeldub eesti kirjandus, aga eesti kirjandusest ei järeldu võru kirjandust – ja et paradoksaalselt on võru kirjandus seetõttu eesti kirjandusest tugevam, kuigi ta samas kuulub eesti kirjanduse sisse (Merilai 2000: 161). Käsitlusviisid on erinevad, aga nii Krull kui Merilai kirjeldavad samaaegset kokkukuuluvust ja lahusolekut – kõikidest paradoksidest hoolimata ilmselt kõige tõsiseltvõetavamat lahendust eesti ja võru kirjanduse identiteedile. See võiks olla seega topeltidentiteet, mille puhul osalemine suuremas koosluses ei välista võru kirjanikuks olemist, aga osalemine ei tähenda ka algupärase iseolemise kaotamist.

Mida teha Nikolai Baturini ja Mats Traadiga? Kas Nikolai Baturin ja Mats Traat on piiride sees või piiridest väljas? Seega on probleemiks lõunaeesti ja võru kirjanduse suhe, mis taandub taas territoriaalsele suhtele ja millel on omakorda keeleline, temaatiline ja vaimne mõõde. Kauksi Ülle esitab artiklis "Võro kirändüs – miä tuu um?" kondikava võru kirjandusloole. Selle kava juures on aga iseloomulikud väiksed ebajärjekindlused, ka teistel käsitlejatel on üheks põhiprobleemiks võru kirjanduse mõistemahu libisevus. Kauksi Ülle artikli pealkirjas on "võro" – töö avaosas on see määratletud kui üks lõunaeesti haru mulgi, tartu ja setu kõrval (Kauksi Ülle 2000: 264). Järgneb seitsmeosaline kava lõunaeesti kirjanduse ajaloost, siin on kokku pandud võru, setu, tartu, mulgi – seega on kitsalt võru loost loobutud. Aga mahumuutused jätkuvad veelgi, kirjutise lõpuosas on kirjanike nimekiri, kus on ühendatud võru ja setu – mulgi ja tartu on jäänud kõrvale (Kauksi Ülle 2000: 272–273). Ambivalents on tegelikkuses paratamatu, aga suure kirjandusloo tulevane kirjutaja peab tegema enamvähem ühese valiku. Seda valikut mõjutavad kaks vastandlikku argumenti: ühelt poolt – rääkides nn ajaloolise Võrumaa kirjandusest kui võru kirjandusest, on lihtne säilitada loo monoliitsus ja ideoloogiline selgus; teiselt poolt – laiendades territooriumi ja keeleareaali kogu Lõuna-Eesti peale (kaasates lisaks setule ka mulgi ja tartu) on hõlpsam kätte saada nn kriitiline mass kirjanikke. Eriti on kriitilise massi probleem proosas, kus suuremahulist võrukeelset kirjandust esindavad peamiselt vaid Kauksi Ülle romaanid ning Kõivu mälestused. Lisaks leidub muidugi lühemaid tekste, keelenõuet lõdvendades saaks Lattiku, Jaigi, vahest ka Uibopuu ja Rumori suurte klassikutena sellesse kooslusesse juurde, aga kogupilt on ikka hõre. Kui oleks mestis August Kitzberg (kes, muide, oli väga kohatundlik autor), Nikolai Baturin, Mats Traat jt, siis oleks tervikpildi kirjeldamise võimalused paremad. Baturinist ongi juba enne mind räägitud võru kirjanduse kontekstis, Traat on esindatud "Võrokiilses lugõmikus" – niisiis ei ole enneolematu mu mõte, et neid autoreid võiks võru mätta otsast tähele panna.

Mida teha Bernard Kangroga? Kas ta on võru kirjanduse piiride sees või neist väljas? See on eeskätt keeleline küsimus, aga ka keelega kaasneva mentaliteedi küsimus – mis teha nendega, kes muidu sobiksid kaanonisse, aga kes täiesti põhimõtteliselt loobuvad lõunaeesti keele kasutamisest? Kauksi Ülle üks peamisi postulaate on läbi aegade olnud see, et keel ei ole peamine tunnus. Järjekordselt toda kriitilist massi arvestades on see paratamatu eeldus ja olgu nii – me võime öelda, et võru kirjandus võib olla võrukeelne või eestikeelne. Tundub aga, et mõlema poole olemasolu on tähtis, eriti küsitav

oleks võru kirjanduse olemasolu ilma võru keeleta – on ohtlik, kui võrukeelne osa kujuneb väga väikseks. Ilmselt just sellepärast on võru liikumine juba mõnda aega ellu viinud "tagasitõlkimise" projekti, edukalt on eesti keelest võru keelde ümber pandud Kangro, Jaigi ja Lattiku jt tekste. Seda on peetud mõnikord veidruseks, sõbralikku skepsist leidub lõunaeestlaste endigi seas, aga ometi on see tõlkimine institutsionaalse enesekehtestamise ja keelelise ellujäämise mõttes päris asjakohane. Tõlkimise juures on veel teinegi külg – kirjandust ei peaks tõlkima mitte üksnes võru keelde vaid ka võru keelest teistesse keeltesse. Mõlemasuunalises vahendamises peaks võru keel käituma võimalikult normaalse kirjanduskeelena.

Mida teha Valev Uibopuuga? Uibopuu probleemi võiks nimetada ka Kangro probleemiks ruudus – siin on õieti kaks asja korraga: keeleküsimus ja võru vaimulaadi küsimus. Kauksi Ülle on Uibopuud nimetanud "psühholoogilise võro vaimu" esindajate reas (Kauksi Ülle 2000: 273). Võibolla on see ka õige, aga osas loomingust näib Uibopuu olevat siiski võrukauge. Aga äkki on võru kirjanduslool siiski Uibopuud ja teisi temasuguseid vaja? Võimalik, et ongi.

Mida teha Juhan Jaigiga? See küsimus ei saa puudutada kirjaniku kuulumist või mittekuulumist võru kirjandusse – mees, kes on kirjutanud "Võrumaa jutud", on ennast sellega juba ise paika pannud. Jaigi üle mõtlema ajendas aga see, et "seesolemisest" hoolimata esineb tema puhul retseptsioonihäireid. On ju olnud Jaigi konverents, uustrükke, helikassett, häid artikleid. Tõsi, kuid teisalt on Jaik eesti kirjandusloo käsitlustes endiselt marginaalne, ta on täiesti teisejärguline ka "Võrokiilses lugõmikus", Ülo Tontsu loengukursuses polnud Jaigist eraldi loengut (Tontsu loengukavas olid võru keelealalt eraldi välja toodud Lattik, Rumor, Uibopuu ja Kolk). Millest see on tingitud? Mulle näib, et need on ühelt poolt häired, mis tekivad lastekirjanduse ja "täiskasvanute" kirjanduse piiril, aga ka folkloori ja "päriskirjanduse" piiril. Lastekirjanduse alavääristamine on üldisemgi küsimus, kuid see kipub võru autoreid saatma mitmelgi puhul, ilmselt seetõttu, et "võru vaim" ärkab tihti lapsepõlvemeenutuste kaudu – nii on Jaigil, aga on ka näiteks Lattikul. Folkloorsus tekitab samamoodi piiritülisid – on ju pärimuslikkust mõnigi kord peetud üheks lõunaeesti kirjanduse erijooneks, kuid samas on see joon, mis kirjanduse iseseisvust nagu ohustaks. Lugeja seisukohalt ei saa see olla otseselt probleem, aga "suure kirjandusloo" konstrueerijale siiski.

Piiriprobleeme on veel, räägitu näib olevat seni olulisem. Muidugi on lisaks vaja neid, kes töö ära teeksid ja on vaja edaspidi ka neid, kes mõistaksid võru kirjandust ja kirjanduslugu lugeda. Kirjandusloo kirjutaja peaks leidma võrukeste (või siis laiemalt lõunaeestlaste) seast. Aga kes see oleks? Meelde tulevad Tiia Allas, Valdo Valper, Janika Kronberg. Kindlust esialgu pole, Allas ja Valper on seni piirdunud väiksemate kirjatöödega, Kronberg olnud võru kirjanduse suhtes sõbralik, aga ometi ebalev. Võimalik, et keegi neist kolmest, aga võibolla ka hoopis keegi neljas teeb kirjandusloo valmis, paneb – tingliku aktina, aga siiski – piirid võru kirjanduse ümber paika. Lugejaskonna olemasolu sõltub aga ikka sellest, kuidas kasvatatakse lapsi. Võib küsida kõige lõpuks, et mida teha lastega. Mingit uudset vastust mul pole: tuleb jätkuvalt õpetada võru keelt, korraldada kirjandusvõistlusi, otsida kaarnakive – tuleb teha ikka seda, mis senigi. Ja tehtagu seda siis ikka rohkem ja paremini ning suuremate rahadega.

Viited

Kauksi Ülle 2000: Võro kirändüs – miä tuu um? – *Võro kirändüse luumine* (toim. Kauksi Ülle ja Nele Reimann). Võro Instituudi Toimõtiseq 7. Võro: Võro Instituuť, lk 264–273.

Krull, Hasso 1999: Hüdsesilmäq ja makus halu. Kauksi Ülle romaan eesti ja võru kirjanduses. – *Looming*, 1, lk 140–148.

Merilai, Arne 2000: Jaigist ja meetrikast, – *Võro kirändüse luumine* (toim. Kauksi Ülle ja Nele Reimann). Võro Instituudi Toimõtiseq 7. Võro: Võro Instituuť, lk 158–173.

Sikk, Heino 1997: Võromaa kirämiihist. – *Kaika suvõülikuulõ kogomik* I – VIII (1989–1996). Võro: Võro Instituuť, lk 29–32.

Sirkel, Mati 1999: Need tagakiusatud paremad eestlased. – *Eesti Päevaleht* 17.05.1999.

Võro kirändüse piiresäädmine

Hindäpidämistundõ jaos om vajja arvosaamist “minost” ja “mitteminost”, “umist” ja “vyyrist”, “umast” ja “vyyrast” piiŕkunnast. Rahvuslinõ hindäpidämine otś “ummi” kultuurilis-poliitiliidsin sfäären, midä om naat Õuruupan tähtsäs pidämä 19. aastagasaast pääle. Näütüses arvatas, et kirändüs (umajago ka muusiga vai tiatri) tege rahvuslidsõ hindäpidämise põlitsõs, a ehitüs- vai filmikunstist samma arvada-i. Päält aoluuliidsi põhjuisi and kirändüsele tähtsüst manoq tuu, et rahvuslinõ hindäpidämine pandas tihtipääle kokko keeleliidsi tunnussidõ perrä.

Võro ja laembalt Lõunõ-Eesti hindäpidämise tugõvambas muutuminõ 1980. aastidõ lõpust pääle om hinnäst tugõnuq päämidselt “umalõ” keelele. Kultuurilinõ hindäsolõminõ om olnuq keerulidsõmb küsümüs, selle et kultuuripiiŕkundõ piiriq ommaq ka lõunõeesti keeleala seen, noist kygõ suurõmbaq ommaq eräldüsjoonõq Seto ja muu Lõunõ-Eesti vaihõl.

Tuu, et üten Lõunõ-Eesti vaimlidsõ vahtsõstsündümisegaq tulĺ vahtsõnõ nõsõminõ ka kirändüsen, olĺ ette uutaq, üten tuugaq tulliq ka vahtsõq otśmisõq kirändüslidsen hindätiidmisen. Aśa selgeskynõlõmisõgaq naaś pääle aktiivnõ Lõunõ-Eesti, esiqeräle võro “kirändüse luuminõ”. Tuu kygõ inämb silmä nakkavis ammõtliidsis vällänäütäjis ommaq siiäqmaaniq olnuq lugõmiguq (Võrokõstõ lugõmiseraamat (1993) jt), artiklikogoq (Võro kirändüse luumine (2000) jt) ja võro kirändüse aastaga (1999) üritüseq.

Artiklin küsütäs, kuis ommaq piiriq “uma” ja “vyyra” vaihõlõ veetüq. Piiritymbamisprotsessi kaiõn piäsiq kimmähe erälde silmämä keeleliidsi hindäpidämiisi kokkojuuskmist, tarvidust tävvendäq keelelist hindäpidämist kultuurilidsõgaq, paigapäälist kiilt pruuk̆vidõ kiränikke veitüst jne. Lõpus om vallalinõ ka küsümüs, kas võro kiränik iks omgiq eesti kiränik. Vai syskiq?

PIIRID JA KIRJANDUS

KARI SALLAMAA

Mu artikli pealkirjaks võiks olla ka "Piirid ja ruumid kirjanduses". Selles kontekstis vaatan ma kirjandust rahvuslike, etniliste ja regionaalsete piiride malelauana peamiselt läänemeresoome kultuuride alal. Panen tähele ka rahvaluulet ja mütoloogiat, kirjutamata kirjandust, mis on kirjutatud kirjanduse üheks põhjuseks. Ka ideoloogilised piirid tõusevad esile. Neid ei saa rajada mööda riigi- ega teisi poliitilisi piire, vaid hingeliste tegurite kaudu. Nad ulatuvad isegi üksikute kirjanike ja lugejate hingedesse. Aga kirjandus tõuseb üle piiride ja ühendab inimesi. Propaganda ja eelarvamused suudavad muidugi tekitada uusi piire.

Mitte ainult geograafias ja ökoloogias, vaid ka kirjanduses võib ütelda, et piirideta pole ruumi. Aga kirjanduses pole ruum geograafiline, vaid ideaalne, isegi ideoloogiline. Näiteks idüll, müüt, konflikt, sõjamaastik: nende pilt tuleneb ideoloogilisest tegelemisest. Kõik need vajavad Mihhail Bahtini järgi oma erilist topost ja kronotoopi.

Kirjanduses nagu ka kultuuriloos on tähtis perifeeria või marginaalia ja keskuse vahe. Kõikjal on olemas keskus, mis vaatab perifeeria poole üleolevalt, aga ei suuda olla ilma perifeeriata. Perifeerias tuleb varem või hiljem mingi teise kultuuri piir vastu. Mõnikord annab ainult selle piiri ületamine uut jõudu keskuse kultuurile.

Selle tähtsaim näide Soomes on "Kalevala". Ainult Viena Karjalast suutis Lönnrot tuua ja luua Laulumaa, sellise muinsusmaailma, mis kunagi pole eksisteerinud, aga mida suudeti kasutada Soome ideoloogilises loomises fennomaania ideoloogia ainestikuna. Soome intelligents, "Helsingi härrad" võtsid Viena ja teiste kauge Karjala alade rahvaluulest tehtud eepose oma poliitiliseks ja kultuuripoliitiliseks vahendiks võimuvõitluses rootsikeelse aristokraatia ja keisrivõimu vastu. Aga Kalevalat ei tehtud Helsingis, vaid perifeerias, kauges väikelinnas Kajaanis, Lönnroti töölaua taga.

Kui Lönnrot ja eriti tema järel aastakümneid hiljem tulnud karelianistid sammusid üle Soome Suurvürstkonna ning Vene piiri, ei saabunud nad tõelisesse Vienasse, vaid utoopia valdkonda, nende oma illusioonide ja *Kalevala* loodud kuldsesse riiki, Väinölasse, "Kalevalan kankahille", mis leidub ainult fantaasias ja Lönnroti eeposes. Hannes Sihvo järgi: *"maagisesti koetusta rajan ylityksestä aina kotiinpaluuseen asti oltiin kuin pyhiinvaellusmatkalla.*

Kalevalan maa oli Kaanaan maa. Lönnrot oli sinne tien näyttänyt, eikä hänen jäljiltään haluttu eksyä. Matkakertomusten klišeet kukoistivat, mutta sen sijaan taide löysi myös uutta ja tuoretta" (Sihvo 1969: 114).

Stolbova rahu piir 1617 a. oli muidugi kultuuripiir Venemaaga, aga eelkõige reaalmaailma ja utoopia piir. Karelianistid, näiteks Ilmari Kianto tahtsid näha Vienat "puhtana", neitsilikuna, vastupidisena tsivilisatsiooni rikutud Soomele. Romaan "Vienan neitsyt" (1920) ongi Kianto tähtsamaid Viena-ainelisi töid. Need "Kalevala laulumaad" olid idüll ilma kapitalismita, ilma võitluseta rikkuse ja raha pärast. Reaalse modernisatsiooni märke ei tahtnud Kianto *et consortes* näha või suhtusid nendesse negatiivselt, pidades vene halvaks mõjuks. Kirjanik ei näe reaalmaailma, vaid oma utoopiat. Poliitiline utoopia oli Kiantol ja tema järel Akadeemilise Karjala Seltsi aktivistidel Suur-Soome, riigi ulatumine Valgest merest Äänise järve kaudu Laadogani.

Sellesse suursoome utoopiasse suhtus irooniliselt Ingerist pärit kirjanik Juhani Konkka, kes ise oli osa võtnud nn hõimusõdadest. Tema romaanis "Me sankarit" (1929) teeb jutustaja naeruväärseks traditsionaalse piiriületamisretoorika:

> *Tällainen kaistale pudistettua metsää erottaa toisistaan saman kalevalaisen kansan. Tämä on väkivaltaraja. Toisella puolella ihmiset elävät onnellista ja rauhallista elämää, viihtyen arkisissa askareissaan. Mutta toisella? Toisella puolella vallitsee kurja sorto, köyhiltä talonpojilta ryöstetään kaikki omaisuus, ja ken ei alistu, ken uskaltaa puolustaa itseään ja kansansa oikeuksia, hänet suljetaan kylmien vankilamuurien sisälle. Nyt on tämä sorrettu, suuria kärsimyksiä kokenut kansa uskaltanut nousta epätoivoiseen aseelliseen kamppailuun punaisia roistoja, kiduttajiaan vastaan. SE on kohdistanut katseensa, veljiensä, suomalaisten puoleen, huutaen heiltä apua. Ken ei kuulisi tuota avunhuutoa! Me autamme veljiämme, vapautamme Karjalan, ja muutaman vuoden kuluttua on tämä aukeama kasvanut umpeen. Suur-Suomi aate on toteutunut.* (sit. Sihvo 1969: 203.)

Kultuuripiiride mõttes eriti huvitav on mitmekultuuriline Ingerimaa. Umbes sada aastat kuulus ta Rootsi riiki, nagu ka Eesti ja Liivimaa. Ingerisse asustati palju soomlasi, aga kui Peeter I vallutas selle ning asutas Peterburi, sai

Ingerimaa suuresti venelaste pärusmaaks. Kitsal maa-alal olid keele- ning kultuuripiirid äyrämöiste, savakote, isurite, vadjalaste ning venelaste vahel. Ingerlaste raske saatus nõukogude, stalinismi ajal on tuntud. Teised piirid, teised ruumid neelasid ingeri rahva. Sellest kirjutab nende kõige tähtsam luuletaja, Petroskois elav Armas Mišin, nüüdne Karjala Kirjanike Liidu esimees:

Inkeriläiset! Maanmieheni,
muinaisen siemenen suomalainen heimo,
häivyitte tilaan ja ikaan,
vieraille maille ja mantereille.

Synnyinseutu silti sydämessä elää,
isänmaa vetää puoleensa maallisella voimalla.
Ikuisia ovat äidinkielen sanat,
kaikkialla ne ovat sinun kanssasi ja minun.

[---]

Miten kaunis olet ja vaatimaton!
Kun sinut kohtaan, kyynelet kihoavat pakostakin silmiini.
Inkerinmaa, Inkeri –
kumpuilevassa siinnossa leppä ja koivu...
(vene keelest tõlk Ulla-Liisa Heino; Kuukasjärvi–Sarrala 1999: 154–155)

Ingerlaste nüüdiskultuuri hävitamise suurim tegur oli ometi Soome president Mauno Koivisto naasmiskäsk 1990. aastate algul. Loogika oli selline, et kui Ingerimaa oli olnud Rootsi riigi osa, ja Soome Vabariik on tema seaduslik pärija, ning inimesed on soomlased, on neil õigus naasta Soome. Nii kolisid Soome sajad, tuhanded ingerlased, nende hulgas ka palju täisvenelasi Karjala Vabariigist, Peterburi ümbrusest ja Eestist. See oli katastroof kõigepealt Karjala soomekeelsele kirjandusele, mis peamiselt oli püsinud Ingerist pärit inimeste toel. Soomes kaob ingerlus varsti soomlusesse.

Üks huvitav maa-ala kirjanduspiiride mõttes ongi Karjala vabariik. Keelepiirid Karjalas on hajuvad: soome–karjala keele murded (viena, keskkarjala, aunuse, lüüdi)–vepsa–vene. Peale soome- ja venekeelse kirjanduse on seal Nõukogude Liidu lõpuaegadel ja selle järel esile tõusnud rahvuskeelseid kirjandusi karjala keele murretes ja vepsa keeles. Nagu kohakirjanduses ikka, ühist on

enam kui erinevusi. Kõik need järgivad juba surnud aunusekeelse klassiku Vladimir Brendojevi pärandit. Ta hakkas kirjutama aunuse keeles juba 70. aastate lõpus ja jõudis välja anda seitse raamatut, luulet ja lühiproosat. Nende uute kirjanduste alged on kogutud antoloogiasse "Omil pordahil. Runot da kerdomukset karjalan kielel" (1999).

Erilist tähelepanu vajab lüüdi kirjandus, mida esindab üksainus kirjanik, kes elab Soomes: Miikul Pahomov. Käsitlen tema loomingut piiride ja identiteedi vaatepunktist. Kirjanduses luuakse riike, mis pole reaalselt olemas ega kunagi pole olnud. Kalevala on muidugi kõige tuntum. Aga sellise on hiljuti loonud just Pahomov oma luulekogus "Lüüdiland" (2000). Selle nimiluuletuses küsib ta:

Kus oled siä, Lüüdiland -
ei kartoil ole sindai:
se elonuskon vihand rand
ja mielen sinivirdad?

Pühäjärven kuldakandeleh,
Kujärven kuudamaine,
tuuľ ruskedaizeh purďeheh
ja Änizdärven laineh -
kaik tuli minun südämeh,
ja sinne igaks diäi ne.
(Pahomov 2000: 31)

Võib küsida, kas on vaja eraldi viena, aunuse, lüüdi jm rahvaid; kas ei piisa ühest Karjala rahvast? Pahomov igatahes tahab rääkida lüüdi rahvast ja maast. Kui on erinev keel, peab ka kultuuriliselt olema oma identiteet. Ehkki ta räägib Lüüdimaast, oma hõimu alast, ütleb Pahomov karjalaste sisemiste piiritekitamiste ja tülide kohta oma esikkogus "Tuohuz ikkunas" (Küünal aknal) nii: *"Ole, kaivo, puhtaz./ Meil om yksi mua -/ Anus, Viena.../ Mida ďagada?/ Pajatagam yhtes"* (Pahomov 1993: 17).

Ega Pahomov pole esimene, kes räägib Lüüdimaast. Ma mäletan, et professor Pertti Virtaranta, kellele Pahomov on avaldanud *Lüüdilandis* mälestusluuletuse, tervitas meie esimesel ekskursioonil Nõukogude Karjalasse 1966. a, sügaval nõukogude ajal, Munjärvel rahvalauluansamblit ja kontserdi kuulajaid nende omas keeles: "Munjärven rahvas, Lüdikoin rahvas!". Koor lauliski: "Elää himoittau, omaa maadu lujittoa"; aga see vist polnud Lüüdimaa, vaid Nõukogude Liit.

On ka teisi piire peale riikide ja keelte vaheliste piiride. Väga tähtis on piir sugupoolte, poliitiliste geenuste vahel. Sellest on seni räägitud soome-ugri kontekstis väga vähe; on elatud täiuslikus patriarhaadis. Kirjandus on olnud meeskirjandus, kuhu naistel on lubatud vaid kaasa tulla. Aga Soome-ugri kirjanduste assosiatsiooni (AFUL) 8. konverentsil Hantõ-Mansiiskis septembris 2004 tõstsime Anita Konkka ja mina Soomest ning Kristiina Ehin Eestist selle problemaatika päevakorda, kui kritiseerisime Lönnroti "Kalevalat" ja Kreutzwaldi "Kalevipoega" patriarhismi ja naissoo vihkamise tõttu. Kristiina Ehin ütles: "Kui Kalevipoeg tuleks mulle vastu, ma lööks talle noa sisse". Väiksemate sugulasrahvaste naised, mansid, mordvalased, hakasid kohe rääkima matriarhaadi taaskehtestamisest või nende iidsest emavõimust.

Seda problemaatikat pole traditsioonilises kontekstis võimalik enamasti välja tuua. Ma ainult toon siia ühe humoristliku vadja rahvaluulenäite oma vabas tõlkes soome keelde:

UUSI SOTAVÄKI

Saatiin sodasta kirje,
salakirje Saksanmaalta
sisarten sotahan mennä,
veljien kotona olla.
Ei ole sitä ennen kuultu,
ennen kuultu, ennen nähty
sisarten sotahan mennä,
veljien kotona olla.
Ei ole sitä ennen kuultu,
ennen kuultu, ennen nähty
puukolla hevosta vasten,
kassapäällä urosta vasten.
(Tornai 1993: 132)

Tähtsad on ka usupiirid, paganluse ja ristiusu, ning selle kahe peasuuna, luterluse ja õigeusu vahel. Viimane on olnud tolerantsem paganausu suhtes. Sellepärast on setodel, isuritel, vadjalastel ja karjalastel olnud rohkem võimalusi säilitada oma paganlust ja ürgset mütoloogiat kommetes ja kirjanduses. Aga ka eestlased on enam paganad kui soomlased. Luteri kirik oli saksa kirik ja jäi maarahvale võõraks. Hiljem on nõukogude aeg ning pärast seda röövkapitalismi ajastu võõrandanud eestlased ristiusust. Sellepärast

elavad siin maausk ja taarausk. Teisiti oli Soomes, kus rootsi ajal oli kirik ainus institutsioon, mis kasutas ka soome keelt ja oli soomekeelse kirjanduse ainuke väljaandja. Sellepärast on soomlased väga luterlik rahvas.

Kui usk on vajalik utoopia ka kirjanduses, võib ütelda, et kõige tähtsam luule on usuline luule, kristlik või maausuline. Pühaduse tunne ja austamine on lääne nüüdismaailmast peaaegu kadunud; sellepärast inimene on ühekülgne ja elavalt surnud. Jaan Kaplinski räägib sellest oma mälestusteoses "Isale" (vaata näiteks Kaplinski 2003: 319).

Üks tähtsamaid piire kultuuris, ka kirjanduses, on looduse ja inimese, looma ja inimese vahel. See on tähtis ka inimese mõiste määratluses. Loodus ja inimene peaksid olema tasakaalus, aga kui inimene on liiga lähedal loodusele, hakkab ta saama loomaks. Selle metamorfoositeema tähtsamaid problematiseerijaid on Soome ja Eesti ühise kirjaniku Aino Kallase väike romaan "Sudenmorsian" (Hundimõrsja, 1928). Inimhunt, libahunt ehk soend, *Werwolf*, tuleb eesti pärandisse Keskeuroopast, saksa kultuurist. Soomes libahundi motiivi pole.

Eriti huvitav ongi Balti ala, mis ajalooliselt, aga ka nüüdisaegselt on mitmerahvuslik kultuuripiirkond. See on osa laiemast Kesk- ja Ida-Euroopa territooriumist, mida saaks nimetada saksa kirjaniku Johannes Bobrowski järgi Sarmaatiaks. Seal on vanasti olnud oma baltisaksa kirjandus, mille mõju sündivale eesti ja läti kirjandusele oli ilmne. Ometi on baltisaksa ja maarahvastest tõusnud kirjanduste ruum ja kirjanduslik maastik kuidagi erinev. Saksa kirjanik ei näinud pärisorje, vaid ainult mõisa või väikelinna staatilist idülli. Estofiilid ja hiljem eestlased joonistasid mõisnikest ja üldse saksadest karikatuure. Seda näitab Tartu ülikooli maailmakirjanduse lektor Liina Lukas oma artiklis "Läbielatud ruum? Lisandus baltisaksa kirjandusloo uurimisse": *"Tänapäeva kulturoloogilisest või sotsioloogilisest vaatenurgast oleks Läänemere mitmekultuurilise ruumi mõju- ja pingesuhete uurimine kahtlemata atraktiivne teema*" (Lukas 2004: 531).

Eriti Riia toompraosti Johann Gottfried von Herderi mõju on olnud suur. Tänu tema uushumanismile on Balti alal ja Soomes romantika osa väiksem kui näiteks Rootsis ja muidugi ise Saksamaal. Tema mõju Soome kirjanduse arenemisele oli suur isegi kahel korral, esiteks Turu klassika suurmeeste H. G. Porthani ja F. M. Franzéni, ja teiseks Elias Lönnroti Kalevala-protsessi ajal. Just Sarmaatia sakslasena sai Herder aru mitmekultuursuse tähtsusest, mida tõendab tema tõlkeantoloogia "Stimmen der Völker in Liedern" (1778–79), kus on ka rahvalaule Eestist. Nagu Goethe ja Schiller, oli ta uushumanist, mitte romantik. Romantika on natsionalistlik, uushumanism rahvusvaheline.

Kui käsitleme Balti ala, Põhja- ja Lõuna-Eestit, siis on vahe Viru ja Võro vahel üks piir, teiseks on Liivimaa sisemised piirid eestlaste ja lätlaste, kolmandaks maarahvaste ja sakslaste vahel.

Pärast nõukogude aega sündis etnilise renessansi toel uusi kirjandusi, nagu võro, seto ja liivi omad. Nende inspireerija on olnud etnofuturism, millest ma siin ei räägi midagi; seda olen varem piisavalt teinud oma ettekannetes ja artiklites. Liivi luule rajaneb läti kirjandusele, ehkki ta elab selle sees, ja nüüdisluuletajaist Uldis Krasts ning Baiba Damberga kirjutavad läti keeles. Ainult etnofuturist Valt Ernštreit kirjutab otsekohe liivi keeles.

Võro renessanss tuleb ühelt poolt positiivselt oma identiteedi otsimisest iseseisvas vabariigis, teiselt poolt vastandlikkuse rõhutamisest domineeriva põhja-eesti, Tallinna-keskse kultuuri vastu, piiri loomisest Võro-Seto ja ülejäänud Eesti vahel. Nagu ütleb Kauksi Ülle oma luuletuses "Sõnaq tuuldõ":

Kui eestivaba riigi
aolehti päälmidseq küleq
ei trükiq äräq
Kauksi Ülle synnu
uma kultuuri jovvust
ilost ni häädüsest
kitvä takka setomaa äräq haardmise
ja vindläisi tahaq jäämise
sys ma kiroda luulõtusõ
laula laulu
ja ku kiäki ei loeq
ei näeq
ei tunnõq
ei tahaq kullõlda
laula noorõlõ tammõlõ
vanale vahtrele
takjile nõgõssile
ohtjile uibulõ
kunnakapstile
lemmelehile
küll näq sys esiq klaarva
(Oittinen 2002: 50)

Erinevused, piirid ongi võro ning muu Eesti kirjanduse vahel. Näiteks soome, aga ka põhjaeesti luulest peaagu kadunud lüroeepiline žanr elab Kauksi Ülle ballaadides.

Setomaa, piirimaa on eriti tähtis meie teemale mõteldes. Setomaal oli vanasti Rootsi ja Vene piir. Nüüd tahab Seto Kuningriik tahab vahet teha Eesti vabariigiga, samal ajal kui ta tuletab meelde, et teine pool maast on Eesti ja Vene riigipiiri taga, Pihkva rajoonis. Tartu rahulepingu 1920. a piir tõi terve Setomaa Eesti vabariigi piiridesse. See on poliitiline, aga mitte kultuuripiir, kui teisel poolel on ka Setomaa, Petseri kloostri ala. Sellest valusast piiri-probleemist räägib Kauksi Ülle oma luuletuses "Mitä vieraat tietävät Setomaasta" (Hannu Oittise tõlge 2002: 54):

tajuavatko ne

tein joskus radio-ohjelmaa
siitä että vanhempien haudat
jäivät rajan taa
eikä käymään pääse

virolaiset sanoivat
että miksi pitäisi
emmehän
mekään käy

eivät ne muista
niitä aikoja kun kodassa asuttiin
talvella pystyi kaivamaan
maata kodan alta tulen ääreltä
vanhemmat oli siihen haudattu

niin lähelle että saattoi kysellä
kertoa murheensa, jutella

kauempana kalmismaalla
niin lähellä että kirkon jälkeen
saattaa syödä ja nauttia ryypyn
vaan nyt on raja
on pahan valta

että kaksin verroin vahva
olkoon rakkaani
jotta eläisi ja loistaisi
säkenöivä sielusi

Üks väga oluline probleem piiridele mõteldes on ka keeleküsimus. Kas saab kirjutada teises keeles, enamuse keeles, "tapjakeeles", nagu ütleb Taani Århusi ülikooli Soomest pärit professor Tove Skutnabb-Kangas: vene keeles, või saamlane soome keeles, ja ikka olla etniliselt mingi soome-ugri rahvuse teadlik liige? Põhjuseks võib olla emakeele kirjalik mitteoskamine, kitsas kirjakeele kasutus, traditsioonide puudus. Või väga arusaadav tahtmine lugejaskonda laiendada. Kui mansi klassik Juvan Šestalov kirjutab emakeeles, tal on kõige rohkem mõnisada lugejat; vene keeles sai ta nõukogude ajal miljoneid. Või teine mansi klassik Maria Voldina. Ta on sageli ütelnud, et vene keeles kirjutab ta ainult probleemidest, mida tahab tuua venelaste teadvusse, emakeeles räägib ilust ja tunnetest, headest asjadest.

Üks võimalus on välja anda loomingut kõrvuti vähemuskeeles ja tapjakeeles, nagu teeb Koola poolsaare ainuke soome kirjanik Sven Lokka oma kahekeelses romaanis "Murmannin suomalaiset - Finny na Murmane" (1993).

Mõnigi soome-ugri- või laiemalt uuralikeelne kirjanik kirjutab enamuse keeles, aga rahvuslikest teemadest, taotledes oma rahva identiteedi esiletoomist. Raskusi muidugi on, kui mentaalsed struktuurid ja keelesüsteemid on nii erinevad, nagu nad indoeuroopa ja uurali keelte vahel on. Näiteks peaosa Norra kveeni kirjandusest on kirjutatud norra keeles: H. K. Eriksen, Idar Kristiansen ja väga populaarne naiste ajaviitekirjanik Bente Pedersen. Alles aastal 2004 on Alf Nilsen-Børsskog andnud välja saami kirjastuse Iðut kaudu esimese suure kveenikeelse teose "Kuosuvaaran takana", mahuka jutustuse rohkem kui neljasajal leheküljel, mis on kirjutatud Porsangi valla Pyssyjoe murrakus.

Ainuke isuri kirjanik, lüürik Viktor Togo kirjutab vene keeles. Minu teada isuri kirakeelt pole veel loodud. Aga Togo kirjutab ülduurali teemadest, oma rahva kadumisest ning soome-ugri rahvaste vennastumisest.

Üks piir võib olla mälu ja unustuse vahel. Huvitav näide on nn metsasoomlased Kesk-Rootsi ja Norra piiril, kelle esivanemad tulid 17. sajandil Rootsi kuningate käsul asustama Taani riigi piirimaid Värmlandi ja mujale. Enamasti olid nad savolased, alepõletamisega harjunud talupojad. Nendes suurtes metsades polnud riikide piir tõeline valvatud piir, igatahes mitte 19. sajandil, kui riigid moodustasid kaksikmonarhia Rootsi kuninga krooni all.

Soome keel on sealt juba ammu kadunud, aga soome või savo identiteet on säilinud. Soomlasi nimetati ‘rukkisoomlasteks’ (rugfinnan), kuna nad tõid kaasa selle teravilja viljelemise.

Metsasoomlaste klassik Åsta Holth kirjutab norra keeles metsasoomlaste pärandist, tõstab esile ununenud sõnu, mis muutunud kujul elavad edasi norra ja rootsi keeles. Endistest elanikest räägivad eriti kohanimed. Luuletus “Ettermaele” kogust “Porkkala-fela” (1946) kiidab esiisasid tõelise kultuuritöö eest, põldude tegemise ja esimese künni eest. On näha metsa ning kultuuri piir: *“ [--] Du var den fysste/ som sette ein spade ned/ i verdas hardeste steinmark,/ men skjerma av skogens fred.// Flekker av villmarka la du/ under din sjølsmidde plog./ Små, lyse, blømande øyer/ i det veldige hav av skog. [--]. (“Sa olid esimene,/ kes lõi oma labida/ maailma kõige kõvemasse kivimaastikusse,/ aga sa olid varjatud metsa rahul.// Kõrbe lasksid sa täppeid oma isetaotud adra all./ Väikseid, heledaid, õitsevaid silmi/ metsa tohutus meres”*. Mellem 1994: 2).

Väga konkreetselt on piiriteemat käsitlenud Rootsi Tornio oru kirjanik Bengt Pohjanen. Tornio jõgi on Rootsi ja Soome piir, aga seda on see olnud väga lühikest aega, ainult aastast 1809, kui Vene imperaator Aleksander I joonistas selle võitja võimuga ja eraldas seni homogeense kultuuri kaheks. Sidemeid on kogu aeg olnud üle jõe, üle piiri. See on tähendanud muuseas abielusid (“poikkinainti”) ja salakaubavedu.

Nendel ainetel kirjutas Pohjanen oma “joppariuuppera”, mis esitati Soome Pello vallas suvel 2004. Trükis ilmus tekst nimega *“Rajatuuli. Sanoja - lauluja - loruja Väylänvarren joppauksesta”* kolmes keeles, soome, rootsi ning meä keeles. Piirituul puhub üle jõe ja kahe riigi piiri, üle tolliametnike bürokraatlike veendumuste. Kaubandus, armastus ja inimeste tahe teineteisega suhelda ilma piirita on võimsam kui seadused ja paragrahvid.
Kahe keele piirid ulatuvad teineteise sisse eriti selgelt just Tornio jõe orus. Rootsi keel on ametlik keel ja domineerib kultuuriliselt; aga soome sugu *meänkieli* (meie keel) on perekondade igapäevane suhtlemiskeel, emade keel.

Teine ja nüüd juba tuntum Tornio oru kirjanik on Mikael Niemi. Tema juba rahvusvaheliselt tuntud romaan “Populärmusik från Vittula” (2001) on tõlgitud mitmesse keelde. Ta sai Rootsi tähtsaima kirjanduspreemia, Augustiauhinna. Oulus tehti väga populaarne näidend ja Pajala valla teatriansambel on teose lavastust väga edukalt esitanud. Romaani ainetel on tehtud ka hea film.

Jällegi on olulised keelepiirid, aga ka kultuuride piirid. Rootslasele ei tähenda kohanimi Vittula midagi, enne kui talle tõlgitakse selle rootsikeelne variant: Fittmyran, "Vitusoo". Aga soomlase viib algupärane kohanimi Vittulanjänkkä kohe õigesse suunda. Mikael Niemi tõi steriilsesse rootsi kultuuri soomlase haisu, nagu ta on ise tähendanud. Ta kirjutab rootsi keeles, aga kasutab meä keele, st soome sõnu ja terminoloogiat. Just sellepärast äratas Pajala valla eksootika nii suure vaimustuse Rootsi kirjanduslikes keskustes.

Allikad

Kaplinski, Jaan 2003: *Isale*. Tallinn: Varrak.

Kuukasjärvi, Ulla – Sarrala, Hannu (toim.): *Tästä alkaa tie. Barentsin alueen kirjallisuusantologia.* Jyväskylä: Atena Kustannus.

Lukas, Liina 2004: Läbielatud ruum? Lisandus baltisaksa kirjandusloo uurimisse. – *Akadeemia* 3/2004. 531–561.

Mellem, Reidun (red.) 1994: *Ei hiva tøtta. Ei samling kventekstar.* Tromsø: Norske kveners forbund – Ruijan kveeniliitto.

Oittinen, Hannu (toim.) 2002: *Sano, tuuli. Itämerensuomalaista runoutta.* Helsinki: heimo@runot.

Pahomov, Miikul 2000: *Lüüdiland*. Runokirď lüüdin heimon kolmes mujus. Kolmivärinen runokokoelma lyydin kielellä. Snellman-instituutin erillisjulkaisut 1/2000. Kuopio.

Pahomov, Miikul 1993: *Tuohuz ikkunas. Runokirď.* Petroskoi: Periodika.

Sihvo, Hannes 1969: *Karjalan löytäjät.* Helsinki: Kirjayhtymä.

Tornai, József (felelös kiadó) 1993: *Megyek élö testvéremhez. Finnugor költök antológiája.* Budapest: Magyar Irószövetség.

Kari Sallamaa: Piiriq ja kirändüs

Maq kae kirändüst ku rahvusliidsi, etniliidsi ja paikkundliidsi piire malõlauda. Naaq piiriq lääq ei alasi ütte riigi- vai muiõ poliitiliidsi piirõgaq, aq küünüseq kiränikõ ja lugõjidõ henge. Tõsõltpuult lätt kirändüs üle piire ja liit inemiisi ütte.

Baltimaaq ommaq esiqerälidselt pynõvaq, selle et taa piiŕkund om aoluulidsõlt olnuq ni om ka seo ilma aigo mitmidõ rahvuisi kultuurõ kokkoputmiskotussõs. Taa om ütś jago laembast piirialast, midä võisiq śaksa kirämehe Johannes Bobrowski perrä nimitäq Sarmaatias. Varrampa olĺ sääl peris uma baltiśaksa kirändüs, miä mõoť väega palĺo viil tegünevät eesti kirändüst. Päält nõvvokogo aigo om tan sündünüq vahtsit kirändüisi: võro, seto ja liivi. Naidõ heränemist om tugõnuq etnofuturisḿ.

Ku kaiaq kirändüspiire, sys tynõ pynnõv kotus om Kaŕala vabariiḱ. Päält soomõ- ja vinnekeelist kirändüst om sääl nõvvokogo ao lõpun ja päält taad nõsnuq ka kaŕala keele murdin ja vepsä keelen kirotõt kirändüs. Niguq üte piiŕkunna kirändüisil iks, om ütist inämb ku vaihit. Esiqerälidse hoolõgaq tulõ kaiaq lüüdi kirändüst, kon om ynnõ ütś kiränik, kiä eläs Soomõn – Miikul Pahhomov. Silmä timä tüüd piire ja hindätiidmise nulga päält.

Tähtsäq ommaq ka usopiiriq rahvauso ni ristiuso ja viimädse katõ päävariandi – lutõri uso ni vinne uso vaihõl. Vinne usk om kaenuq rahvauso ja muiõ vanno uskumiisi alalõpüsümise pääle rahvaperändüsen ja kirändüsen parõmbahe.

Pruugi umma kultuuriarkeoloogia teooriat, miä om luud Michael Foucault' perrä.

KIIĹ, PIIRIQ JA HINDÄPIDÄMINE

KEEL, PIIRID JA IDENTITEET

MEIE JA "TEISED": PERIFEERIA IDENTITEEDID*

LAURA ASSMUTH

Etnilise ja keelelise rühma teadlikkus oma erilisusest sünnib alati suhete kaudu "teise" ja võõraga ning enda ja "teiste" eristamisega. Majanduslik ja kultuuriline integratsioon ei tähenda kohaliku identiteedi lõppu. Vastupidi, kohalik (etniline, keeleline) identiteet tugevneb suhetes teiste kultuuride, rahvaste ja tegelikkustega. Tugevast kohalikust identiteedist võibki saada teadlik valik. Vaatlen käesolevas artiklis kultuuriliste identiteetide moodustumist kahes üsna erilises Euroopa Liidu ääreala kontekstis: uurimuse objektideks on Sardiinia saar Itaalias ning uues liikmesriigis Eestis paiknevad Setomaa ja Saaremaa. Olen huvitatud etniliste ja kohalike identiteetide tähendustest riikide piiri- ja perifeersetel äärealadel.

Etnilisus, piiri- ja äärealad

Norra antropoloog Fredrik Barth ja tema kolleegid kasutasid piiri (*boundary*) mõistet etnilise identiteediga seoses klassikalises artiklikogumikus "Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference" (1969). Barth asetab piiri sotsioloogilisse ja identiteetidega seostuvasse konteksti. Tsiteerin Barthi:

Uurimuse otsustavaks huviobjektiks /---/ muutub etniline *piir*, mis määratleb rühma; otsustav ei ole aga see, missugust kultuurilist ainest piir hõlmab. Tähelepanu peame pöörama sotsiaalsetele piiridele, millel võivad olla territoriaalsed vasted (Barth 1969: 15).

Barthi moel etnilisusele lähenemine on siiani relevantne, sest selle järgi on võimalik identiteetide üle aru pidada ja nendega manipuleerida. Kui etnilist piiri mõistetakse barthilikult, siis määratletakse piir just kontrasteerivana. Etniline piir on ühelt poolt kontekstist sõltuv, kuid teisalt see loob kultuurilist konteksti. Barthi lähenemisviisi kasutades on Euroopa riigipiire uurinud Piero Vereni, kelle uurimuste järgi on oluline, et isik ei kuulu teatud etnilisse

---

* Soomekeelsena ilmunud raamatus *Kohtaamisia rajoilla.* Anu Hirsiaho, Mari Korpela ja Liisa Rantalaiho (toim.) Pühendusteos professor Ulla Vuorelale. Helsinki: SKS 2005. Eesti keelde tõlkinud Helen Koks.

rühma mitte niivõrd kultuurilisest paljususest hoolimata, vaid just selle tõttu (Vereni 1996: 79).

Teisalt on Barthi tugevalt kritiseeritud, sest tema käsitlusviis lahutab teineteisest etnilisuse ja rahvuslikkuse ja nii jääb mulje, et etnilisus on ebapoliitiline. Hiljem on antropoloogiline uurimine rõhutanud just etniliste identiteetide ja piiride poliitilisust. Näiteks Thomas Wilson ja Hastings Donnan, kes on uurinud paljusid Euroopa piire ja piirialasid, rõhutavad:

/---/ Kui hakkame piire uurima, siis pole võimalik unustada, et rahvuslik identiteet on politiseerunud identiteet. Meie arusaamise järgi sünnivad paljud rahvuslikud identiteedid, kui etnilisus politiseerub autonoomiat taotledes (Wilson, Donnan 1998: 13).

Katherine Verdery, kes on põhjalikult tutvunud rahvusluse ja rahvuslike identiteetidega Ida-Euroopas, esindab samalaadse vaatenurga. Endise Nõukogude Liidu ja selle sotsialistlike liiduvabariikidega seoses kasutab ta etnorahvusliku identiteedi mõistet, millega rõhutab, et etnilisi ja rahvuslikke identiteete ja ideoloogiaid ei saa üksteisest eraldada, vähemalt mitte maailma selles piirkonnas. Verdery järgi (1998: 293) on mõistel rahvus (*nation*) olnud Ida-Euroopas pikka aega pigem etniline kui poliitiline tähendus.

Sel moel etnilisuse ja etnilise identiteedi mõistmine ja abstraheerimine tähendab, et etnilisust ei saa käsitleda rahvusest ja rahvuslusest eraldiseisvana. Eriti huvitaval viisil ühendab kultuurilise piiriolukorra uurimise etnilisuse ja rahvuse uurimisega John Cole'i ja Eric Wolfi juba klassikaliseks muutunud uurimus "The hidden frontier: ecology and ethnicity in an Alpine valley" (1974), mis käsitleb Itaalia põhjapoolset piiriala Lõuna-Tirooli. Cole ja Wolf näitavad, kui püsivad võivad kultuurilised piirid olla; need püsivad samana ka kaua pärast riikide ja impeeriumide piiride mitmekordset muutumist.

Nad võrdlevad detailselt kaht paljuski sarnast Alpi kogukonda, kusjuures ühes räägitakse retoromaani, teises saksa keelt. Cole ja Wolf kirjeldavad, kuidas etniline ja kohalik identiteet ja ühtekuuluvustunne luuakse ja kuidas need hiljem ka avalduvad suhete kaudu teise küla identiteetidega. Seejuures on oluline, et end "teisele" vastandatakse. Ja küla, millele vaatluse all oleval juhul end vastandatakse, on vaid poole tunni jalgsimatka kaugusel! Lõuna-Tirooli puhul on etnilise identiteedi poliitiline loomus selgelt nähtav.

Samasugune olukord tuleb välja ka norra antropoloogi Tone Bringa 20. sajandi alguses tehtud uurimusest, milles on kirjeldatud üht Kesk-Bosnia küla, kus elavad koos moslemid ja horvaadid. Ta kirjeldab ehmatama panevalt, kuidas kõrvalised marurahvuslased teadlikult politiseerisid aastasadu naabrite ja üheküla inimestena elanud maapiirkonna bosnialaste religioosseid ja etnilisi identiteete; sellel olid kõigile teadaolevad traagilised tagajärjed.

Piirialad on tihti perifeersed nii geograafiliselt kui ka kultuuriliselt. Aga mida õieti peame silmas geograafilise ääreala, perifeeria mõiste all? Anna-Leena Siikala arutleb huvitaval viisil uurimiskogemuste ja isiklike kohtamiste üle "marginaalsete" kultuuride ja rahvastega Polüneesias, Siberis ja Vene territooriumil paiknevas Karjalas:

"Maailma ääred" ei ole kultuuri lõpp. Nii nagu Mauke [Cooki saarte hulka kuuluv saar Polüneesias] on maailma nabaks oma elanikele, muutuvad ka teised piirkonnad, mis väljastpoolt vaadatuna on perifeersed, oma elu keskusteks (Siikala 1997: 67).

Tõepoolest, *marginaal*, *ääreala*, *perifeeria* on kõik keskuste loodud ja kasutatud mõisted. Need on mõisted, mis viitavad alati uuritavatele kohtadele ja kultuuridele väljastpoolt, kõrvalisest vaatenurgast. Kõrvalise vaatenurga täiendamiseks ja kohalike olude ning globaalsete protsesside vaheliste kontaktide mõistmiseks vajame etnograafilisi mikrotasandi uurimusi teatud kohtadest ja teatud inimeste elust neis paikades. Mis tahes äärealal asetseva koha täpse uurimise abil võib mõista muutusprotsesse nii perifeerias kui ka väljaspool seda. Teatud kogukonna tavade ja väärtuste täpne "lähilugemine" muudab küsitavaks lihtsustava moderniseerimismalli, mille järgi kultuurid muutuvad jätkuvalt ja automaatselt üha sarnasemaks. Moderniseerimismall ei pea paika, kui vaatame reaalsete inimeste reaalset elu reaalsetes kohtades. Sotsiaalne ja kultuuriline muutus toimub alati lokaalsel tasandil ja meil kui uurijatel tuleb selgitada, milline on muutuse tähendus uuritavate inimeste argielule.

Terminoloogia, mille abil kas või näiteks minu uurimisobjektid Sardiinia, Eesti saared või Setomaa määratletakse kõrvaliste inimeste poolt, näitab, et perifeersus ei tähenda mitte ainult kauget asukohta, äärealadel või keskustest kaugel olemist, vaid *perifeeria* mõiste eeldab ka (piirkonna) vaesust ja mahajäämuslikkust. Nii on välja kujunenud, sest perifeeria on olemas ainult suhete kaudu keskusega, selle omadused koosnevad keskuse omaduste vastanditest ja nii muutuvadki perifeeriat määratlevad kriteeriumid negatiivseteks. Anne Knudsen kirjeldab, kuidas keskused ja perifeeriad on konstrueeritud selle kaudu, et minevikku mõistetakse modernse (modernistliku) arusaama järgi:

Modernne arusaam minevikust on konstruktsioon edumeelsetest, ekspansiivsetest, ajalugu loovatest keskustest, mida ümbritseb traditsiooniline, muutumatu, kultuuri loov perifeeria, mida samas kirjeldatakse Euroopast väljaspool seisvaks või lihtsalt "talupoeglikuks" (Knudsen 1992: 84).

Juhin siiski tähelepanu sellele, et nüüdses perifeerseid piirkondi puudu-

tavas keelekasutuses ja mõtlemises ei domineeri enam Knudseni mainitud pilt muutumatust traditsioonilisest ühiskonnast, vaid pigem ühiskonnast, mis ei muutu piisavalt kiiresti ja põhjalikult. Muutumise soovitud kiiruse ja suuna määravad loomulikult keskused, nagu selgesti näitab ka nimetus *mahajäänud piirkonnad* (*areas lagging behind*), mida kasutab Euroopa Liit oma perifeeriate kohta.

Euroopa Liidu lõunapoolne ääreala: Sardiinia

Uuritav Euroopa Liidu ääreala on Itaaliale kuuluv Sardiinia saar, kus sardiinialikkus moodustub üheltpoolt tugevast kohalikust (küla)identiteedist, teisalt enda jätkuvast eristamisest mandriitaalia riigikultuurist. Kuigi Sardiinia on olnud Itaalia riigi osa juba poolteist aastasada, ei ole kultuurid ühtlustunud, samuti ei ole itaalia keele täielik domineerimine välja suretanud sardi keelt (*sardo*). Sardiinlased on olukorrast sõltuvalt ja samaaegselt külainimesed, sardiinlased, itaallased ja eurooplased.

Oma väitekirjas (Assmuth 1997) vaatlesin naiste positsiooni ja töö- ning koolitusvõimaluste muutumist Itaaliale kuuluval Sardiinia saarel. Sardiinia on üks osa Itaalia lõunapoolsest arengupiirkonnast, kuigi elatustaseme järgi on see pigem võrreldav Kesk-Itaalia kui vaese Lõuna-Itaaliaga (Sitsiilia, Calabria, Campania). Naiste töötamine oli minu uurimuses "aknaks kultuuri", mille kaudu proovisin mõista Sardiinia ja Itaalia ühiskonna moderniseerumise iseloomulikke jooni. Minu uurimus[1] Sardiinia külast pakkus ka uusi teadmisi ühe Euroopa Liidu ääreala kohaliku identiteedi kujunemisest, säilimisest ja tugevnemisest.

Baunei oli enne Teist maailmasõda üks Sardiinia vaesematest ja isoleeritumatest küladest. See hakkas aeglaselt rikastuma 1950. aastate lõpus ja 1990. aastatel saavutas kõrge elatus- ja tarbimistaseme. Vastavalt sellele vaheldusid põlvkonniti tugevalt ka baunei naiste tööga seotud kogemused ja arvamused tööst. 1920. ja 1930. aastatel sündinud naistele oli raske füüsiline töö kodus ja ka väljaspool kodu nii enesestmõistetavus kui ka uhkuse asi. Nad osalesid maatöödel kas oma pere väiketalus või sagedamini päevalisena suurtaludes. Koolis on nendel aastakümnetel sündinud naised käinud tavaliselt ainult paar aastat. 1940. ja 1950. aastatel sündinud naised

[1] Uurimuse primaarne aines koguti antropoloogilise välitöö käigus Ida-Sardiinia 4000 elanikuga Baunei külas aastatel 1991–1995. Võrdlusmaterjalina kasutasin oma varasemat materjali naiste palgatööst Lõuna-Itaalia Pozzuoli linnas.

on oma elu jooksul läbi elanud Sardiinia "suure muutuse": koolitus- ja töötamisvõimalused paranesid ja mitmekesistusid; paljud läksid paremaid toimetulemisvõimalusi otsima Põhja-Itaaliasse või võõrtöölisena Kesk-Euroopasse. Selle põlvkonna naiste mõtlemist kujundasid märkimisväärselt itaalia feminism ja uued linlikud ideaalid, mille mõjul eelneva põlvkonna iseteadlikke, iseseisvaid naisi hakati pidama traditsioonilisteks, koju köidetud koduperenaisteks (*casalinga*).

1960. ja 1970. aastatel sündinud noortele naistele tundub eelnevate põlvkondade naiste toimekas elu kauge ja võõrana, sest muutus vaesusest külluslikkusesse on olnud kiire. Töö tähendus on kitsenenud: vanadele naistele on kogu elu olnud raske töö, kusjuures kodu- ja palgatöö eristamine ei olnud nende jaoks otstarbekas. Keskealised eristasid allutava kodutöö ja vabastava palgatöö ning noortele naistele on ainult palgatöö "õige" töö. Palgatööst on saanud noorte naiste jaoks määrav tunnus, mis osutab, kas on tegemist modernse naisega. Keegi ei taha enam olla "ainult" koduperenaine, vaid noorte naiste ideaaliks on modernne töötav naine, kes suudab tööd ja peret efektiivselt ühendada. Oludes, kus on kõrge tööpuudus, on seda ideaali raske saavutada, eriti kui noored ei taha püsivalt kodukülast või selle lähedusest ära kolida.

Sardiinia juhtum näitab, et geograafiline perifeersus ei pruugi Euroopa Liidus veel tähendada vaesust ja rahvaarvu vähenemist. Itaalia rahvuslik heaolupoliitika koos Euroopa Liidu suurte territooriaal- ja põllumajandustoetustega tagavad suhteliselt kõrge elatustaseme ja tugev kohalik identiteet ning eluviis köidavad nooredki kodukanti. Ka töötus ei sunni noori kolima piirkonda, kus on rohkem tööd, sest pered aitavad ja peavad täiskasvanud lapsi üleval, kuni need ootavad, et riik muretseks neile püsiva töökoha.

Oma sardiinia küla uurimuses jõudsin tulemusele, et külainimeste kohalik identiteet mäestikuküla elanikena on eriti tugev. Etniline identiteet sardiinialasena on neile pigem iseenesestmõistetavus, mis aktualiseerub üldiselt vaid suhetes mandriitaallastega, näiteks turistidega. Etnilisest identiteedist ei ole siiski Sardiinias tulnud avalikku poliitilist küsimust. Selles suhtes erinetakse tuntavalt näiteks geograafiliselt ja kultuuriliselt lähedastest Korsikast (Prantsusmaa) ja Katalooniast (Hispaania). On huvitav, et Sardiinia järjest tugevam integratsioon Itaalia, Euroopa Liidu ja maailmamajandusega ei ole kaotanud tugevat kohalikku identiteeti. Sardiinia mäestikukülades elataksegi modernset euroopalikku elu traditsioonilises ümbruses. Valik oma küla ja oma kultuuri kasuks on üha sagedamini tehtud teadlikult.

Uue iseseisva liikmesmaa edukas ääreala: Saaremaa

Võrdlusena toon uurimuse Euroopa Liidu uuest idapoolsest liikmesmaast, Eestist. Saaremaal olen uurinud endise kalurikolhoosi küla muutumist sotsialismi järel (Assmuth 2001). Leidsin, et Saaremaa edukuse taga on lisaks traditsiooniliselt individualistlikule ja ettevõtlikule kultuurile ka Saaremaa kujunemine "tõelise" eestluse sümboliks. Paradoksaalselt just nõukogudeaegse isoleerituse tõttu säilis saare identiteet ja omanäolisest kultuurist on uues ühiskondlikus olukorras saanud saarlastele tähtis ressurss.

Saaremaa on Eesti suurim saar ja ühtlasi ka kõige läänepoolsem ala. Maakond on etniliselt ja keeleliselt väga homogeenne: koguni 98% elanikest (35 500 elanikust aastal 2003) on eestlased. Saaremaal elas ka nõukogude ajal muude Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi piirkondadega võrreldes suhteliselt vähe teiste Nõukogude Liidu rahvuste esindajaid, kuigi saarel oli mitmeid tähtsaid punaarmee ja piirivalve tugipunkte. Et Saaremaa "venestus" vähe, muutus see paljude eestlaste meeles hingeliseks varjupaigaks ja eesti kultuuri säilimise sümboliks.

Saaremaal elamine ja selle külastamine oli nõukogude ajal rangelt piiratud, sest saar oli kogu Nõukogude Liidu läänepoolseim eelpost[2]. Kõikidel saarel käijatel, nii eestlastel kui ka muudel nõukogude rahvastel pidi olema külastusluba, mille saamise eelduseks oli tõestus sugulussuhtest saarel püsivalt elava inimesega. Reisidokumentide võltsimine oli pea rahvanali, kuulu järgi oli igal eestlasel just sel põhjusel "nõbu Saaremaal". Välismaalastele oli Saaremaa külastamine täiesti keelatud, ka väliseestlastel ei olnud võimalik kodusaart külastada enne 1989. aastat. Saaremaa oli tugevalt eraldatud ka välismaa mõjudest, muuhulgas polnud seal võimalik näha ka Põhja-Eesti tähtsat "akent Läände" – Soome televisiooni.

On tähelepanuväärne, et Saaremaal, mis laulva revolutsiooni käigus aastatel 1987–1991 äratati kirjeldatud isoleeritusest, õnnestus väga kiiresti kohaneda täielikult muutunud Eesti ühiskonna ja selle arenguga. Suure tähendusega on siin turism – on ju teada, et lisaks eestlastele on Saaremaal eriline tähendus kas turismiobjekti, suvituskoha või nostalgilise maastikuna ka soomlaste jaoks. Aga mis on Saaremaa kohalikuks tugevaks

---

[2] Kui Nõukogude Liit 1944. aastal Eesti okupeeris, põgenes just Saaremaalt ja muudelt Eesti läänepoolsematelt aladelt tuhandeid inimesi väikeste paatidega üle mere Ojamaa saarele. Piirikontroll saare lääneranniku oli ka juba sellest tulenevalt äärmiselt range, muuhulgas tuli ka igast kas või aerupaadiga tehtud kalaretkest piirivalvele teada anda. Vähemalt 1940. ja 1950. aastatel palju paate ka konfiskeeriti ja hävitati. Erakalastus ja laevaehitus elatusvahenditena hävisid. (Assmuth 2001.)

küljeks? Mida tähendab kohalik identiteet modernses või postmodernses maailmas? On selge, et teistega kokku puutudes tugevneb oma identiteet. Maailma avanedes hakatakse üha enam oma erilisust rõhutama. Nagu Sardiiniagi puhul, tähendab ka Saaremaa saarlus eluviisi, murret, eluhoiakut, kombeid. Saarlus ei välista siiski täiesti võõra(ste) omaksvõtmist – kui ollakse Saaremaal piisavalt palju aastaid (või aastakümneid!) elanud, võib saarlaseks saada. Ka saare identiteet ei välista teisi võimalikke identiteete: kohalik identiteet külainimese või linlasena, rahvuslik identiteet eestlasena, põlvkonna- või kutseidentiteet võivad eksisteerida paralleelselt ja kohakuti, need muutuvad ja muunduvad vastavalt eluteele ja olukordadele.

Nagu mis tahes kohas, mida väljastpoolt (keskuste vaatepunktist) määratletakse perifeeriana, ei pea inimesed end eelkõige ääreala elanikeks. Näiteks Saaremaa (või mõni selle küla) on oma elanike vaatepunktist maailma tähtsaim paik ja elu keskus (vrd Siikala 1997). Samas on elanikud teadlikud, kuidas nende kodukohta määratletakse väljastpoolt, kõrvalistelt vaatepunktidelt. Väljastpoolt tehtud määratlusi võidakse ka ära kasutada. Näiteks Euroopa Liit toetab mitmel eri moel ja suurte summadega oma liikmesmaade arengus mahajäänumaid piirkondi ja sel viisil on vaadeldavate alade elanike seisukohast isegi kasulik, kui neid väljastpoolt nii määratletakse. Pideva arengu jaoks on siiski tähtis, et perifeeria ei jääkski välise määratluse ja abi najal ainult perifeeriaks, vaid et usutaks oma tugevatesse külgedesse, leitaks need üles ja kasutataks ära. Selline protsess on parasjagu käimas paljudes Euroopa perifeeriates, kus traditsioone aktiivselt elustatakse ja ära kasutatakse.

Küla, linna või piirkonna arengu seisukohast on tähtis, et piisavalt paljud elanikud saaksid aru oma piirkonna tugevustest ja usuksid oma võimalustesse. Saaremaal näib just nii olevat. Seal nii selgesti tuntava optimismi näitena olgu siin esitatud ühe saare pensionäri tsitaat:

"Elu on nii palju edasi läinud. Linn [Kuressaare] on täielikult muutunud. Kui seal ise liigud, siis näed, et linn on juba ühe aastaga palju ilusamaks muutunud."[3]

Saaremaa puhul tähendab mõte saarlusest kui ressursist traditsioonilise kultuuri hoidmist ja au sees pidamist, saarele tüüpiliste elualade arendamist, merelise asukoha ja rahvusvaheliste kontaktide ära kasutamist ja tugevale kohalikule identiteedile toetumist. Saarlus peab vastu ka uue muutuste ja murrangute aja, küll pidevalt muutudes, kuid mitte kadudes.

---

[3] Tsitaat on litereeritud eestikeelselt küsitluslindilt, küsitlenud Laura Assmuth ja Kaja Grünthal 09.1997, litereerinud Uno Saar.

Uue liikmesmaa ja Venemaa vaheline piiriala: Setomaa

Setomaaks nimetatakse ajaloolist piirkonda, mis jääb tänapäevasesse Kagu-Eestisse (Põlva ja Võru maakonda) ja Vene Föderatsiooni Petseri alale. Setomaa hõlmab Eesti poolel neli valda, mille elanikest tähelepanuväärne või isegi valdav osa on rahvuselt setod. Setosid on tihti peetud eestlaste alarühmaks, muuhulgas ei olnud ka 2000. aastal tehtud viimasel Eesti rahvaloendusel võimalik end rahvuse poolest setona kirja panna. Vastavalt on ka seto keelt peetud kas lõunaeesti murdeks või siis omaette keeleks. Setode põlisest asualast suurem osa paikneb praegu Venemaa poolel, aga setode arv ja osa kogu rahvast on seal Eesti iseseisvumise järel marginaalselt väike, sest suurem osa setodest on Eestisse kolinud. Seto kultuur mõjutab Petseri linna siiski tuntavalt. Setomaad mõlemal pool riigipiiri ühendab suhteline vaesus ja perifeersus: Eesti-poolse Setomaa neli valda kuuluvad riigi majanduslikult kõige halvemini toime tulevate ja kõige suurema väljarändega valdade hulka, Petseri ala on aga täiesti Venemaa tähelepanu alt välja jäänud vaene perifeeria.

Sellel Eesti kagu- ja Venemaa läänepoolsel piirialal olen umbes kümne aasta jooksul uurinud vana piiri tähendust kohaliku, etnilise, keelelise ja usuidentiteedi moodustumisele ja muutumisele (Assmuth 2003, 2004). Piirialadega seoses tuleb selgelt välja, kui paindlik ja olukorrast sõltuv võib identiteet olla, kui väljaspool olek ja erinevad piiritõmbamised kuuluvad inimeste igapäevaellu.

Käimasolevas uurimistöös[4] vaatleme piiriülest suhtlust ja liikumist kahe Ida-Euroopa uue riigipiiri ümber: Eesti ja Vene ning Vene ja Läti vahelistel piirialadel. Väikeseid piirialade kogukondi võrdleme kõigis kolmes riigis mikrotasandil. Etnograafiliste meetoditega uurime kohalike inimeste igapäevaelu puudutavaid piiriga seotud kogemusi. Antropoloogilisest vaatenurgast piiri ja piirialade käsitlus tähendab käesoleval juhul pilgu pööramist piiri ületamisele (kuidas inimesed elavad piiri lähedal, piiriga ja piiri taga, kuidas nad arutlevad piiri tähenduse üle oma argielus) ja igapäevaelu toimingutele piirialal, sh ka piiritaguste alade külastamisele.

---

[4] Uurimusprojektide Ethnic identity and everyday life in the borderlands between Estonia, Latvia and Russia (1999–2001) ja Russia and the new EU-neighbours on a local level: a comparative ethnography of the border area between Estonia, Latvia and Russia (2003–2005) uurijateks on kirjutajale lisaks Ph.D. Jeanna Kormina ja MA Marina Hakkarainen Peterburi Euroopa ülikoolist, M.Soc.Sc. Sanita Vanaga ja M.Soc.Sc Aija Lulle Läti ülikoolist, Ph.D. Aili Kelam Tallinna ülikoolist. Projekte on rahastanud Soome Akadeemia ja Helsingi ülikooli Euroopa-uuringute võrgustik.

Piire ja piiriületusi käsitledes vaatleme ka riigi tegevuse ja autoriteedi kattuvusi ja piiranguid kohalikul tasandil. Sellest lähtudes pöörame vältimatult tähelepanu ka uuritavate inimeste aktiivsele tegevusele. Igapäevatoimetustes trotsivad piiriala inimesed tihti riigiametnike loodud seadusi ja ettekirjutusi ning hoiavad nende järgimisest kõrvale. Seda demonstreerivad ebaseaduslik piiriületamine või piirikaubandus ning salakaubavedu. Aga ka siis, kui toimitakse kõikide eeskirjade järgi, annavad kohalikud inimesed piirile tähendusi, mis erinevad paljuski neist tähendustest, mida annavad hoopis erinevatele tasanditele kuuluvad ametnikud. Näiteks näivad piirid kohalikele inimestele kergemini läbitavatena, kui riigiametnikud arvata oskaksid. Ka eriti rangelt kontrollitud piirid on mingil viisil ja mingitel tegevustasanditel ületatavad. Kultuurilised ja etnilised piirid on tunduvalt liikuvamad ja paindlikumad kui poliitilised piirid, täiel määral kattuvad need teineteisega harva.

Riiklikud piirid ja piiride ületamised pakuvad huvitavaid juhtumeid, milles on eri tüüpi ja eri tasandite poliitiliste autoriteetide piire ja kattuvusi võimalik empiiriliselt uurida. Paljude uurijate arvamuse järgi piir paljastab ja muudab eksplikatiivseks riigi (riikide) funktsioneerimise, seda nii otseselt kui ka sümboolselt. Daphne Berdahl, kes on uurinud endise Ida-Saksamaa äärmiselt rangelt valvatud läänepoolset piiriala, on öelnud, et "piirialad [on] intensiivse panustamise ja vastandamise kohad. Nad näitavad nii elanikele kui ka uurijatele eriti selgesti, kuidas sotsiaalsed ja poliitilised jõud toimivad" (Berdahl 1999: 8–9). Kreekast, Makedooniast ja kogu Balkanist kirjutades rõhutab nii Vereni (1996) kui ka Karakasidou (1997) Balkani maade teadlikku tegevust selleks, et luua etniliselt ja kultuuriliselt homogeenset, riigipiiridega sobivat elanikkonda. Mõlemad toonitavad, kuidas Balkani maad on selle eesmärgi saavutamiseks teinud kasvatuslikku ja ideoloogilist tööd. Ka Nõukogude Liidust eraldunud Eesti ja Läti puhul on Graham Smith kasutanud "etnoriikide loomise" poleemilist mõistet (Smith 1996), vähemalt 21. sajandisse astudes on mõlema riigi ametlik poliitika siiski leppinud oma elanikkonna mitmekultuurilisuse ja -keelsusega.

Baltikumi uute riigipiiride puhul oleme huvitatud just uute poliitiliste piiride sotsiaalsetest ja kultuurilistest tagajärgedest inimeste argielule. Uurimisobjektideks olevad piirid on 2004. aastast Euroopa Liidu idapiir ning Venemaa ja NATO riikide uus piir. On juba selgunud, et vaadeldavad riigid või ELi ja NATOga sarnanevad paljurahvuslikud organisatsioonid ei soosi kohalike inimeste traditsiooniliselt paindlikku piirialale iseloomulikku identiteeti ja käitumisviisi. Vähemalt Venemaa ametnikud suhtuvad Balti-

maade uude olukorda üsna umbusklikult, muuhulgas on suurendatud Pihkva piirkonna sõjalist tugevust ja valmisolekut.

Bruce Kapferer on kirjutanud Sri Lankas aastakümneid kestnud tamilite ja singalite vahelise sõja kontekstis järgmist:

Etnilisus ei ole pelgalt sotsiaalne ja kultuuriline konstruktsioon, vaid see saavutab oma täielikud mõõtmed alles kultuurilises järjepidevuses, mis on juurdunud modernse riigi institutsioonidesse (Kapferer 2002: 5).

Kapfereri järgi peab etnilisuse sarnast sotsiaalset ja kultuurilist tegurit üritama mõista ja uurida poliitiliste tervikute ja jõudude kontekstis – seega riikide kontekstis. Piirialade puhul mõjutab kohalike inimeste elu mitmel konkreetsel moel kaks või enam riiki. Ja lisaks peavad inimesed kohanema korduvate muudatustega, mis seonduvad mitme riigi poliitiliste teguviiside ja tegelike piiridega. "Piirialadel elavad inimesed peavad lisaks oma riigi institutsioonidele toime tulema ka piiritaguse riigi või riikide institutsioonidega. Nende institutsioonide suveräänne ja võrdväärne võim heidab varju kõikidele piiriülestele kontaktidele" (Wilson & Donnan 1998: 8). Venemaa ja Eesti vahelisel ajaloolisel Petserimaa alal elavate setode olukord on selle kujundlik näide. Jääts (1998) kirjeldab detailselt, kuidas setod on olnud sunnitud kohanema eri riigivõimude pidevalt muutuvate poliitikutega ja ka muutuvate riigipiiridega. Juba üksnes 20. sajandil on vaatluse all olev ala kuulunud keiserlikule Venemaale, esimesele Eesti Vabariigile ja Nõukogude Liidule, 1991. aastast on see jagatud kaheks Eesti ja Venemaa vahel[5] (Assmuth 2004).

Piirikogukonna igapäevaelu etnograafiline uurimine tähendab samas ka riigi argipäevase tegevuse uurimist. Riigiametnikud peavad piirialadel olema eriti aktiivsed oma poliitika elluviimises; sellest lähtuvalt on võimalik tähele panna riiklike struktuuride kohalike ellu tungimist. Kohalikud võivad vahel tunnetada riigi sekkumist positiivsena, nagu näitas meie uurimus Mehikoorma külas, mis asub Peipsi järve Eesti-poolsel rannal, vaid ühe kilomeetri kaugusel Vene piirist. Seal pakkus Eesti riigi uus piirivalvekordon võimalusi alaliseks riigitööks ja lõi uut turgu kohalikele toodetele ja teenustele. Vastupidine näide on pärit lähedal asuvalt Piirissaarelt, kus riigipiiri lähedus toob kohalikele elanikele kaasa kalastuse pideva kontrolli ja range piiramise. Selline sekkumine järve mõlema ranniku elanike peamisesse tuluallikasse on lepitamatus vastuolus kohalike traditsioonilise eluviisi ja tegevusalaga (Assmuth 2003: 61).

---

[6] Ametlik piirilepe, mis kinnitaks praeguse *de facto* piirijoone, on siiani Eesti ja Venemaa vahel sõlmimata. Eesti vabariik on alates 1997. aastast näidanud üles valmisolekut piirilepingu allakirjutamiseks ja ratifitseerimiseks.

Lõpetuseks

Rahvusriikides veavad rahvus, riiklik natsionalism ja mitmesugused muud sotsiaalsed sidemed piirialade inimesi piiridest eemale, riigi "sees" olevate võimu- ja kultuurikeskuste suunas. Nii on eriti sel perioodil, kui rahvusriiki aktiivselt ja efektiivselt üles ehitatakse, nagu on see toimunud kõikjal Ida-Euroopas 1990. aastatel. Olen kirjeldanud seda protsessi Kagu-Eesti näitel ühelt poolt kui selja keeramist idale ja Venemaale ning teisalt kui pilgu suunamist Tallinna ja Lääne suunas (Assmuth 2003). Samaaegselt selle protsessiga veavad piirialade inimesi teisele poole piiri etnilise, keelelise, religioosse või rahvusliku terviku taotlus. Sellise terviku kommete järgimise võimalused on praeguses olukorras väga nõrgad, nagu muuhulgas piiriala venekeelsed, kuid rahvuselt setod ja usu poolest õigeusklikud on tunda saanud (Vrd Wilson & Donnan 1998:13).

Sellisest lojaalsuse ja kontaktide kaksusest tulenedes nähakse piirialade inimesi (eriti kui nad kuuluvad rahvuslikku vähemusse) tihti ohuna riigi ühtsusele ja nende riigitruudus võidakse kahtluse alla seada. Nii võidakse mõelda venelastest või venekeelsetest inimestest, kes elavad Eesti või Läti piiri ääres. Vastavalt võivad ametnikud pidada Vene territooriumil Petserimaal elavaid eestlasi ja lätlasi (vähemalt juhul, kui nad on Eesti või Läti kodanikud) ohuks Venemaa turvalisusele.

Etnilised (ja muud) identiteedid ei ole püsivad ega muutumatud, vaid paindlikud ja kohati ka vaieldavad. Etnilist identiteeti ei valita kollektiivselt täpselt defineeritud rühmade tegevusest lähtuvalt kunagi muistsetel aegadel, nagu tihti arvatakse. Pigem teevad üksikisikud etnilise identiteedi suhtes ise teadlikke valikuid ja võivad tehtud otsust oma elu jooksul ka muuta, nagu näitab Oonagh O'Brien, kes on seda täheldanud Prantsuse kataloonia kogukonna naiste puhul (O'Brien 1994). Lisaks on etniline identiteet konstrueeritud ja see esineb kõrvuti muude, omavahel kattuvate identiteedi kategooriatega. Näiteks Eesti venekeelse elanikkonna puhul võivad etniline, keeleline, riiklik ja kohalik identiteet olla väga erinevad. Meie uuritud Nina külas, mis asub Peipsi järve lääneranniku, on venelased elanud juba 17. sajandi lõpust alates. Üks nendest "vanadest" Eesti venelastest on 75-aastane Vladimir, kes küsitluses määratleb end järgnevalt: "Ma olen Eesti kodanik, kelle emakeel on vene keel. Olen oma kodakondsuse üle uhke." Tähelepanuväärne oli Vladimiri soov, et teda tingimata intervjueeritaks eesti keeles, mida ta täielikult valdas. Aga samas külas intervjueerisime ka 50-aastast Svetlanat, kes oli sündinud Kesk-Venemaal ja tulnud nõukogude Eestisse "juhuslikult", oli siin abiellunud ja siia jäänudki ning kes 1991.

aastal “korraga märkas, et elab võõral maal”. Olukorraga kohanemine oli olnud raske, eriti keeleliselt. Svetlana vastus (venekeelsele) küsimusele “millisesse etnilisse/rahvuslikku rühma arvate end kuuluvat?” oli ebakindlalt lausutud: “Mind võiks ehk kutsuda lihtsalt vene inimeseks, kes elab Eestis, sest selline ma olen”. Svetlana ja Vladimir on mõlemad venekeelsed Eesti kodanikud, aga neil on peaaegu täiesti vastupidine arusaam sellest, mida tähendab olla Eesti venelane.

Arusaam sellest, et identiteedid ei ole tänapäevases maailmas iseenesestmõistetavad, vaid et nende üle peetakse nõu, tuleb eriti selgelt esile riigipiiride lähedal. Piirialadel puutuvad inimesed oma igapäevases elus kokku eri võimaluste ja kultuuridega. Meie Eestit, Lätit ja Loode-Venemaad puudutav uurimistöö näitab ka, et piirialade elanikud ei pruugi end tunda kuuluvana ühtegi riiki, aga seda tugevamini tunnevad nad end kuuluvat kas perre, külakogukonda, kogudusse, etnilisse või rahvuslikku rühma, võimalik ka, et neisse kõikidesse korraga. Olla teatud riigi kodanik ei tähenda siis tingimata sellesse riiki või ainult sellesse riiki “kuulumist” või enda sinna identifitseerimist.

Nagu tõdetud, integratsioon ei tähenda kohaliku identiteedi lõppu. Vastupidi, kohatunne tõuseb esile ja tugevneb suhetes teiste kultuuride, rahvaste ja tegelikkustega. Tugevast kohalikust identiteedist saab teadlik valik. See, kuidas antropoloog Sydel Silverman kirjeldab ühe Kesk-Itaalia väikelinna muutusprotsessi 1960. aastate algusest kuni 1970. aastateni, peab paika ka Eesti Saaremaa ja Setomaa puhul 2000. aastatel:

Samal ajal, kui kogukonna sotsiaalsed piirid on hämardunud, on kogukonna identiteet – suunatuna oma linnale, nagu alati – uuesti tugevnenud. Ühiskondlik elu on alati tähendanud kirglikku lokaliseerumist, mis on ühendatud avatusega väljaspoolsetele mõjutustele. Rahvuslik integreerumine ja modernne infovahetus on loonud sellest kombinatsioonist uue versiooni (Silverman 1975: 225).

Kõikjal maailmas on parajasti käimas kohalike kultuuride taasloomise ja tugevdamise protsessid. 2000. aastate paradoks ongi, et majanduselu ja ühiskondade pidev sarnastumine toimub paralleelselt kultuuride eristumisega. Kagu-Prantsusmaa mäestikuperifeeriat uurinud Susan Carol Rogersi (1991: 73) sõnade kohaselt elavad Euroopa perifeeriate inimesed tõepoolest täiesti modernset elu, aga nad soovivad ja on otsustanud siiski säilitada kultuurilise erilisuse. Inimesed on teinud üha sagedamini teadliku valiku olla ennekõike sardiinlane, saarlane või seto. Aga selline modernne teadlik kohalik identiteet ei ole tingimata loomuselt mingil moel välistav: väikse Setomaa küla inimene võib tunda end olevat (eelkõige) küla X elanik, aga

samal ajal võib ta kontekstist, elujärgust ja -olukorrast sõltuvalt tunda end olevat ka seto, eestlane, eurooplane. Modernses maailmas on inimestele iseloomulik mitmikidentiteet ja üha sagedamini peetakse selle üle aru ja valitakse teadlikult, millisesse rühma millalgi tahetakse kuuluda.

Kirjandus

Assmuth, Laura 1997: *Women's work, women's work. Changing lifecourses in highland Sardinia*. Helsinki: Finnish Anthropological Society.

Assmuth, Laura 2001: A case study of a fishing village on Saaremaa. In Assmuth, Laura and Kelam, Aili (eds.) *The Baltic Sea islands of Estonia: a periphery in transition*. Tallinn: Estonian Academy Publishers.

Assmuth, Laura 2003: Nation building and everyday life in the borderlands between Estonia, Latvia and Russia. *Focaal – European Journal of Anthropology* no. 41, 2003, pp. 59–69.

Assmuth, Laura 2004: Ethnicity and citizenship in the borderlands between Estonia, Latvia and Russia. In Risto Alapuro, Ilkka Liikanen and Markku Lonkila (eds.), *Beyond Post-Soviet Transition: Micro Perspectives on Challenge and Survival in Russia and Estonia*. Helsinki: Kikimora Publications.

Barth, Fredrik 1969: Introduction. In Fredrik Barth (ed.) *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference.* London: George Allen & Unwin.

Berdahl, Daphne 1999: *Where the World Ended: Re-unification and Identity in the German Borderland*. New York and London: University of California Press.

Bringa, Tone 1995: *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian village*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Cole John and Wolf, Eric 1974: *The hidden frontier: ecology and ethnicity in an Alpine valley*. New York: Academic Press.

Jääts, Indrek 1998: *Setude etniline identiteet*. Tartu: Tartu Ülikool.

Karakasidou, Anastasia N. 1997: *Fields of wheat, hills of blood. Passages to Nationhood in Greek Macedonia 1870–1990*. Chicago & London: The University of Chicago Press.

Kapferer, Bruce 2002: Ethnicity, Nationalism and the Culture of the State. *Suomen Antropologi* (Journal of the Finnish Anthropological Society) Vol. 27, No. 2, pp. 4–23.

Knudsen, Anne 1992: Dual Histories. A Mediterranean Problem. In Kirsten Hastrup (ed.) *Other Histories.* London and New York: Routledge.

O'Brien, Oonagh 1994: Ethnic Identity, Gender and Life Cycle in North Catalonia. In Victoria A. Goddard , Joseph R. Llobera and Chris Shore (eds.) *The Anthropology of Europe. Identities and Boundaries in Conflict.* Oxford: Berg Publishers.

Rogers, Susan Carol 1991: *Shaping Modern Times in Rural France. The Transformation and Reproduction of an Aveyronnais Community*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Siikala, Anna-Leena 1997: Toisiinsa virtaavat maailmat. Teoksessa Anna Maria Viljanen ja Minna Lahti (toim.) *Kaukaa haettua. Kirjoituksia antropologisesta kenttätyöstä*. Helsinki: Suomen Antropologinen Seura.

Silverman, Sydel 1975: *Three Bells of Civilization. The life of an Italian hill town*. New York & London: Columbia University Press.

Smith, Graham 1996: Introduction: The Baltic Nations and National Self-Determination. In Graham Smith (ed.) *The Baltic States. The National Self-Determination of Estonia, Latvia and Lithuania*. Houndsmill: MacMillan Press.

Verdery, Katherine 1998: Trans-nationalism, nationalism, citizenship, and property: Eastern Europe since 1989. *American Ethnologist* Vol. 25, No. 2, pp. 291–306.

Vereni, Piero 1996: Boundaries, Frontiers, Persons, Individuals: Questioning "Identity" at National Borders. *Europaea* II, 1, pp. 77–89.

Wilson, Thomas M. and Donnan, Hastings 1998: Nation, state and identity at international borders. In Thomas M. Wilson and Hastings Donnan (eds.) *Border identities. Nation and state at international frontiers*. Cambridge: Cambridge University Press.

Laura Assmuth: Miiq ja "tõõsõq": veeremaa hindäpidämiseq

Etnilidse vai keelelidse rühmä tiidmine umast esiqmuudu olõkist sünnüs yks umavahelidsõl mõol ja kokkoputtumisõl "tõõsõ" ja vyyragaq. Majanduslik ja kultuurilinõ integratśuuń tähendä-i paigapäälitside hindäpidämiisi häömist. Vastapite, kokkoputtumisõl tõisi kultuurõgaq, rahvidõgaq ja tegeligu elogaq lätt paigapääline (etniline, keeleline) hindäpidämine tugõvambas. Kõvast paigapäälitsest hindäpidämisest või saiaq tiidlik valik. Uman artiklin kiroda kultuuriliidsi hindäpidämiisi kujonõmisõst Õuruupa Liidu maiõn katõn peris esiqmuudu kontekstin.

Muq uuŕmisõ all om Õuruupa Liidu lõunõpoolinõ veereala Itaalia riigi alaq käüv Sardiinia saaŕ kon sardiinlasõs olõmist tugõvaq ütelt puult paikkundlidsõq (külä)hindätiidmiseq, a tõõsõlt puult om sardiinlasõs olõmisõ man tähtsä üttepuhku kokkoputtuminõ valitsõva mandri-itaalia kultuurigaq. Sada viiśkümmend aastakka olnuq köüdüs Itaaliagaq olõ-i üten toonuq kultuurõ samas muutumist, nii niguq ka itaalia keele dominiiŕminõ olõ-i sardi kiilt ärq häötänüq. Sardiinlasõq ommaq samal aol ja eri olokõrron uma külä inemiseq, sardiinlasõq, itaallasõq ja õuruuplasõq.

Kõrvuisi säetäväq uuŕmisõq ommaq peri Õuruupa Liidu vahtsõst hummogupoolitsõst liikmõsriigist Eestist. Saarõmaal uurõ maq päältsotsialismiao muutuisi inneskidse kalurikolhoosi all olnun külän. Mu seletüse perrä om Saarõmaa "hään edesiminekin" päält traditśoonilidsõ individualistligu ja ettevõtligu kultuuri tähtsä ka Saarõmaa positśuuń "õigõ" eestlüse sümbolin. Tuu om niguq vastaossus, a nõvvokogo ao eräleolõgi peräst püssü saarõ hindätiidmine häste alalõ ja umast esiqmuudu kultuurist om vahtsõn ütiskundlidsõn olokõrran saanuq saarlaisi jaos tähtsä ressursś.

Eesti lõunõmummogupoolitsõl piiril olõ uuŕnuq kygõst kümme aastakka tagasi tettü riigipiiri tähendüst paigapäälidse, etnilidse, keelelidse ja usulidsõ hindätiidmise kujonõmisõl ja muutumisõl. Piiriala pääl tulõ esiqeränis häste vällä, ku paindliguq ja olokõrrost tulõnõvaq ommaq hindäpidämiseq, sis ku tõistmuudu olõminõ ja piire vidämiseq ommaq saanuq osas inemiisi egäpäävätsest elost.

VÕRO KEELE JA KULTUURI TUND KOOLI JA ÕPETAJATE ELUS

KARA D. BROWN

Võro keele ja kultuuri õpetamise tund asub tavaliselt koolielus kusagil ääremaal. Kooli- ja klassiruumides kohtab vähe märke regionaalse keele ja kultuuri viljelemise kohta. Koolide õppekavades on võro keele tund tavaliselt valikaine ja sellisena jäetud kuskile koolipäeva lõppu – perioodi, mil kõik kohustuslikud ained on läbi ja enamus rahvast koju läinud. Võro keele ja kultuuri õpetaja on tavaliselt vähetasustatud vabatahtlik, kes teeb seda tööd oma vabast ajast ja lisakoormusena. Ilma kindla positsioonita koolide õppekavades paikneb võro keele ja kultuuri tund jätkuvalt ohutsoonis. Kas seda õpetatakse ka järgmisel aastal? Mitmes klass asub keelt õppima? Kas tuleb kokku piisavalt õpilasi, et tasuks seda tundi üldse korraldada?

Käesolevas artiklis osutan, et Lõuna-Eesti koolides valitsev olukord aitab kinnistuda sellisel formaalsel õppekeskkonnal, kus regionaalse kultuuri ja keele osakaal muutub marginaalseks. Perifeeristumist põhjustab mitmete aspektide koosmõju: võro keele osakaal koolielus ei ole nähtav (puuduvad vastavasisulised ülespanekud kooliseintel jne), võro keele õpetajate erialane väljaõpe on ebapiisav ja korralikud toetajad puuduvad. Võro keele ja kultuuri tunni koht koolielu äärealadel tekitab õpetajates ühtaegu mugavust ja ärritust: mõned õpetajad hindavad ainet õpetades sotsiaalset ja pedagoogilist vabadust, teised igatsevad akadeemilisust. Võru Instituudi püüded selle aine olulisust koolides tõsta põrkuvad tihti vastupanule teiste ainete poolt, kelle esindajad parema meelega ei loovutaks endale kättevõidetud ainetundide arvust ühtegi.

Sarnased nähtused on tavalised ka mitmel pool mujal maailmas, kus esineb vähemuskultuure. Nancy Hornberger väidab, et sellistesse katsetesse, milliseid korraldab Võru Instituut võro keele ja kultuuri olukorra muutmiseks koolides, on juba eelnevalt sisse kodeeritud paradokse. Ta kirjutab, et "pinged ja vasturääkivused leiavad aset sellises transformeerumise protsessis, mis on vahend nii standardiseerimiseks ja ühtsustamiseks kui ka emantsipatsiooniks. Paradoks peitub ideoloogias erinevate keelte rollist ja võimalustest ühiskonnas" (Hornberger 2000: 174). Hornbergeri tekst viitab ka Võro Instituudi poolse regionaalse keeleprogrammi ettevõtmise ulatusele: instituut ja mitmed võro keele õpetajad panevad küsimärgi alla tänapäevase koolimaastiku adekvaatsuse Lõuna-Eestis.

Kasutan terminit ***koolimaastik***, illustreerimaks füüsilise ruumi ja inimeste tegevuse mõju koolide igapäevaelule. Inimeste ja ruumi koosmõju konstrueerib keskkonna. Koolimaastikus peegelduvad ametlikud ideed ja sõnumid, mida toetatakse vastavas õppeasutuses. Veelgi enam, koolimaastik väljendab seda olulist osa elust, mida Vaclav Havel nimetas ***igapäevaelu panoraamiks*** õpilaste, õpetajate, direktori ja vanemate puhul. Panoraam loob ja peegeldab tausta: see ei tundu erinevana või võõrana, sest see, mida tähele pannakse, on tavaliselt võõras. Samuti on selge, et see panoraam kinnistab süsteemi, eriti on see tähele pandav riigi poolt sponsoreeritud ettevõtmistes – koolides.

Havel kasutab terminit *igapäevaelu panoraam* märkimaks erinevate konstruktsioonide põimitust. Ta viitab kommunismiajastu köögiviljapoele, mille vaateaknal ripub loosung *Kõigi maade proletaarlased, ühinege!* Sellised väikesed teod, nagu näiteks sellise loosungi ülespanek, võivad koos moodustada ühe laialdasema nähtuse. Ühistegevus igapäevases elus paneb paika konteksti. Täpselt samamoodi mõjub mitmete instantside ja inimeste (Haridus- ja teadusministeerium, koolidirektorid, õpetajad, vanemad, õpilased) tegevus, mille tulemusi võib tänasel päeval Võrumaa kooliseintel kohata. Hetkel on see tekitanud sotsiaal-kultuurilise süsteemi, mis ülistab rahvusriiki, pühitseb Euroopa Liidu temaatikat ja lükkab regionaalse aspekti perifeeria suunas.

Minu etnograafiline uurimistöö Võrumaa koolides 2001./2002. õppeaastal teavitab sellest probleemist. Peamiselt keskendun ühele koolile (Tamme Kool*), kus ma viisin läbi süvauuringu. Ettekande kompaktsuse huvides ei lahka ma pikalt kogutud informatsiooni.

Elu koolis

Tamme Kooli *igapäevaelu panoraamis* on lokaalsusel väike osakaal. Koolimaastikul valitsevad Eestit ja Euroopat tutvustavad sümbolid, jättes tahaplaanile kõik muu. Selles alajaotuses analüüsin, kuidas füüsiline ja sotsiaalne keskkond koolis aitab marginaliseerida võro keele ja kultuuri osa õpilaste ja õpetajate igapäevaelus. Eesti- ja Euroopa-kesksus Tamme Koolis viib koolipere tähelepanu eemale sellest, mis sünnib nende otseses naabruses, ning tüürib nende pilgud Eesti riigi ja Euroopa Liidu suunas. Praegused direktorid ja õpetajad kasutavad oma autoriteeti selleks, et muuta

* "Tamme kool" on varjunimi.

kohalik ainestik koolides nähtamatuks. 2001./2002. õppeaastal kasutasid nad koolimaastikku selleks, et ülistada Euroopat ja Eesti riiki, samas kui kohalikule ainestikule pöörati vaid vähest tähelepanu.

Euroopa

Euroopa märgid domineerivad Tamme Kooli keskkonnas. Posterid, brošüürid ja kaardid näitavad, et *Euroopa* (ja mitte kohalik naabrus) on riigi poolt soovitatud identiteet ja seose looja Eesti valitsuse ja Euroopa Liidu vahel.

Tamme Koolis domineerivad sümbolid Euroopa matkadest, teedest ja reisimistest. Rõhutatakse, et koolid on saamas võimaluste väravateks, mis viivad Euroopasse. Tamme Kooli õpilased ja õpetajad tajusid kujutuslikku *teed Euroopasse* korduvalt 2001./2002. õppeaastal – Tamme Kooli ja tema sõpruskoolide vahel korraldati vähemalt kaks reisi. Need reisid hõlmasid suure osa ametlikust kooliajast, mis oli ette nähtud erinevate Euroopa alade tundmaõppimiseks.

Tamme Kooli direktor ja õpetajad on uhked oma võimaluste üle erinevate Euroopa piirkondade tundmaõppimisel. Seda on tunda ka mööda kooli koridore kõndides: meeneid sõpruskoolidest Saksamaalt ja Soomest võib leida peasissekäigu juurest. Need on ainsad objektid peale kella, mis paiknevad niivõrd nähtaval kohal, ja on seega abiks *igapäevaelu panoraami* loomiseks õpilastele, kes nendest iga päev mööduvad.

Euroopa omab tuntavat kohta ka Tamme Kooli *virtuaalses sfääris* – kooli kodulehekülg toob Euroopakeskse *igapäevaelu panoraami* ka elektroonilisse keskkonda, kus see paistab kätte kodulehekülje külalistele. WWW-leheküljel on mitmeid eesti- ja ingliskeelseid linke, mis viitavad nende kontaktidele (sõpruskool, Comeniuse projekt).

Mitmed perioodiliselt toimuvad *tseremoniaalsed sündmused* rõhutavad veelgi Euroopa tähtsust koolielus: 2002. aasta septembris toimunud pidulikul aktusel, mis toimus äsja renoveeritud koolimajas, esines ka õpetaja sõpruskoolist Saksamaalt. Kõne oli tõlgitud eesti keelde. Samuti esines koor sõpruskoolist Soomest. Välja arvatud saksa- ja soomekeelsed etteasted, kulges kogu tseremoonia eesti keeles: võro keel puudus sellelt tähtsalt ürituselt täielikult.

26.–30. novembril 2001 toimus Comeniuse nädal, mille eesmärgiks oli tutvustada ja kaasata inimesi Comeniuse projekti.

Rahvusriik

Euroopa ja Eesti teemalist "selgitustööd" tehes jäetakse tihti koolis tähelepanuta Eesti ja kohaliku tasandi identiteediotsingud. Riigiasutustena on koolidel eriline roll rahvuslike ja ühiskondlike identiteetide propageerimisel ning eesti keele ja kultuuri kaitsmisel. Koolide liitu riigiga ja nende suhet peegeldavad kõige paremini nähtavad patriootlikud sümbolid – riigilipp, president Arnold Rüütli ametifoto, Eesti kaardid jne.

Eesti keele kasutamine on üks tähtsamaid kooli kohustusi riigi ees. Keele hoidmise ideoloogia on eesti kooli saatnud läbi esimese iseseisvusperioodi ja läbi Nõukogude okupatsiooni kuni tänapäevani. Selle eesmärgiks on alati olnud eesti kultuuri ja rahva säilitamine. Kahjuks ei laiene selline hoiak kohalikku ainestikku puudutavasse.

Eesti keele õpikud kindlustavad eesti keele ülemuslikkust riigis ning kirjeldavad eesti keele ja kohalike keelte suhet läbi hierarhiate. Kõikides eesti keele õpikutes on võro keelt kirjeldatud ainult läbi selle suhte eesti keelde. *Dialektid on üks sõnavara rikastavaid allikaid*, väidetakse ühes õpikus, kus võro keelt nimetatakse üheks Lõuna-Eesti dialektiks (Hint 1995). Autorid tavatsevad ühtse kirjakeele tekkimist näidata kui tõika, mis päästis eesti rahvusena. *Eesti rahvas võib end lugeda õnnelikuks, et meil õnnestus luua ühtne kirjakeel. Kui väike rahvus oleks jagunenud kahte erinevasse keelerühma, siis oleks võinud tekkida oht mõlema keele ja kogu rahvuse püsimajäämisele* (Õunapuu 1999: 34).

Sotsiaalse ruumi kasutamine Tamme Koolis sellisel kujul suurendab eesti keele rolli koolielus. Riigipühad ja muud tähtpäevad, mille tähistamine nõuab õpilastelt ja õpetajatelt energiat ja jõupingutusi ning mis on suunatud riigi ja selle ametliku keele tähtsuse näitamiseks, täidavad päris suure osa pidupäevade nimekirjast. Riik on leidnud võimaluse tähtsustada üleriigiliselt eesti keele rolli koolis läbi emakeele päeva 14. märtsil. Sellel päeval austavad Tamme Kooli õpilased eesti keelt läbi laulude, luule ja kõnede.

Standardne eesti keel domineerib Tamme Kooli *igapäevases elus*. Perioodilised koosolekud, mil kõik kooli õpetajad ja õpilased kogunevad kooli fuajees, korraldatakse eesti keeles. Omavaheliseks suhtlemiseks kasutavad eesti keelt nii direktor, õpetajad kui ka õpilased: see on peamine suhtluskeel õpetajate toas, samuti ka interneti koduleheküljel. Samuti kasutati peamiselt vaid eesti keelt nii 1. septembri aktusel, jõulupeol, viimase koolikella peol kui ka lõpetamisel.

Kodukoht

Kontrastina Euroopa ja Eesti riigi rollile mängib kohalik ainestik Tamme Kooli koolimaastikul väikest rolli. Kui direktor ja õpetajad leiavad sellele koha tunniplaanis, siis toimub see tavaliselt päeva lõpus, mil kõik teised tunnid on juba lõppenud. Võro tund lisatakse õppekavasse valikainena või ringitunnina, mis laseb õpilastel aimata, et tegemist ei ole akadeemilise tunniga või et see ei oma teiste tundidega võrdset tähtsust. Valikainena toimub tund tavaliselt päeva lõpus.

Tamme Koolis ei leita neid seoseid, mis ühendaksid kodukohta riigi või Euroopa tasandiga. Euroopa Liidu ametlik poliitika, kus rahvuslikke iseärasusi ja keelelisi erinevusi käsitletakse kui rikkust, ei jõua kohale Lõuna-Eesti metsadesse, kus neid iseärasusi tõepoolest leida võiks. Euroopa Liit ja Euroopa Nõukogu on üritanud leida kohta kohalikule ainestikule koolide programmides läbi Euroopa keeltepäeva pühitsemise 26. septembril. Tamme Koolis veedeti seda päeva suhteliselt *mitte-euroopalikult*. Eesti keele õpetaja, kes osales testi täitmisel, seletas, et on raske teha ruumi kohaliku ainestikuga tegelemiseks, kuna niigi on vaja väga paljude asjadega tegelda (10.2001). Lugedes artiklit, kus kirjutati Euroopa keeleaasta motost *Keel avab uksed*, ütles üks õpetajatest õpetajate toas, et ainus uks, mida võro keel avab, on keldriuks (10.2001)

Kohalik ainestik ja keel omavad vähe kõlapinda Tamme Kooli *füüsilises keskkonnas*. Nii nagu paljudes teistes koolides, mida uurimistöö vältel külastasin, puudusid ka Tamme Koolis jäljed võro keele kasutamisest kooli koridorides, sissekäigu juures või klassides. Tamme Kooli koridorides on kõik väljapandud kirjutised jm eesti kirjakeeles või võõrkeeltes (saksa või soome keeles).

Tamme Kooli klassiruumide seintel olnud plakatid ja paberid olid kirjutatud eesti või inglise keeltes. Vaid kahes külastatud koolis olid klassiruumi seintel üleval võro keeles kirjutatud kirjandid. Teistes koolides esines ka mingil määral võrokeelseid kirjutisi, samas oli nendes kohtades suuremalt esil ingliskeelsed kirjatükid. Tamme Kooli koolimaastikus ei olnud kohta maakonna ega regiooni kaardile.

2001./2002. õppeaastal tegeldi Tamme Koolis koolimuuseumi sisseseadmisega. Anu, pensionile jäänud kooliõpetaja, arvas, et muuseumi avamiseni jääb umbes 3–5 aastat. Seniajani, märkis Anu, peavad ajaloohuvilised õpilased tuhnima nendes tolmustes kastides, et leida midagi kooli või küla

ajaloosse puutuvat. Kontrast, mis tekkis nende tolmuste kastide ja läikivate Euroopa-teemaliste brošüüride vahel, oli rabav.

Otsides oma kohta

Vastandina sallitud, institutsionaliseeritud ja oodatud kohale, mida evib Euroopa teema Tamme Kooli koolimaastikul, ilmub võro keele ja kohaliku ainestiku teema sinna vaid läbi õpetajate-entusiastide ettevõtmiste. Ajaloolisel Võrumaal kasutavad nad põhiliselt kolme strateegiat oma eesmärkide saavutamiseks:

- kohandavad ametlike ürituste korraldamiseks mõeldud aega;
- esitavad mingi uue tähtsündmuse või peo koolikalendrisse;
- kohandavad tunniplaani ja formaate.

Ajaruumi planeeritakse kas pika aja peale ette, saades heakskiidu juhtkonnalt, või siis tekib see ajahetk ootamatu otsusena mingi ürituse käigus. Mõlemad viisid eeldavad õpetajatelt tegutsemisjulgust.

Õpetajate olukorrast

Võrokeelse hariduse ja kultuuri edendamine seisab peamiselt ühe inimese – õpetaja – õlgadel. Lõuna-Eestis on õpetaja peamine kohaliku keele ja kultuuri edasiandja: ta valib ise viisi ja vormi, kuidas seda tehakse. Tema üksinda otsustab, KAS ta võtab vastutuse valmistada ette tunnid, milline on selle tunni staatus (ringitund, valikaine), kellele seda tundi pakutakse, ja mis sellest edasi saab – õpetajast sõltub ka palju koolivälises tegevuses. Võru Instituut tähtsustab õpetaja rolli võro keele ja kultuuri edendajana oma koduleheküljel internetis: õpetajat nähakse kui selgroogu, õpilase maailmapildi avardajat ja suunajat (Võro Instituudi kodulehekülg, "Õpetajakoolitus").

Kui võrokeelse hariduse käekäik sõltub otseselt õpetajast, siis enamikul juhtudel ei sõltu õpetajate käekäik võrokeelse hariduse olemasolust. See ebatasakaal teeb õpetajast koheselt *selgroo* ja samas ka (nii nagu mujalgi maailmas) ahela nõrga lüli (vrd Gorter 1991: 62). Kohaliku ainestiku tunni positsioon õpetajate elus ja koolis ei ole kindel ja annab ruumi igasugustele kahtlustele. Õpetaja võib tunda ennast ka võimetuna muutmaks midagi

riiklikus plaanis – tähtsaid otsuseid tehakse mujal, aga mitte kohapeal. Ka tuleviku suhtes ei omata illusioone, et olukord paremaks läheks, koolimaastiku muutmine ei pruugi samuti sõltuda vaid ühest õpetajast. Võro keele ja kultuuri edasist õpetamist ümbritsevad mitmed *kas*-id:

- Kas kool jääb püsima? Võimalus, et nende tööandja suletakse või ühendatakse teise kooliga, jälitab mitmeid Lõuna-Eesti õpetajaid. Selline *kas* mõjutab ju ka võro keele ja kultuuri õpetamist. Üle poolte intervjueeritavatest õpetajatest väitsid, et nad jätkaksid selle teemaga tegelemist, *kui vaid kooli ei suletaks*.
- Kas tundide ajakavas on piisavalt ruumi? Paljudel õpetajatel oli väga suur tunnikoormus, mis tulenes õpetajate vähesest arvust koolides, samuti soovist rohkem palka saada. Sellise töötempo juures ei olnud paljud õpetajad kindlad, kui kauaks neile energiat jätkub.
- Kas võro keelt õpetatakse ka järgmisel aastal? Paljud võro keele õpetajatest on olnud tööpostil juba 30 või 40 aastat. Kartus kooli sulgemise eest, kartus, et õpetamine muutub raskemaks õpilaste agressiivse käitumise tõttu, ning väsimus pikkade päevade järel tõukavad neid õpetajaid järjest enam mõtlema koolist lahkumisele. Ainult viies võro keelt õpetavas koolis 26-st on tööl rohkem kui üks õpetaja, kes seda tööd teeb, ning uusi õpetajaid on raske tööle saada. Endiste õpetajate lahkumine võib põhjustada selle tunni kadumise tunniplaanist.

Need õpetajatesse puutuvad probleemid, mis puudutavad õpilaste ja tunniplaaniga seonduvat, võib kvalifitseerida *aga* probleemideks. *Aga*-de nimekiri näitab keskkonna mõjusid ja õpetaja abitust olukorda muuta. *Aga*-d märgivad ära õpilastepoolse huvi või kohaliku ainestiku tundide väärtustamise, samas sisaldavad ka võimalusi muudatusteks. Õpetajad märgivad kaht keskkonnast sõltuvat mõjutajat, mis puudutavad võro keele tundide võimalikkust:

- Koolipäeva struktuur.
- Õpilaste liikumine kooli ja kodu vahel.

Muutuvad suhtumised

Regionaalse keeleprogrammi vitaalsus sõltub paljuski õpetajate tahtest tutvustada, hoida ja võib-olla isegi vastutada võro keele püsiva positsiooni eest koolide tunniplaanides. Samal ajal, kui Võro Instituut on suutnud leida ja organiseerida õpetajaid umbes pooltesse ajaloolise Võrumaa koolidesse,

on põrkutud probleemile, mis puudutab võro keele õppimist vaba- või valikainena. Miks on see nii raske? Millist rolli on mänginud siinkohal õpetajad, kes on hoidnud seda tundi koolis valikainena? Kolm peamist faktorit on mõjutanud võro keele tunni positsiooni koolides ja määranud selle osa koolimaastikul. Mõnedel juhtudel on need faktorid aidanud õpetajal sõlmida kokkuleppeid direktoriga ning tuua võro tund kooli õppekavasse.

Õpetajate kontseptsioon võimust. Õpetajate kontseptsioon oma võimust ja võimalustest on üks kõige olulisemaid faktoreid, mis võib aidata võro keele tunnil saavutada arvestatavat positsiooni koolielus. Õpetajate reageering võro keele õpetamisele suunatud kriitikale – selle hetkestaatusele ja tulevikule – aitab vormida võro keele positsiooni koolimaastikul.

Üldine dünaamika, mis on levinud paljudes võro keelt õpetavates koolides, on järgmine: see isik, kes tunneb end vastutavana võro keele propageerimises, mõistab, et teda pigem kahjustab tema roll võro keele õpetajana. "*Riiklikus õppekavas esinevate ainete õpetajatena tunneme endil olevat koolis olulise rolli. Võro keele õpetajatena tunneme, et meil puudub mõjuvõim direktori, teiste õpetajate ja lastevanemate suhtes. Oleme jäetud omapäi.*"

Mõnikord tunnevad õpetajad, et see ülesanne on väljaspool nende haardeulatust ka tavaainete õpetajatena. "*Me ei suuda lahendada seda probleemi, kuidas saada võro keelt kooli õppekavasse. Meil puudub selline võim.*"

Õpetajate arusaam "vabadusest". Mitmed pedagoogid leiavad valikainena võro keelt õpetades ruumi vabale tegutsemisele ja katsetustele. Kui aga tegemist oleks nn tavaainega, siis tunneksid õpetajad kohustust õpetada seda hoopis teistel alustel ehk rohkem akadeemiliselt. Üks õpetajatest selgitas, et valikaine formaat vabastas tema ja ta õpilased igavatest nõudmistest ja rutiinist, mis saadavad n-ö tavatunde.

Õpetajate soov õpetada võro keelt *vabalt* soosib selle kui valikaine staatust. Kergem on sokutada see tund vaikselt koolipäeva lõppu ning seeläbi vältida potentsiaalset vastuseisu teiste aineõpetajate ja direktori poolt. Soov viia võro keel samale tasandile kohustuslike ainetega võib õpetajale kaasa tuua selliseid vestlusi kolleegidega, millest ta parema meelega hoiduks. *Vaikne* stiil on levinud mitmetes Võrumaa koolides.

Valikaine staatus võimaldab õpetajatele ka rohkem *vabadust* suhetes lastevanematega. See vabastab omamoodi nii õpetaja kui ka õpilased osalemast tunnis, kui vanemad on selle vastu. Üks õpetaja kirjeldab, et see vabastab tema ka *demokraatlikust* impulsist kaasata koolitöösse lapsevanemaid.

Selline staatus võimaldab õpetajal korraldada oma tööd, minnes mööda mitmetest ametlikest nõudmistest.

Samas, õpetajad kasutavad vabaduse kujutlust, toetamaks võro keele saamist põhiaineks. Tamme Koolis, kus kohaliku ainestiku tund võeti tunniplaani 2002.–2003. õppeaastal, nentis võro keele õpetaja, et palju vabadust peitub ka selles, kui aine on n-ö kohustuslik. Sellisel juhul avaldub vabadus selles, et ei pea enam tegelema nende probleemidega, mis seonduvad valikainete õpetamisega.

Õpetajate interpretatsioon lastevanemate rollist

Õpetajate interpretatsioon lastevanemate rollist on kolmas faktor, mis puudutab võro keele õpetamise marginaalset positsiooni koolielus. Tamme Koolis võib lastevanemate suhtumist pidada neutraalseks, nende kohalolekut koolimaastikul ei ole märgata. Kohaliku ainestiku õpetajale on selline positsioon pigem negatiivne, sest puudub vanematepoolne abi.

Õpetajad mõistavad lastevanematepoolset vaikust kui passiivsust. Kuigi minu uurimistöös vastasid kõik vanemad aine olemasolu kohta pigem toetavalt, pole nendest keegi jaganud oma seisukohta kooli direktori ega õpetajatega. Lapsevanemad annavad enestele aru, et nad ei ole kursis sellega, mis toimub kohaliku ainestiku tunnis. See vähene informatsioon, mis neil on, pärineb meediast ning vaid väike osa sellest on pärit koolist.

Õpetajad tunnetavad vanemate sellist suhtumist kui ükskõiksust. "*Kuigi on olemas mingil määral näiteid vanemate aktiivse osalemise kohta, on kõige valdavam vanematepoolne suhtumine: 'meil pole midagi selle vastu'.*" Lastevanemate ükskõikne suhtumine paneb õpetaja õlgadele veel ühe raskuse, mis ei tee kergemaks nende rolli võro keele ja kultuuri entusiastidena koolielus.

Kokkuvõtvad küsimused

- Kuidas võiks füüsiline ja sotsiaalne koolimaastik Lõuna-Eesti koolides muutuda selliseks, kus võro keelel ja kultuuril oleks suurem osakaal?
- Mismoodi saaks kohalikku ainestikku paremini siduda Euroopa sfääriga, mis on juba leidnud enesele prestiiže rolli koolielus?
- Miks on Eesti riik valmis kasutama koole selleks, et soodustada riigi ja Euroopa vahelisi kontakte ja jätma tähelepanuta kontaktid regionaalse sfääri ja riigi vahel?

Kasutatud artikleid

Gorter, Durk 1991: "Lesser Used Languages in Primary Education in the European Community." In Koen Jaspert and Sjaak Kroon, eds., *Ethnic Minority Languages and Education.* Amsterdam: Swets & Zeitlinger, 57–69.

Havel, Václav 1985: "The Power of the Powerless." In J. Keane, ed. *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central-Eastern Europe*. Armonk, New York: M. E. Sharpe, 23–93.

Hint, Mati 1995: *Eesti keele õpik X klassile*. Tallinn: Koolibri.

Hornberger, Nancy 2000: Bilingual Education Policy and Practice in the Andes: Ideological Paradox and Intercultural Possibility. *Anthropology & Education Quarterly,* 31 (2), 173–201.

Õunapuu, Pärja & Toom 1999: *Keel ja Kõne: IX Klassi emakeeleõpik.* Tallinn: Koolibri.

Kara D. Brown: võro keele ja kultuuri tunń kooli ja oppaja elon

Võro keele ja kultuuri tunń olõ-i koolielon tähtsä kotusõ pääl. Kuulõ saalõn ja klassitarin om veidüq märke paikligust keelest ja kultuurist. Võro kiilt ei piäq kyiḱ oṕma ja pääaśaligult peetäskiq võro keele tunni päält muiõ tunnõ lõppu, ku tõsõq latsõq ommaq kodo ärq lännüq. Oppaja oppas võro kiilt päält umma muud tüüd väega väiku palga iist. Parlaq, ku võro keele ja kultuuri tunń om kooliprogrammi ja -elo veere pääl, ei olõq taa opiainõ sais kimmäs. Kas iks tulõval kooliaastagal taad opatas? Mitmõnda klassi latsõq nakkasõq kiilt oṕma?

Maq arva, et Lõunõhummogu-Eesti kuulõ matõrjaalnõ ja sotsiaalnõ sais om ütes süüs, et paikkundlinõ kiiľ ja kultuuŕ om veerepäälitsen saison. Kae, kuimuudu koolikeskkund sünnütäs veerepäälidse tunni. Kooli keelekava määräseq ärq kolm tähtsät mõotajat: tuu, et võro kiilt pruugitas koolielon veidüq (saino pääl, egäpääväelon, kuunolõkiil); võro keele oppajidõ pedagoogilidsõq hädäq ja tuu, et ei olõq tugõjit (näütüses latsõvanõmbit). Taa omgiq veenüq võro keele tunni koolielo veere pääle ja om loonuq tunni, midä opatas trehvämise perrä. Võro keele ja kultuuri tunni sääne sais tuu üten nii hüvvi võimaluisi ku ka häti – üte jao oppajidõ jaos tähendäs sääne sais inämb vabahust, a tõisi jaos jääs vabahust veitüs. Oppajidõ esiqmuudu saisukotusõq

tuust, määne piäsiq võro keele ja kultuuri tunń olõma, tegeväq rassõmbas Võro Instituudi tüü võro keele tunni opikavva saamisõs; sagõhõhe tulõ vällä, et paikkundligu keele päämine tugõja koolõn – oppaja – taht esiq pitäq võro keele tunni koolipäävä veere pääl.

LATGALI KEELEST

JURIS CIBUĻS

"Lethos, qui proprie dicuntur Lethigalli"
('Lätlaseq, kedä tegeligult latgaliis kutsutas')
[Henrigu Liivimaa aigraamat X.3]

Kooniq 12. saa-aastaga lõpuniq ollivaq Latgale alaq umaette. Pia 300 aastakka pidi piiŕ tuud alla muist Läti maist eräle.

Päält tuud, ku Roodsi kaoť Poolalõ sya, miä sündü 1600–1629, jäi Latgalõ Poola ala ni muutu taa mõol katoliikligus; latgali kiilt om mõotanuq poola õigõkirotus. Ku vindlädseq 1772. aastagal Latgalõ hindäle saivaq, sallõq nääq latgallõ ynnõ kooniq Poola mässoniq 1831. aastagal. Päält tuu nakaś Vinnemaa poolakit pitsitämä. A näidega üten naati ka latgalit kiusama ja latgali kiilt või-is inämb koolõn pruukiq.

1991. aastagal sai Läti vahtsõst umaette riigis ja üten tuugaq sündü vähämbüisil[1] jälq mõtõq pandaq vahtsõst uma kultuuri, a esiqerälidselt keeleõigus masma. Ütes säändses vähämbüses ommaq latgaliq, kiä eläseq pääaśaligult Hummogu-Läti jaon, mink nimi om Latgalõ (latgali keelen *Latgola*).

Latgallõ om aastagasato nimmat lätläisis, miä tähendäs, et synaq *lätläne* ja *latgaľ* ommaq olluq sünonüümiq (tuust om lihtsämb arvo saiaq, ku toomiq võrdlusõs, et *Lat-gale* tähendäs 'lätläisi kotus vai maa')[2].

Latgali keelen pruugitas ilma Latgaleldaq Läti kotsilõ synna *Čyuleja,* ja taa inemiisi nimmatas *čyuli,* selle et latgaliq kutsvaq hinnäst sagõhõhe *latvīši* 'lätläseq'. Ku muistitsest aost pääle kaiaq, om latgallõ kotsilõ pruugit synno *latgaļi, lotygaļi, letigali* vai *latvīši, latvi, lati, letti, lotva, latiši, lotyši*. Ynnõ lätläisis om Läti ala latgallõ kutsut kogoniq 17. saa-aastaganiq vällä.

Ammõťlinõ Läti lipp om peri vanolt latgalilt, kinkal om olluq uma riiḱ, a lätläisil olõ-õs taad seeniq, kooniq märdikuu 18. päävä1 1918. aastagal kuulutõdi vällä Läti Vabariiḱ, a tuu olľ jo üten Latgalõgaq.

Seo ilma aigu kynõlõs latgali kiilt ku imäkiilt nii 150 000–500 000 inemist. (http://www.ethnologue.com/Latvia; www.dpu.lv/LD/latgale(english).html).

---

[1] Läti säädüisin olõ-õiq täpsähe määrät, miä om rahvuslinõ vähämbüs.
[2] Kaeq Karulis, Konstantīns 1992. Latvian Dictionary of Etymology. Riga, pp. 504−505.

Ku latgaliq ja lätläseq lahon hoitaq, sys võinuq tullõm̓ ollaq, et lätläisi om veidemb ku vindläisi. Viimädse ammõtlidsõ rahvalugõmisõ aigu 2000. aastagal ütliq palľoq inemiseq, et nääq ommaq rahvusõ perrä latgaliq. Taa sai külh paprõ pääle kirjä pantus, a ku teedüseq puutrihe pantiq, sys muudõdiq kyiḱ latgaliq automaatsõhe lätläisis. Taa teedüs om lövvet iinkiräst, miä olľ ant inimiisile, kiä rahvast 2000. aastagal üle loiq!

1940. aastaganiq olľ Läti (a esiqerälidselt päält riigipüürdmist lehekuu 15. pääväl 1934. aastagal) riiḱ, miä olľ mõtõld ynnõ üte rahvusõ ja kultuuri jaos, ja 1991. aastagal luudi riiḱ vahtsõst sama ideoloogia perrä. Ilmangiq (ei inne sõta Läti vabariigi egaq ka nõvvokogo Läti aigu) olõ-i olluq lubat märkiq passi vai kohegi muialõ hindäpaprõhe umas rahvusõs latgaľ. A nõvvokogo Vinnemaal om taad märgit ja märgitäs ka seoilmaaolidsõl Vinnemaal. Kooniq nügädse aoniq hoiõtasõq sääl lätläseq ja latgaliq lahon ni passi, sündümispaprõ, syaväepaprõ ja tõisi hindäpapridõ pääle saa rahvuses märkiq latgaľ. Vinnemaa 2002. aastaga rahvalugõmise perrä eläs sääl 29 000 lätläst, 2000 latgalli (muusiän ka 28 000 eestläst ja 200 setot). A hindä rahvusõs või Lätin noq märkiq liivläne, midä saa-as innembä.

Parlaq olõ-õiq latgallõ sais Lätin kimmähe ärq määrät. Poliitiga peräst piä-i ammõdivõimuq latgali kiilt umaette balti keeles, a lugõvaq tuud ynnõ läti keele murdõs. Läti Vabariigi keelesäädüse perrä (nakaś masma süküskuu 1. pääväl 2000. aastagal) om latgali kiiľ läti keele aoluulinõ "varianť". Parhilladsõ Läti Vabariigi keelepoliitiga perrä kaits ja tukõ valitsus ynnõ kattõ kiilt – läti ja liivi kiilt. Liivi keele kynõlõjit om perrä jäänüq veidemb ku 10 ja niimuudu ohosta-i liivlasõq (nii 200 inemist) Läti ammõtlist ideoloogiat. Olokõrd latgallõ ja näide keelegaq om tõistsugunõ.

Voldemārs Hermanis, kiä om tunnõt läti aokiränik, oppas uman aolehe Neatkarīgā Rīta Avīze (2003. aastaga lehekuu 23. päiv) artiklin latgallõ snoobligult ja põlgligult: "Päält kygõ või umma imäkiilt oppiq ka valiktunnin näütüses pühäpääväkoolin vai sys tävveste hindäette." Nikolajs Kabanovs, kiä om vindläne ja Läti parlamedi liigõq, küsüs, kinkal om vajja kiilt, midä kynõlõs ynnõ milľon inemist. Sammamuudu võinuq egä hiinlanõ küssüq vindläselt, kinkal om vajja kiilt, midä kynõlõs ynnõ paaŕsada milľonit inemist ja miä pruuḱ kirillitsät, midä päält Vinnemaa pruuḱ ynnõ myni ütsik riiḱ. Ja mille es võinuq oppiq ynnõ hiina kiilt, ku egä kolmas inemine maailman om jo hiinlanõ? Kiäkiq es pidänüq unõhtama, et inemine mõist kygõ parõmbahe ja kygõ kipõmbalt oppiq uman imäkeelen.

Tuust huulmaldaq, et piaaigo kyiḱ latgaliq, kiä eläseq Latgalõn, kynõlõsõq ummi latsigaq latgali kiilt, piäväq latsõq oṕma koolõn, kon om opikeeles läti vai vinne kiiľ, selle et latgali opikeelegaq kooliq pantiq päält 1934.

aastaga lehekuu 15. päävä riigipüürdmist kinniq. Perisnimeq, kotusõnimeq otsustõdiq muutaq lätiperätsis. ÜRO kokkoleppe, miä kynõlõs genotsiidi ärqhoitmisõst ja taa iist karistamisõst, punktõ 2a ja 2e perrä om tuu keeleline genotsiiď. Läti liitu taa kokkoleppegaq 1992. aastaga mahlakuu 14. pääväl.

Parhillaq saavaq nuuq, kiä tahtvaq, latgali kiilt oppiq ynnõ mynõn ütsikun Latgalõ koolin. 2000. aastagal luudi Latgali Keele-, Kirändüs- ja Aoluuoppajidõ Liit om pruuv́nuq saiaq valitsusõ tukõ latgali keele oppamisõs Latgalõ koolõn.

Kolm aovaiht latgali kiräkeele aoluun

Normidu latgali kiräkeele edenemisen või nätäq kolmõ aovaiht:

1. 18. saa-aastaga alostusõst kooniq 1870. aastaginiq,
2. 1870. aastagist kooniq 20. saa-aastaga alostusõniq, mink joosul olľ trüküteksten keelet pruukiq ladina tähistüt;
3. 20. saa-aastaga alostusõst kooniq nügädse ao normidu kiräkeeleniq.

Taa jaotus olõ-õi kuiki hää, selle et näütüses kolmas vaheq om palľo kirriv – kiräkeele normõ kujonõminõ (1904–1929), mink perän tulľ päält Tõist ilmasõta kiräkeele pruuḱmisõ tävvelik kokkokuiominõ ja sys viil kiräkeele vahtsõstheräneminõ 1990. aastagil.

Inämbält jaolt peedäs kiräligu latgali keele alostusõs 1730. aastakka, ku tyynäolidsõlt ilmu edimäne latgalikeeline raamat – katoligu lauluraamat. Kaḱos olõ-õi taad raamatut üles lövvet. Edimäne latgalikeeline raamat, miä om nügädse aoniq alalõ, om 1753. aastagal Vilniusõn trüküt evangeeliumi "Evangelia Toto Anno" tõlgõq. Om tävveste võimalik, et taa olõ-õi edimäne trükk ni om võinuq ollaq varatsõmb välläannõq aastagast 1672.

Edimädses ilmaligus latgalikeelitses raamatus olľ keeleoppus ja synaraamat (poola-ladina-latgali). Taa ilmu 19. saa-aastaga edimädsel poolõl. Sys tulľ aig (1865–1904), mil olľ trükün keelet pruukiq ladina tähistüt.

Kolmas vaheq latgali keele edenemisen alosť pääle, ku lõppi trükmise kiild. Taa ao joosul ilmuq nii mynõq keele- ja õigõkiräoppusõq ku ka palľo aolehti, aokirjo, tähťraamatit ni ka luulõ- ja proosaraamatit. Alostus latgali õigõkirotusõ ja kirändüse vahtsõst sündümises olľ tett. Taa vaihõ suurõmba jao töid om kirotanuq väiku Peterburgi intelligente rühm. Ku trükükiild ärq lõppi, nõssi üles latgali kiräkeele normõ küsümüs. Antiq vällä mynõq keeleoppusõraamaduq. Vahtsõq kiräkeele normiq trükke ärq Pīters Strods 1933. aastagal uman õigõkiräraamatun "Pareizraksteibas võrdneica".

Päält Tõist ilmasõta nakati Lätin latgali kiilt ammõtlidsõs keeles kõrrast veidemb pruuḱma ni taa lõppi tävveligult, ku 1960. aastagal nakaś masma vahtsõnõ trükükiild. Latgali kiiľ püssü alalõ ynnõ katoligu kerikun.

Täämbädsel pääväl om õigõkirä küsümüs jälq vahtsõst üles nõsnuq. 1990. aastagil luudi Õigõkirä Komisjoń. Taa om palľosit 1930. aastagil tutvustõduid alossäädüisi edendänüq. Komisjoni tsihť olľ tuvvaq kirotõt syna suulidsõlõ ligembäle. Nuuq alossäädüsseq, midä 1990. aastagil tutvustõdi, põḫanduq suurõmbalt jaolt vana õigõkirotusõ pääle, a om ka esiqeräsüisi. Kygõ tähtsämb näist om tuu, et katsikvabahellü [uo] kirotõda-i inämb *ō* (pikk *o*), a *uo*. Edimäst kõrda pruugiti naid esiqeräsüisi vahtsõn latgali keele aabitsan, miä om vällä ant 1992. aastagal.

2003. aastagal luudi Riigikeele Keskusõ päämehe otsusõ perrä Läti Keele Eksperte Komisjoni manoq Latgali Ütiskeele Õigõkirä allkomisjoń.

Kuiki latgalikeeline aokirändüs ja kirändüs sündüq 1980. aastagil vahtsõst, om pikäl vaihõl, miä tegüsi trükükeelü ni muiõ põhjuisi peräst, olluq halv mõjo. Nõvvokogo ao joosul hävvü palľol inemiisil ärq huvi kirotõdu latgali keele vasta.

Parhillaq võivaq piaaigo kyiḱ latgaliq kynõldaq umma latgali keele murrõt vai murrakut. Suurõmb jago inemiisist mõist (ütist) latgali kiilt lukõq, esikiq ku om veidi rasõhuisi, a kaḫos ynnõ myni näist mõist kirotaq.

Latgali keele kolm "veskikivvi"

Mahlakuu 26. ja 27. pääväl 1917. aastagal (vana kallendri perrä) toimu Rēzeknen Latgalõ Kongresś. Taal olľ Latgalõ jaos suurõ tähtsüsegaq, selle et Latgalõ saadiguq anniq uma helü (saadiguq olõ-õs ütel meelel) tuu puult, et Latgalõ saanuq täämbädse Lätigaq ütes, a nõudmisõs olľ, et Latgalõl olluq autonoomia ja et võinuq pruukiq latgali kiilt. Tuu tähendäs, et Lätin pidänüq olõma katś kiilt – Latgalõn olnuq rahvuskeeles (riigi-, ammõtligus keeles) latgali kiiľ, a muial Lätin võinuq latgali kiilt pruukiq tüü- ja ärielon (olnuq õigus tetäq avalduisi, paprit jne latgali keelen). A säänest olokõrda kujonõ-s, selle et latgallõ nõudmisõq "unõhtõdi" õigõ pia ärq.

Latgali keele (taad om nimmat väega mitund muudu – kiiľ, murrõq, murrak, a nimmämine muuda-iq asja hinnäst) kotsilõ om vasta võet ja rakõndõt mitmit otsussit ja määrüisi.

1. 1913. aastagal lubasi Rēzeknes zemste (Vinnemaal valimiisigaq saad paiklik umavalitsus) poliitilidsõ saisu peräst pruukiq koolõn latgali kiilt. "Latgali keele kiildmine oppusõ ja tüüelon tege latgaliq Poola-meelelitsis.

Olõ-i määnestki kassu tuust, ku luvvaq nii väku rahva hulgan vastasais režiimile.” (tsaari Vinnemaa aoleht «Гражданин» 1917, nr. 17).

2. 1919. aastagal kiroť Läti nõvvokogo valitsusõ edemiiś P. Stučka alaq määrüse “Tüüelon pruugitavaq ammõtlidsõq keeleq”. Edimäne paragrahv ütles: “Nii kesk- ku ka paikligõn institutśoonõn om pruugitavas keeles ütś paikligõst keelist – läti, latgali vai vinne kiiľ; määne täpsähe, olõnõs inemiisi inämbüsest.”

3. Edimädse umaette Läti riigi aigo võtť Ministride Kabineť vasta järgmädseq latgali kiilt pututavaq otsusõq:

> 1) Kyiḱ riigi valitsõmis- ja ka umavalitsusinstitutśooniq piät vasta võtma tõisi ammõťasotuisi vai eräinemiisi latgalikeelitsit [vai latgali murrakun, niguq sääl olľ kirotõt – J. C.] paprit.
>
> 2) Latgalõn piät nii riigi valitsõmis-, umavalitsusinstitutśoonõl ku ka ammõťnigõl olõma õigus pruukiq tüüelon ja kuulutuisin ja synomidõ tahvlil latgali kiilt.

Riaa, põimukuu 11. päiv 1921.
Pääministri Z. Meierovics.
Siseministri A. Kviesis.
Tynõ siseministri Vlad. Rubuls.[3]

Om ült, et naid otsussit olõ-i tühäs tett, a nääq ommaq ynnõ ärq unõhtõduq. 1991. aastagal sai Läti vahtsõst umaette riigis. Et tsihis olľ luvvaq õkva säänesama Läti ku inne 1940. aastakka, sys pidänüq masma ka tuu ao säädüseq ja otsusõq.

Päält tuu võtiq oppusministri A. Dauge ni kuulõ osakunna direktri L. Ausēļs vasta määrüse riigikeele pruuḱmisõ kotsilõ Latgalõ koolõn. Edimäne paragrahv ütles järgmäst: “Latgalõ koolõn piät ütist riigikiilt [läti kiilt – J. C.] nakkama oppama kolmandal aastagal [3. klassist pääle – J. C.].”[4]

4. Edimädsen umaette Lätin olľ Latgalõ koolõn 1930. aastagil edimädsen nelän klassin opikeeles latgali kiiľ; opiainõn nakati latgali kiilt katś kõrda nädälin oppama kolmandast klassist pääle. Taa olľ niimuudu 1934. aastaga lehekuu 15. päävänıq, miä om must päiv Latgalõ ja latgallõ aoluun. Päält 1934. aastaga lehekuu 15. päivä lõpõtõdi latgali opiraamatidõ pruuḱminõ ja näid esiki palotõdi. Sama sündü ka latgali raamatidõgaq, miä ollivaq raamadukokõn.

5. Läti NSV Rahvakomissarõ Nõvvokogo võtť vasta salahadsõ otsusõ nr 1040 “Läti NSV institutśuunõ, ettevõttidõ ja organisatśuunõ tüüelo kõrd”

---

[3] “Valdības Ziņotājs” (“Valitsusõ Teedäqandja”), No. 183.

[4] “Valdības Ziņotājs”, nr. 161.

(1945. aastaga märdikuu 4. päiv, Riia). Tynõ paragrahv ütles järgmäst: "Nõvvokogo organõ ja institutśuunõ tüüelon tulõ vallon ni külänõvvokokõ naide maiõ pääl, kon rahvas ommaq lätläseq vai latgaliq, pruukiq kas läti vai latgali kiilt. Kuulutusõq, huulitsidõ-, ettevõttidõ ja institutśuunõ nimetahvliq ni osakundõ, tsehhe ni ka edemiihi nimeq piät kirotama kas läti vai latgali keelen (olõnõs valla vai külänõvvokogo inemiisi rahvusõst) ja vinne keelen."

6. Läti NSV Keele ja Kirändüse Instituut[5] anď 1946. aastagal Läti Kommunistligu Partei Keskkomiteele avaldusõ, kon pallõĺ võttaq vasta latgali keelen trükmise kiild. Taa paprõ peräst kiilď Läti NSV oppusministri 1956. aastagal Latgalõn ärq latgali keele pruuḱmisõ koolõn ja latgalikeelitside raamatidõ, aolehti jm trükmise.[6]

7. Läti Kommunistligu Partei Keskkomitee võtť vasta otsusõ läti ja vinne keele oṕmisõ kotsilõ (1956. aastaga joulukuu 6. päiv, Riia). Sääl üldäs muuhulgan, et om vajja "kokko koŕadaq ülikuulõ oppajaq, propagandistiq, kink siän olluq inemiisi, kiä päält tuu, et mõistvaq inemiisi hulgan poliitilist tüüd tetäq, mõistnuq häste ka läti kiilt vai Latgalõn latgali murrõt."

8. A. Voss, kiä olĺ Läti NSV Kommunistligu Partei Pääsekretäŕ (1966–1984), kiilď ärq esiki latgalikeelidse katoligu kerigu tähťraamadu trükmise.[7]

9. Vahtsõ riigikeele säädüse perrä (nakaś masma 2000. aastaga 1. süküskuu päävä) om Läti riigikeeles läti kiiĺ. Kolmanda paragrahvi neläs alaparagrahv määräs: "Riiḱ piät ütistedü latgali keele ku läti keele aoluulidsõ variandi alalõ püsümise, kaitsõ ni edenemise iist huult pidämä."

Kuiki latgali kiiĺ om külh parhillaq säädüsligult kaidsõt läti keele varianť, om murõq, et riiḱ hoolitsõs latgali keele iist inämbältjaolt ynnõ paprõ pääl. Huulmaldaq tuust, et säädüs om latgali kiilt tunnistanuq, taheda-i latgali kiilt syski viiĺ tävveligult tunnistaq.

M. Bukšs om toonuq näütit tuust, kuimuudi edimädse Läti vabariigi aigu (1918–1934) latgallõ õkva ku kõrra perrä kiusati. Tä ütles, et esiqerälidselt syaväen, keskvalitsusõ institutśoonõn ni Läti ülikoolin es kaiaq latgallõ pääle kuiki häste. Vahtsõ vabariigi edimäidsil aastagil olĺ võimalik tetäq eksämit

---

[5] Mynõn kotussõn om instituudi nimi võlssi, taadsamma näütäs ka aokiri Dzeive.

[6] Läti Riigiarhiiv anď uman ammõtlidsõn vastussõn (2003. aastaga põimukuu 26. päiv) teedäq: "Miiq anna tiiq küsümise pääle teedäq, et Läti NSV oppusministri otsust, miä kiilď latgali keele pruuḱmisõ koolõn ni latgali keelen raamatidõ jm trükmise, lövvü-iq ei 1946. egaq kaq 1955.–1975. aastagidõ Läti NSV oppusministri papridõ hulgan."

[7] Olõ-i viil ynnõstunuq viiĺ vällä selgütäq, kas taa olĺ kirälik määrüs vai ynnõ suulinõ käsk.

ülikuuli sissepäsemises latgali keelen. A tuu olĺ võimalik ynnõ lühkeist aigu ja ildampa olõ-õs inämb võimalik latgali keelen kesk- ni korgõkoolitust saiaq. Bukšsi perrä pidiq latgali parlamendisaadiguq juhukynnõq uman imäkeelen, a ao joosul jätiq nä tuu perrä, selle et tahtsõvaq ollaq tõisigaq üttemuudu.[8]

Om küländ palĺo tyystuisi tuust, et nii umaette ku ka mitmõrahvusõlidsõn nõvvokogo Lätin miildü-s läti rahva eliidile sukugiq latgali keele levik. 1956. aastagal võtť nõvvokogo Läti valitsus läti keeleinemiisi nõvvo perrä vasta otsusõ "Kynnõ, õigõkirä ja kirävaihõmärke pandmisõ kõrd". Taa anď oppajilõ õigusõ parandaq "võlssi aktsenti" ni tuugaq kyiḱ murdõjoonõq ärq häötäq. Siist tulõnõvalt nakati ildampa latgali keele fonoloogiat pidämä võlsis (esiqhindäst mõista läti keele umagaq võrrõldõn). Kõrraligu latgali keele kynõlõminõ olĺ võlsś, a esiki vigadsõ läti keele kynõlõminõ õigõ.

Vähämbält om tett ka midägiq hääd – Euruupa Regionaaĺ- ja Vähämbüskiili Harta perrä saa-i latgali kiilt kuiki kinniq pitäq regionaaĺkeeles saamast. Nimelt olõ-i latgali kiiĺ inämb läti keele murrõq, a (kirä)kiiĺ, eräle ja yks viil edenevä õigõkirä traditśoonigaq varianť. Taa pidänüq olõma küländ hääs süüs, et latgali kiiĺ võinuq ammõťlidsõs regionaaĺkeeles saiaq (niguq olĺ 1920. aastagil); harta putuda-i ammõťliidsi kiili murdit. (Euruupa Regionaaĺ- ja Vähämbüskiili Harta 1. jao 1. artikli).[9]

Ku taa paikkundlinõ keelevarianť saanuq ammõťlidsõs, sys muutunuq väega palĺo ka Latgalõ avalik elo, selle et latgali kiilt võinuq sys pruukiq ku ammõťlist regionaaĺkiilt. Tõtõstõ, Läti taa hartagaq liitümine või olla latgallõ jaos viimäne võimalus saiaq uma imäkiiĺ regionaaĺ- vai vähämbüskeeles, selle et hartan olõ-i täpsähe ült, ku palĺo pidänüq regionaaĺ- vai vähämbüskiiĺ ammõťlidsõst keelest tõistmuudu olõma. Päält tuu ommaq latgaliq sammamuudu ku liivlasõgiq põlisrahvas.

Ku nakadaq latgali keele Latgalõn ammõťlidsõs keeles saamist kõrraldama, sys es tulnuq midägi vahtsõt vällä märkiq, tulnuq ynnõ mälehtäq ministridõ 1921. aastaga otsust (kaeq iistpuult).

---

[8] Dilāns, Gatis 2002: *The Latgalian language. A variety of Latvian in process of legitimisation*. Odense: EMA (European Masters) dissertation, University of Southern Denmark.

[9] Euruupa Regionaaĺ- ja Vähämbüskiili Harta jaos

a. "regionaaĺ- vai vähämbüskiiĺ" tähendäs kiilt,

a) midä om kyiḱ aig riigi tiitün paikkunnan pruuḱnuq rahvas, kedä om veidemb ku riigi tõist rahvast, ja

b) miä om tõistmuudu ku riigi ammõtlinõ kiiĺ;

taa putuda-iq riigi ammõtlidsõ keele murdit egaq immigrantõ kiili.

b. "paikkund, kon kynõldas regionaaĺ- vai vähämbüskiilt" tähendäs maa-alla, kon kaehusõ all ollõv kiiĺ om hulga inemiisi puult pruugit.

Ku Läti riiḱ hoolitsõs kyiki nõudmiisi iist, et latgaliq saanuq vabalt umma kiilt pruukiq ammõtlidsõn läbikäümisen, oppussüsteemin ni aokirändüsen, ku Läti rahvuisi nimistühe pandas manoq "latgaliq" (kon om seen ka sääne rahvas ku ameerikläseq), sys ynnõ päält kykkõ tuud om võimalik nätäq, kas ja kuimuudu latgaliq tahtvaq ja mõistvaq umma kiilt ja rahva hindäspidämist hoitaq.

Ku latsõl keeletäs umma imäkiilt pruukiq, om taa rahva keeletagavara raiskaminõ. Sääne asi om rahva umakasu kotusõ päält ulľus ja om lisas viil ka latsõ õiguisi rikminõ.

Olõ-i võimalik hinnäst isoliiriq ümbreolõvast maailmast, kon om mitmit kiili, mink hulgast määntselgi aol määntsegiq keeleq ommaq ülembäq ku tõõsõq. A tuust huuľmaldaq miiq saa ja piägiq umma kiilt ja kultuuri hoitma vai vähämbält püüdmä taad tetäq.

Egä kiiľ joonistas tsõõri ümbre inemise, kiä taad kiilt pruuḱ, tsõõri, kost saa-i vällä tõistmuudu, ku piät tuust üle ronima ja tõistõ tsyyri minemä. Om esiqerälidselt tähtsä oppiq kiilt, et tuu koolnu-s.

Kirändüs

Aikio-Puoskari Ulla, Skutnabb-Kangas Tove, 2002: *When few under 50 speak the language as a first language: linguistic (human) rights and linguistic challenges for endangered Saami languages, Saami Parliament in Finland, Office for Education and Learning Materials*, University of Roskilde in Denmark, Department of Languages and Culture

Bukšs Miķelis, 1961: *Latgaļu volūdas un tautas izplateibas problemas*, {Muenchen]: Latgaļu izdevnīceiba

Bukšs Miķelis, 1973: *Latgaļu volūdas gramatika un pareizraksteibas vōrdneica*, {Muenchen]: Latgaļu izdevnīceiba

Cibuļs Juris, 2004: *Amerikāņiem – jā, latgaļiem – nē!,* Latvijas Avīze, No. 149 (June 2, 2004), p. 16

Cibuļs Juris, 2004: *Latgaļu valoda starp izglītības un valodu politikas dzirnakmeņiem* Starptautiskās zinātniskās konferences "Reģionālās valodas mūsdienu Eiropā" materiāli, 1. daļa, Rēzekne, pp. 31–43

Цыбуль Юрис, 2004: *Латгалы в Латвии и в Сибири*, Краеведческий альманах «Сибирская старина», Tomsk, No. 22, pp. 59–65

Cummins Jim, 2001: *Bilingual Children's Mother Tongue*: *Why is it important for education?* Sprogforum, Journal of Language and Culture Pedagogics, No. 19. 2001, p. 15–20

Dilāns, Gatis 2002: *The Latgalian language. A variety of Latvian in process of legitimisation*, Odense: EMA (European Masters) dissertation, University of Southern Denmark (Odense)

Lōcis Vladislavs, 1953: *Latgaļu darbeibas dokumentacija*, {Muenchen]: Latgaļu izdevnīceiba

Lund Karen, Risager Karen, 2001: *Danish in the Middle*, Sprogforum, Journal of Language and Culture Pedagogics, No. 19. 2001, p. 4–8

Riekstiņš Jānis, 2001: *Pret ienācēju valodas diktatūru*, "Latvijas Vēstnesis" No. 101 (June 29, 2001) p. 8, No. 104, (July 5, 2001) p. 14

Stafecka Anna, 2004: *Evangelio Toto Anno.. (1753) and the Development of the Written Word in Latgale*, see *Evangelia Toto Anno 1753. Pirmā latgaliešu grāmata*, Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, pp. 316–345

Juris Cibuļs: Latgali keelest

Latgalid on põlisrahvas, kes elab peamiselt praeguse Läti territooriumi idapoolses jaos. Tänapäeval räägib latgali keelt emakeelena 15 0000–500 000 inimest.

Kuigi pea kõik Latgales elavad latgalid räägivad latgali keelt, peavad nende lapsed õppima kas läti või vene õppekeelega koolides, sest latgalikeelsed koolid suleti pärast 1934. aasta 15. mai riigipööret.

Rēzeknes kogunes 26.–27. aprillil 1917. aastal (vana kalendri järgi) Latgali kongress. Sellel oli Latgale edasisele saatusele otsustav roll, sest Latgale delegaadid hääletasid Latgale ühinemise poolt praeguse Läti territooriumiga tingimusel, et Latgale saab autonoomia ja õiguse kasutada latgali keelt. Kokkuleppe täpne sisu "unustati" aga väga kiiresti.

On vastu võetud ja rakendatud mitmeid latgali keelt puudutavaid resolutsioone, dekreete jm. Kuigi latgali keelt on seejuures nimetatud väga erinevalt – keel, murre, murrak –, ei muuda see nähtuse olemust.

VADJA KEELE VARASEMAST MURDELIIGENDUSEST JA HILISEMAST HÄÄBUMISEST

ENN ERNITS

Vadjalased on Ingerimaa põlisrahvas. Vadja keeles eristatakse traditsiooniliselt lääne, ida, kukkusi, kreevini ja hüpoteetilist lõuna murret. Neid, v.a kreevini murre, kõneldi Lääne-Ingeris ja sealt lõuna poole jäävatel aladel. Kreevinid on XV sajandil vägisi Lõuna-Lätisse viidud vadjalasi (lähemalt Ernits 1996: 197). Vadjalaste etnogeneesi ja vadja keelt on suhteliselt põhjalikult uuritud, ent käsikäes teaduse arenguga tuleb aeg-ajalt vanu tõdesid uuesti üle vaadata. Eriti puudutab see etnogeneesi varasemaid etappe. Näiteks pole õige lähtuda estotsentrilisest seisukohast, et vadjalased on kunagi eraldunud kirde-eestlastest, vaid pigem on nad kujunenud juba pikemat aega paigal elanud läänemeresoome rahvast (Jalomaa 1996: 159).

Tänapäeva uurimistöös on otstarbekas silmas pidada eriti kolme põhimõtet: 1) etnose uurimisel tuleb selgesti eristada bioloogilist, kultuurilist ja keelelist arengut; näiteks ei saa arheoloogilisi kultuure vahetult seostada kindlate etnostega ja nende keeltega; 2) etnose arengu käsitlemisel ei saa ühekülgselt lähtuda migratsiooniteooriast, vaid alati tuleb kaaluda ka järjepidevus- ehk kontinuiteedi põhimõtte rakendatavust; 3) keelte arengus tuleb peale hargnemise pidada silmas võimalikke areaalseid nähtusi, sh mitmesuguseid kontaktmõjusid (vt ka Ligi 1993: 97, 100, 110).

Käesolevas uurimuses leiavad käsitlust järgmised probleemid:

1. Kas vadja traditsiooniline murdeliigendus, mille kohaselt eristatakse Ingerimaa vadja keeles lääne ja ida murret, kusjuures nii Kattila kui ka Vaipooli (keskusega Jõgõperä) keelepruuk on arvatud läänemurde alla, on ainuõige?

2. Kas kreevini murde põhjal saab mõnel määral taastada nn Narvuzi murret, st Narva ja Lauga jõe vahel kunagi kasutatud keelepruuki? Tavaliselt on vadja keele muutusi vaadeldud ainult diakrooniliselt, nimelt muutusi kreevinite lahknemise eelsel (nn ühisvadja) perioodil, ja kreevinite lahknemise järgsel perioodil. Ent tänapäeval on üha laiemat poolehoidu pälvimas lähtekoht, et keeled pole varasematel etappidel kunagi olnud päris homogeensed.

3. Kas idapoolses Eestis on kõneldud vadja keele murret või murdeid? Milline on olnud nende seos naaberalade, eriti Narvuzi kandi keelepruugiga?

4. Milline on olnud vadja keeleala kunagine ulatus ning murrete ja külade edasine saatus muinasajast XXI sajandi alguseni?

Läänemurde asemele Kattila ja Jõgõperä murre

Traditsiooniliselt on kirjasõnas eristatud vadja keele lääne- ja idamurret, mille vaheline erinevus pole eriti suur.[1] Ent Kattila kandi keelepruugi iseärasuste võrdlemine Jõgõperä ja Kabrio omadega ehk traditsioonilise läänemurde ühe alamurde kõrvutamine teise alamurdega ja idamurdega annab alust kolme murde või murraku eristamiseks (tabelid 1 ja 2). Käesoleva uurimuse võrdlusmaterjal on ammutatud vadja keele grammatikast (Ariste 1948). Leidsin, et Kattila murde ja Kabrio murde vahel leidub vähemalt 14 iseärasust ning Kattila keelepruugi ja Jõgõperä keelepruugi vahel samuti 14 omapärast joont. Seevastu Kattila kandi üksikute murrakute vahel ei tule esile üle viie erinevuse. Käesolevas töös pole arvestatud üksiksõnalisi iseärasusi, vrd Kattila *mikä* : *minee, mizee* 'mis : mille', *kõikki* 'kõik', *nämäd* 'nemad' ja Kabrio *mikä* : *miğgää*, *kõittši, näväd*. Ohtrasti erinevusi leidub ka sõnavaras. Seepärast tuleks senise lääne- ja idamurde asemel rääkida hoopis kolmest, nimelt Kattila, Jõgõperä ja Kabrio murdest (nimetused suuremate asustuste järgi). Esimene neist hõlmab Kattila kandi külade kunagise keelepruugi, Jõgõperä murre esindab Soome lahe äärse Vaipoole uusust. Kabrio murre vastab traditsioonilisele idamurdele. Kahel viimasel on Kattila murdest rohkem ühisjooni isuri keelega, nimelt Jõgõperä murdel isuri keele Alam-Lauga ja Soikkola murdega, Kabrio murdel aga isuri keele Hevaha murdega. Mõlemal juhul väidetakse keelteliidu olemasolu (Laanest 1986: 147 jj). Murdeerinevuste ja -sarnasuste vanuse lähem arutelu jääb praegu ruumi puudusel kõrvale. Märgiksime vaid, et senisest rohkem tuleks arvestada isurite etnogeneesi. Traditsiooniliselt on püütud innukalt tõestada, et isurid on Lääne-Ingerisse suhteliselt hiljuti sisse rännanud. Seevastu on arheoloog Olga Konkova (nt 2001: 218 jj) üritanud näidata, et nad on elanud seal vadjalastega pikka aega kõrvuti. Järjepidevuse teooria rakendamine tundub ka käesoleval juhul mõttekas.[2] Seega tohiks osa murdeerinevusi olla küllaltki varajased.

---

[1] Või on tegu hoopis murrakutega? Edaspidi tuleks vadja keelt uurida ka areaalselt kirikukülade ja mõisate järgi.

[2] O. Konkova samastab arheoloogilist kultuuri ja etnost. Ta ei arvesta tõika, et Soikkola poolsaarel leidus keskajal peale isurite külade ka vadja külasid.

Tabel 1. Kattila ja Jõgõperä iseärasused.

Tunnus või nähtus	Kattila	Jõgõperä
**öö*	*üö*	*üü*
Järgsilbi vokaali pikkus	Pikk	Poolpikk või lühike
Järgsilbi *a*	*a*	*õ*
Järgsilbi *ä*	*ä*	*e*
Ulatuslik lõpukadu	Puudub	Esineb
Omadussõn **-eδa/-õδa*	*-ea/-õa*	*-aa*
**ut/üt*-sõnade ainsuse gen	*-uu/-üü* (*lühüü* ‘lühikese’)	*-ee/-õõ* (*lühee*)
Sekund geminatsioon	Puudub või poolpikk	Pikk
Tagavok sõnade *tš*	Esineb (*kurtši* ‘kurg’)	Puudub (*kurki*)
**-ks- > -hs- > -ss- > -s-*	*-hs-/-ss-* (*varõhsõõ* ‘varese’)	*-s-* (*varõsõ*)
Imp mitm III pööre	*-goo* (*jättägoo* ‘jätku’)	*-gooD*
Umbis tegumoe olevik	(*süvvässä* ‘süüakse’)	(*süüvvä*)
Enesekohased verbid	–	(*pessiissä* ‘pesta end’)
Osis ‘-kümmend’	*-tõššõmõtta*	*-tõištšümmed*

Tabel 2. Kattila ja Kabrio iseärasused.

Tunnus või nähtus	Kattila	Kabrio
Verbi ainsuse I pöörde *-n*	-n (*annan*)	Pikk vokaal (*annaa*)
Pikk vokaal > *vv*	(*vuvvõd* 'aastad')	*vooõd*
Järgs vokaalharm-*kaz*-ees	Esineb (*piimäkaz* 'piimane')	Puudub (*piimakaz*)
-eita/-õita	(*valkõita*)	*valkiita*
-nõma 'oma'	(*minuu-nõma*)	*minu-ma*
Sekund geminatsioon	Puudub või poolpikk	Poolpikk
tš vaheldus	(*retši : ree*)	(*retši: red-žee*)
Sõnalõpu **k* > *G*	(*anna*)	(*annaG*)
Sõnalõpu *g* ületaotlus	*-ssi, -pi* jt	*-ssiG, -piG* jt
Sõnalõpu *-Vh*	(*terve*)	(*terveh*)
-lj-	(*neljä* 'terve')	(*neľďä*)
Umbis tegumoe olevik	(*süvväzä* 'süüakse')	(*süvvääsee*)
Enesekohaste verbide käänamine	(*murtuu*; *murtuuga* 'murdus; murduge')	(*murtujõ, murtuuska*)
Assimilatsioon	(*peznü* 'pesnud')	(*pessüg*)

Narvuzi murre

Oletatakse, et kreevinid põlvnesid Ingerimaa vadja ala lääneosast (vt Winkler 1997: 17). Nende keeles polnud muutust *k* > *č* toimunud. Ühelt poolt osutatakse diakrooniale toetudes, et nimetatud muutus on Lääne-Ingeris tekkinud kreevinite lahknemise järgsel perioodil, teisal aga peetakse võimalikuks, et see protsess pole aset leidnud kõigis keelemurretes. Siinkirjutaja pooldab viimast seisukohta (Ernits 2003). Seepärast tahaksin leida kreevini murdest kunagise Narva ja Lauga vahelise keeleala iseärasusi, milleks võrdlen saksa uurija Eberhard Winkleri (1997) teoses kommenteeritud ainese põhjal kreevini murdejooni Ingerimaa vadjalaste omaga (tabel 3). Selgub, et kreevini ja Ingerimaa vadja keeleuususes saab eristada vähemalt 12 iseärasust, osa neist üpris olulist. See võimaldab eristada vadja keeleala lääneosas eraldi murret, mille nimetaksin Narvuzi murdeks.

Tabel 3. Kreevini ja muu vadja iseärasused.

Tunnus või nähtus	Kreevini	Muu vadja
**k*-eesvokaal	*ḱ* + eesvokaal	*tš* + eesvokaal
**kj*	*ǵǵ*	*ďď*
Komparatiiv	*-mp*	*-p*
Oleviku mitmuse III pööre	(*algõd* ‘algavad’)	(*alkõvad*)
**tk* astmevaheldus	*tḱ* : *tj* (*pitḱä : pitjä* ‘pikk : pika’)	*tšš* : *tš* (*pittšä : pitšä*)
Mineviku partitsiip	*-nd*	*-nnu*
Lõpukadu	Esineb ohtrasti	Esineb kohati
Lihtmineviku III pööre	*-iz* (*issuiz* ‘istus’)	(*issu*)
az-sõnade nominatiiv	(*ampa* ‘hammas’)	(*ammaz*)
‘mina, sina’	*miä : miu; siä : siu*	*miä : minuu; siä : sinuu*
**-eδä*	(*jämee* ‘jäme’)	(*jämiä*)
‘-teistkümmend’	*-tõisk’ümm(e)*	*-tõššõmõtta, tõištšümmed*

Kuivõrd Kukkuzi küla keeleuusus, mida on kaua kõhklemisi peetud iseseisvaks vadja keele murdeks, sarnanes Narvuzi murdega, vajaks veel täiendavat uurimist. Igatahes kummaski murdes pole *k* muutunud *tš*-ks. Ent ülejäänud tunnused (peenendatud *ď*, *i*-ta imperfekt, *p*-line keskvõrre, *D*- või *(n)nud*-partitsiip) ning osaliselt ka küla asend (Lauga paremal kaldal) näivad osutavat, et Kukkuzi varajasem keelepruuk oli siiski lähemal Kattila ja Vaipoole omadele. Ühinen siinkohal Seppo Suhoneni (1985) seisukohaga, mille kohaselt tänapäeva Kukkuzi murre kuulub isuri keele hulka, kuigi ajalooliselt on tegu muistse vadja alaga.[3]

Jõuga ja Vaiga murre

Alates Mihkel Veskest XIX sajandil on paljud uurijad täheldanud Kirde- ja Ida-Eestis kõneldava keele lähedust vadja keelele (vt asjaomaste tööde ülevaadet Must 1987: 20–31). Arheoloog Peeter Ligi (1986) konstateeris kirjalike allikate, keele, muinasmaakonna nime *Vaiga*, etnoloogia, arheoloogia

[3] Kirjanduses on väidetud, et Kukkuzi murre hääbus 1980. aastatel. See pole tõsi, sest vähemalt üks eakas kõneleja (neid võib olla ka rohkem) oli veel 2004. aasta suvel elus.

jt andmete analüüsimise põhjal vadjalaste ning Kirde- ja Ida-Eesti rahvastiku ühist päritolu. Ta jõudis järeldusele, et Põhja-Peipsimaal elasid vadjalased juba muistsetest aegadest peale, XI sajandi lõpust alates nende areaal laienes Iisaku-Illuka kanti. Mujal Ida- ja Kirde-Eestis elasid esimesel aastatuhandel m.a.j keele ja kultuuri poolest Narva jõest ja Peipsi järvest ida pool elavate nn tšuudidega sarnanevad hõimud. Esimese aastatuhande lõpul ja XIII–XIV sajandil migreerusid Põhja- ja Lääne-Peipsimaale idapoolt Peipsit väikesearvulised inimrühmad (Ligi 1986: 166). Öeldust johtuvalt võiks Eesti idaaladel eristada vähemalt kaht kunagi kõneldud murret (või murrakut), nimelt Jõuga ja Vaiga murret.

Uurijad on kirjeldanud ohtrasti sarnasusi kirderannikumurde, eriti Alutaguse murraku ja vadja keele vahel; vähem on neid leitud idamurdes (vt nt Must 1987: 334 jj; Must 1995: 15 jj; Univere 1996: 11 jj; Norvik 1998; Alvre 2000). Viimane neist toob eelnevatele autoritele toetudes esile 29 ühisjoont kirderannikumurde ja Ingerimaa vadja keele vahel. Kõrvutamisel ilmnes, et 22 tunnust nimetatutest esineb ka kreevini murdes ja ainult kaks tunnust on erinevad, viiel juhul ei leidu kreevini kirjapanekute nappuse tõttu võrdlusainest. Kahest tunnusest on eesti ja vadja pleonastiline *da*-osastav üsna hiline (Alvre 2000: 5, 6) ning omandusliidete kiirema kadumise kreevini murdes võis põhjustada läti keel.

Eesti keele kirderanniku murded, idamurre ja lõunaeesti murded moodustavad uurijate arvates murdekoosluse, millel on loetletud vähemalt 15 ühisjoont (Pajusalu jt 2002: 92–93; Univere 1996 12–13). See kooslus ulatub enamiku samade ühisjoonte poolest vadja keeleala idaosani. Peale kirjasõnas mainitute kuulub oluliste sarnasuste hulka ka häälikumuutus **kj* > *ǵǵ*. Nähtus on esinenud Võru murdest Narvuzi murdeni (Tartumaal *ǵǵ*> *ig*).[4] Et see nii oli ka Vaiga ja Jõuga murde alal, näivad osutavat kohanimed *Laeghis* (1406. a), *Lacgis* (1408) 'Laiuse'; *Wæghættæ* (XIII saj), *Waggete* (1311) 'Vaiatu Kadrina kihelkonnas'; *Vagithae* (1306), *Waggete* (1311), *Waggeta* (1406) 'Vaiatu Torma kihelkonnas', vrd hilisemaid *Laissensis* (1537), *Layss* (1559), *Waite* (1409), *Woyth* (1495) 'Kadrina Vaiatu' ja *Wayath* (1586) 'Torma Vaiatu' (Ariste 1965: 94–95; Pall 1969: 112; 162–163). Lauga jõest ida poole on kõnesolev arenguprotsess jätkunud *ďď* tekkeni (vt eespool). Nn vadjapäraste joonte arv lõuna suunas tundub vähenevat, seda tõenäoliselt ka idapool Peipsit. Nii Ingerimaa vadja murretes kui ka võru murdes on toimunud muutused **kl* > *gl*, **kr* > *gr*, ent nende kohta pole teateid

[4] Võru murde *vadilane* ei seondu selle alaga, vaid peab olema laenatud paigast, kus hääldati **vad'*-.

kirderanniku ja ida murde alalt. Seepärast tohiks arvata, et võru murdeala võis saada mõjutusi ka Peipsi ja Pihkva järve tagusest kõnepruugist.

Käesolevas uurimuses ei saa veel esile tuua paljusid tõiku Eesti aladel kõneldud vadja keelepruugist. Selleks oleks vaja süstemaatiliselt üles otsida areaalsed sarnasused ja iseärasused, samuti ka võimalikud ühisjooned naabruses kõlanud Narvuzi murdega. Olgu siinkohal esitatud vaid mõned näited (pärit Must 1995; Winkler 1997). Rannikumurretes leidub ainsuse partitiiv *hamba* 'hammast', vrd kreevini nominatiivne **ampa* 'hammas', **lampa* : **lampaa* 'lammas : lamba'. Laialdasel alal (kirde-eesti, Vaipoole kant, isuri keel jm) esineb lõpukadu, nt eesti **men* 'mine' **mene* ja kreevini **kiutt* 'särk' **kiutto* asemel. Nii kirderanniku kui ka kreevini murdes leidub pleonastilise lõpuga infinitiive, nt eesti *andada* 'anda', kreevini **elätä* 'elada' (Kattila *elää*). Mõlemas murdes täheldatakse *nd*-tunnusega nõrgaastmelisi *nud*-tegusõnu, vrd eR *tahund, tahand* 'tahtnud', kr **šünnünd* 'sündinud'. Võrdlevad näited julgustavad omakorda oletust, et kreevinid põlvnevad Narvuzi murdealalt, mitte aga sellest ida poolt. Siinkirjutajale tundub, et asjaomased muutused on kõrgema eaga kui seni tavakohaselt arvatud. Vähesed algselt *tš*-sisaldavad Virumaa sõnad *siuru* 'mingi lind [= lõoke?]' (vrd vdj *čiuru*) ja *taitsigas* 'magesõstar, taigmari' (Mägiste 1927) võivad pärineda hilisematelt vadja migrantidelt.[5]

Keelepiiride ahenemine

Lääne-Ingeri on asustatud keskmisel kiviajal. Vadja keeleala piire, mis on olnud pidevas muutumises, pole sugugi hõlbus kindlaks teha. XIII–XVIII sajandi vadjapäraseid kalmistuid on uuritud Isuri lavamaal Kattila ümbrusest ning Unatitsa, Manuilovo ja Begunitsa lähedalt (Rjabinin 2001). Unatitsa ja Begunitsa kandi kunagiste vadjalaste keeleline kuuluvus pole teada. Begunitsõ jääb Kabriost paarkümmend kilomeetrit kagu poole.

Vadja keele kõnelejate muistne põhjapiir ühtis suures osas Soome lahe kontuuridega, mis on ilmselt aja jooksul muutunud. Soikkola poolsaare lääneosas ulatusid vadjalased teadaolevatel andmetel praeguse Venakontsani (vene keeles Pahhomovka), hõlmates vähemalt sellest lõuna poole jääva Smenkovo (Ernits 2003). Vadjalastega võiks ehk seostada ka Soikkola

[5] Selles suhtes väärivad tähelepanu ka mõned Virumaa vanad kohanimed, nagu Atsalama (vt Künnap 2002).

poolsaare idaosas paikneva Pjattšino nimetuse (vrd vdj *pähtšenä* 'pähkel').[6]

Kui kaugele ulatus vadjalaste ala lõuna poole, pole selge. Eespool mainitud Manuilovo paikneb Kingissepa joonel, kuid sellest ida pool. Lähedases Pustomeržas mainis Narva superintendent Johannes Gezelius-noorem XVII sajandi lõpul isurite (*ingrikor*) kõrval ka vadjalasi (*watialaiser*, ainsuses *wadjak*) (Mikkola 1932: 28). Millist keelemurret nad rääkisid, pole selge. Nende kõnepruugis *tš* tõenäoliselt esines (Ernits 2003: 47). See ala kuulus XV sajandil Opolje pogostisse, mida kutsuti üheks Tšuudimaa pogostiks Toldoga (= Kattila) pogosti kõrval. Sakslane Chr. H. J. Schlegel mainis 1815. aastal venestunud läänemeresoomlasi Pihkvamaal Oudova ja Zamogilje vahel, hiljem on neid peetud lõunavadjalasteks. See pole aga sugugi kindel, sest lähemaid teateid nende kohta paraku pole (vt Ernits 1996: 197).

Mis puudutab vadja keele läänepiiri, siis seda saab taastada mingil määral Eesti idapoolsete alade murdekujude põhjal. Narvas ja selle ümbruses elas vadjalasi veel XVI sajandi keskpaiku (Ariste 1961). J. Gezelius nimetas XVII sajandil nii vadjalasi kui ka isureid Narvuzis (vn Kuzjomkino) (Mikkola 1932: 29), s.o **Narvuzi murde** alal. Ka Väiküla nimetus Eesti-Ingeris osutab kunagi seal elanud vadjalastele (Ariste 1965: 96–97). Kahjuks puuduvad hilisemad andmed mainitud külade kohta, igatahes pole P. Köppeni loetelus neid XIX sajandi keskpaiku pole vadja küladena mainitud. Murdekuju aitab mõnel määral taastada *tš*-ta kreevini dialekt (vt eespool).

XVIII sajandi teise poole kirjasõnas tehakse juttu vaid Kattila murdeala vadjalastest. Esimesed arvandmed vadja küladest ja vadjalastest pärinevad akadeemik Peter Köppeni (1851) sulest peamiselt 1848. aasta kohta, kuid kahe küla kohta ka 16 aastat varasemast ajast. Tema statistika kohaselt elas Lääne-Ingeri 37 külas tollal 5148 vadjalast. P. Ariste meelest oli see arv tegelikkusest väiksem, sest välja olevat jäänud Kukkuzi (vn Kurovitsõ) (Ariste 1965: 91). Seda arvestades liitis siinkirjutaja P. Köppeni arvule hinnangulise Kukkuzi vadjalaste arvu (150), võttes oma analüüsi puhul aluseks vadjalaste koguarvu 5300 (Ernits 1996).[7] Praeguste teadmiste kohaselt oli Kukkuzis juba tollal tegu keele poolest pigem isuritega (vt eespool). Siinkirjutajal jäi mainitud kirjutises kahe silma vahele tõik, et kõik Jõgõperä talupojad polnud vadjalasi. P. Köppen registreeris Jõgõperäl 300 vadjalast, kelle hulgas märkis 197 suurvürstile kuuluvat talupoega. Ometi on teada, et vadja päritolu olid Jõgõperäl üksnes suurvürsti (Kuningvalla) talupojad, ülejäänud 100 inimest

[6] Internetist õnnestus leida sama kohanime vaid ühel juhul Pihkva oblastist.

[7] Ernits 1996 sisaldab paraku teisigi arvuvigu, nt kreevinite arv 7 õige 10–11 asemel (lk 203), Jõgõperä vadjalaste arv 160 (lk 202; see on tegelikult külaelanike arv 1915. aastal).

tuleks aga pidada isuriteks. Andmed pole päriselt võrreldavad ka 16-aastase erinevuse tõttu. Seepärast tuleks P. Köppeni esitatud vadjalaste üldarvu pidada ligikaudseks (~ 5000).

Aja jooksul on vadjalaste arv kibekiiresti kahanenud (põhjuste kohta vt Ernits 1996). L. Kettuneni (1930: 4) arvates küündis nende arv Esimese maailmasõja künnisel vaevalt tuhandeni. Aastatel 1917–1942 hinnati vadjalaste arvuks tavaliselt 500–700, P. Ariste arvates üksnes 300–400. Viimase andmetel oli see 1947. aastal kahanenud sajale, kümnekonna aasta pärast 40–50le ja 1980. aastal 20–25le. Ometi hindas Heinike Heinsoo 1991. aastal vadjalaste koguarvuks 61. Erinevus on tingitud hindajate üsna lahkuminevast suhtumisest vadjalusse ja vadja keelde (vt Ernits 1996: 196).

Kattila murre. Suurim vadjalastega asustatud territoorium oli XIX sajandi keskel Kattila murde ala, kus vadjalasi oli vähemalt 2500, mis moodustas ligikaudu 50% vadjalaste koguarvust. Neid elas kolmes kirikukihelkonnas: Kattilas, Kerstovas ja Rattšinas. Kattila kihelkonnas asetses 1848. aastal 19 küla, kus elas ühtekokku 1790 vadjalast (36% vadjalaste koguarvust).

Kõige suurem vadja küla oli XIX sajandi keskpaiku Pihlaala (vn Pillovo) 442 vadjalasega, kes moodustasid 9% kõigist vadjalastest ja veerand Kattila kihelkonna vadjalastest. Pihlaalat mainis peale Pummala ja Kattila vadjalaste asualana ka J. Gezelius XVII sajandil (Mikkola 1932: 26). 1914. aastal registreeriti seal vadjalasi 30 ringis (sh keskealisi) ja 1942. aastal 2–6 vadjalast (Kettunen 1945: 103; vrd Ariste 2005: 39 ja Talve 1990: 57). Sõja ajal sai küla kõvasti kannatada.

Rahvarohke oli ka Kattila (vn Kotlõ), millel eristati eraldi küladena Suur- ja Peen-Õtsa (1848. aastal kokku 268 vadjalast, 1914. aastal vaid 100 ringis). 1942. aastal kurtis P. Ariste (2005: 27), et puhast vadja keelt kuuleb seal aniharva, keelepruuk oli enamasti tugevasti vene- või soomemõjuline.

Vadjalaste arvu poolest on võrreldavad Jarvigoištšülä, Iltovõõ, Lempola ja Pummola, kus elas igaühes 104–153 vadjalast. 1914. aastal registreeriti kahes esimesena mainitud külas vastavalt 14 ja 58 vadjalast. Peale Iltovõõ said mainitud külad Teise maailmasõja päevil tugevasti kannatada, mistõttu 1942. aasta andmetel leidus seal ainult üksikuid vadja keele oskajaid. Jarvigoištšülä oli suur, kolmeosaline küla. Leningradi keeleteadlane J. Lensu (1930: 234 jj) küsitles seal 1920ndatel aastatel rohkesti inimesi. See lubab oletada, et seal elas tollal palju vadjalasi. Iltovõõd (vn Undovo) külastasid keeleuurijad esmakordselt alles 1966. aastal, mil veenduti, et esiisade keel oli külas hääbunud kümmekond aastat tagasi, mäletati vaid üksikuid sõnu (Ariste 2005: 86). 1848. aasta andmetel olid vadjalaste

arvu poolest võrreldavad Mukkova, Pontizõõ, Peen-Rudja, Kõrvõttula, Savvokkala, Velikkä ja Mati(võõ) küla, kus igaühes elas 58–90 vadjalast. Neist suurim oli Mati, kus Kattila murre säilis kõige kauemini. L. Kettunen (1945: 244) kirjutas: "Peaaegu kõik külaelanikud (umbes 60) rääkisid vadja keelt, peale laste, kelle puhul näis, et nad siiki rääkisid üldiselt vene keelt". 1927. aastal väitis vadjalane A. Morozova, et vadja keelt kõnelevad vaid vanainimesed (Lensu 1930: 262). 1965. aastal leidus Matis veel 7 puhta vadja keele kõnelejat, viis aastat hiljem oli seal Maria Boranova (1896–?) viimane Kattila murde rääkija (Ariste 2005: 80, 118). Tema surmaga 1980. aasta paiku hääbus Kattila murre. M. Boranova tütar Veera (1930–2002) valdas 11-aastase lapsena vabalt vadja keelt (Ariste 2005: 29), kuid 2001. aasta küsitluse käigus väitis ta sellest aru saavat, kuid ise suutis meenutada vaid üksikuid sõnu. Vadjalus säilis suhteliselt paremini ka Kõrvõttulas ja Savvokkalas (1914. aastal vastavalt 50 ja 20 vadjalast), kust keeleainest koguti veel 1950ndate aastate teisel poolelgi; keelejuhid surid seal 1960ndate aastate keskpaiku või veidi hiljem (Ariste 2005: 59, 80, 86). Siinkirjutaja on Kõrvõttulas (vn Korvetino) XXI sajandi alguses kuulda saanud ühelt sealselt keelejuhilt vaid kümmetkonda vadjapärast mikrotoponüümi. P. Ariste (2005: 68) nentis 1957. aastal, et Pontizõõs (vn Pondilovo) pole enam vadja keele oskajaid, kuigi 1914. aastal registreeriti seal üle poole 1848. aastal mainitud vadjalaste arvust (Kettunen 1945: 252). Mukkova elanikud evakueeriti enne Teist maailmasõda mujale. Velikkäl oli veel XX sajandi alguses vadja keel tavaline. J. Lensu (1930: 270) andmeil 1920ndatel aastatel lapsed seda enam ei õppinud. Mõnesugust keeleainestikku talletati Velikkält küll veel aastatel 1956–1959. Kattila kihelkonna ülejäänud külades oli vadjalasi vähe (3–20), tegemist oli peamiselt soomlastega asustatud küladega (Viertyve, Korovaisi, Matautio, Rasia).

Rattšino kihelkonna kaks küla Tšuditsa (vn Tiutitsõ) ja Lipkovitsõ (ka Lebkovitsõ) olid peaaegu ühesuuruse vadjalaste arvuga (Köppenil 143 ja 126). Nende paigutamine Kattila murde alla on tinglik, sest lähemad keeleandmed sealt puuduvad. Väheste kohanimede põhjal võib oletada, et Rattšino kandis kõneldi *tš*-list murret (Ernits 2003: 42). Nimetatud kihelkonnas paikneb Sista küla, mille varasemaks nimeks oli *Sista Votschaia By* 'Siista Vadja küla' (vt Ariste 1965: 102), samuti avastati sealkandis eespool mainitud Unatitsõ kalmistu. Nii rootsiaaegne külanimi kui ka Tšuditsa võivad osutada kunagisele etnilisele piirile.

Kattila murret räägiti ka suures kirikukülas Kerstovas, kus 1848. aasta andmeil elas 368 vadjalast. L. Kettuneni (1945: 263) andmeil kõneldi seal Esimese maailmasõja eelõhtul vadja keelt päris üldiselt, ent 1959. aastal

mäletas külas üksikuid sõnu vaid üks 82-aastane eit (Ariste 1960: 205). Teine Kerstova kihelkonna küla oli keskusest põhja poole jääv soomestunud Kikeritsõ, kus 212 savakko-soomlase keskel elas vaid 38 vadjalast. Varem ühendas seda ala eespool märgitud Pustomeržaga Novosjolki, mis kunagi kandis vadja külana Votsko (*Воцко*) nimetust (Ariste 1965: 101).[8]

Kattilast Soome lahe poole jääb Soikkola kihelkond, mille kaheksas külas elas XIX sajandi keskpaiku üle ligemale 1000 vadjalast (20% koguarvust). Kihelkonna saab jagada Valgovitsa kandiks ja Vaipooleks. Valgovitsa kandi kolm küla (Suur- ja Väike Valgovitsa, Kazikko) olid P. Köppeni ajal vadjalaste arvu poolest omavahel võrreldavad (104–135 elanikku). 1942. aasta andmeil oli Valgovitsa ehk Kõntuvõõ täiesti venestunud (Talvi 1990: 14). Kazikko (vn Bereznjak) vadjalaste kohta XX sajandi andmed puuduvad. Läheduses paikneva Pontizõõ kõnepruugi järgi võib oletada, et Valgovitsa kandis kõneldi Kattila murde joontega keelt.

Jõgõperä murre. Vaipoole moodustas P. Köppeni ajal viis küla ligikaudu 530 vadjalasega, mis moodustas 10% vadjalaste koguarvust. See on tänapäeval ainuke elav murdeala. Sealsetest vadjalastest ligikaudu 200 elas kakskeelses Jõgõperä külas (vn Krakolje). 1990ndate alguses registreeriti Jõgõperäl kõigest 21 vadjalast, lisaks veel üks vanainimene sõsarkülas Rajol (Heinsoo 1992: 169). Tänaseks Rajol (vn Mežnjaki) vadja keele valdajaid enam pole.

Köppeni-aegsed Ala-Luuditsa ja Saviõja (vn Glinki) on hiljem ühte liidetud. Kogu Luuditsa (vn Lužitsõ) ja Liivtšülä (Peski) olid peaaegu ühesuurused (74+72 ja 134 vadjalast). 1991. aastal elas Luuditsas 15 ja Liivtšüläs 19 vadja keele kõnelejat. Ülä-Luuditsa (Rüsümätši), kus XIX sajandi keskel elas 52 vadjalast, oli XIX sajandi lõpuks tugevasti isuristunud. Teise maailmasõja ajal küla hävis.

Kabrio murre. Oletatakse, et kunagi kulges vadjalaste idapiir lõunasse praeguse Strelna linna kohalt (Rjabinin 2001: 11, 13). P. Ariste (1965: 97) mainib Oranienbaumi maakonnas kaht sellest piirist lääne poole jäävat, nime poolest vadjalastega seostuvat *Wainkylä,* üht Djatlitsõ, teist Ropša lähedal. XVII sajandist on teada vadjalaste küladena Iivanaisi, Mahu ja Kozlova (Mikkola 1932: 29). 1848. aastal loendati idavadjalasi, kes elasid kõige lähemal tsaririigi pealinnale, ligemale 1700 (1/3 vadjalaste koguarvust). Vadjalased asustasid toona Kabrio kandi kahe kihelkonna kuut suurt,

[8] Huvitav lisada, et Votsko-nimeline külake leidub ka kunagiste Oredeži isurite külade hulgas (Atlas dlja voditelej 2001: 88).

220–504 elanikuga küla. Kõige rohkem elas vadjalasi Iivanaisis (504), kus nad moodustasid ligi 10% kõigist vadjalastest, 30% idavadjalastest ja 40% Kabrio kihelkonna vadja elanikest. Vadjalaste kohta Iivanaisist pole enam paraku hilisemaid teateid. Suured vadja külad olid toona ka Mahu (vn Podmošje) ja Kliimettina. 1913. aastal leidus seal vaid üksikuid vadja keele valdajaid (Kettunen 1945: 230, 233). Globitsa kihelkonnas leidus Köppeni ajal vaid üks vadja küla – Kozlova (vn Gostilovo) ligemale 300 vadjalasega. See oli toona kõige idapoolsem vadja küla. Ent 1913. aastal leidus seal vaid paar vadja keele oskajat (Kettunen 1945: 204). Tänaseks on Kozlova küla sootumaks hävinud.

1915. aastal rääkis peale Itšäpäivä idamurret ühtekokku vaid paarkümmend vanainimest, s.o umbes 1% 1848. aasta kõnelejatest. Nii nobedasti oli vadja keel ida aladel kadumas. 1942. aastal käis Kliimettinas, Mahus ja Iivanaisis ekspeditsiooni käigus Erik Laid ja leidis kolme küla kohta vaid ühe vanamehe, kes veidi valdas vadja keelt. Ainult Itšäpäiväs (vn Itsepino) oli keel mõnevõrra paremini säilinud. Seal valdas tollal esivanemate keelt veel paarkümmend inimest (Ariste 2005: 44, 45). Ilmari Talvi (1990: 51) mainis sama aasta retke kirjeldades: “Küla ühes otsas elavad isurid, teises vadjalased, kuid noored kõnelevad üksnes vene keelt, kuigi venelasi on külas vaid paar-kolm ja soomlasi ainult üks.” Tosin aastat hiljem leidus Itšäpäiväs veel 4–5 idamurret hästi kõnelevat, kuid osaliselt seda isuri keelega segavat vanakest (Ariste 2005: 67). Nende hulgas oli ka ilma isuri mõjudeta 1887. aastal sündinud Fjokla Vassiljeva, kelle surmaga 1976. aastal idamurre hääbus (mitte 1960, nagu Voď 2003: 555).

Kokkuvõtteks

Vadja keeleala ulatus muiste Eestist Ingerimaani (Strelna jooneni). Keeleala lääneosas (Kirde- ja Ida-Eestis) kõneldi Jõuga ja Vaiga murret (või murrakut). Neil on ühisjooni Narvuzi murdega: *tš*-puudumine, peenendunud *g* ja ehk ka sõnalõpu vokaalide reduktsioon ja väljalangemine (ka Vaipooles) jt. Narvuzi murde jäänukiks on XV sajandil eristunud kreevini murre Lõuna-Lätis. Traditsiooniline läänemurre tuleks erinevuste alusel jagada Jõgõperä ehk Vaipoole murdeks ning 1970ndatel aastatel hääbunud Kattila murdeks. Traditsiooniline idamurre ehk Kabrio murre hääbus Itšäpäivä külas 1976. aastal. Mainitud kolme murret iseloomustavad *tš* ja peenendunud *d*. Vadja asustus ulatus XVI sajandil põhja pool Soikkola poolsaarele. Tänapäeval on vadja keel mõnel määral kasutusel vaid Vaipooles, praeguse territoriaaljaotuse

järele kahes külas, nimelt Jõgõperäl ja Luuditsas. Viimastel aastatel on vadja keelt õpetatud Jõgõperä koolis, samuti ka Peterburis. Mullu ilmus esimene vadjakeelne raamatukene (tõsi küll kahes keeles). Koostatakse aabitsat. Loodetavasti õnnestub asjahuviliste meetmetega vadja keele eluiga mõnevõrra pikendada.

Kirjandus

Alvre 2000: Kirderannikumurde ja vadja keele ühisjooni. – *Inter dialectos nominaque*: Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. Koostanud ja toimetanud Jüri Viikberg. Tallinn, 1–13.

Ariste, Paul 1948: *Vadja keele grammatika*. Nõukogude soome-ugri teadused 9. Tartu: Teaduslik Kirjandus.

Ariste, Paul 1960: Tänapäeva vadjalastest. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat* 17. Tallinn, 203–224.

Ariste, Paul 1961: Vadjalastest Narvas 1549. aastal. – *Keel ja Kirjandus*, 9, 543.

Ariste, Paul 1965: *Vadja* kohanimedes. – *Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost: Artiklitekogumik*. Toimetanud H. Moora ja L. Jaanits. Tallinn: Eesti Raamat, 91–106.

Ariste, Paul 2005: *Vadja päevikud 1942–1980*. Koostanud, saatesõna ja kommentaarid kirjutanud Ergo-Hart Västrik. Litteraria: Eesti kirjandusloo allikmaterjale 22. Tartu, 2005.

Atlas 2001 = Атлас для водителей 2001: *Ленинградская область: Западная часть:* Санкт-Петербург: Карта.

Elomaa, Jarmo 1995: Vatjan alkuperän ongelma. – *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum* 4. Jyväskylä, 157–160.

Ernits, Enn 1996: Vatjalaisten assimiloitumisen historiaa. – *Historia Fenno-Ugrica: Congressus primus historiae Fenno-Ugricae*. Oulu: Societas Historiae Fenno-Ugricae, 1_1, 193–206.

Ernits, Enn 2003: *Tš*-häälik XVI–XVII sajandi Lääne-Ingeri nimedes: vadja keeleala piiridest. – *Õdagumeresoomõ hummogupiiŕ*. Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. (Võro Instituudi toimõndusõq 15). Võro: Võro Intituuť, 40–51, 217 lk.

Heinsoo, Heinike 1992: Vatjalaisista ja vatjalaisuudesta. – *Sananjalka*, 34, 164–170.

Kettunen, Lauri 1930: *Vatjan äännehistoria*. Toinen uusittu painos. Helsinki.

Kettunen, Lauri 1945: *Tieteen matkamiehenä: Kaksitoista ensimmäistä retkeä 1907–1918*. Porvoo-Helsinki.

Konkova 2001 = Конькова, О. И. 2001: Ингерманландская историко-культурная зона в свете данных гуманитарных наук. – *Очерки исторической географии: Северо-Запад России: Славяне и финны*. Под редакцией А. С. Герда и Г. С. Лебедева. Санкт-Петербургский университет, 188–231.

Köppen, P. 1851 = Кеппен, П. 1851: Водь и Вотская пятина. – *Журнал Министерства Народного просвещения*, 70_2, 41–67, 100–146.

Künnap, Agu 2002: *Aa* ja *Saka* küll, aga *Atsalama*. – *Keel ja Kirjandus*, 12, 885–886.

Laanest, Arvo 1986: *Isuri keele ajalooline foneetika ja morfoloogia*. Tallinn: Valgus.

Lensu 1930 = Ленсу, Я. Я 1930: Матералы по говорам води. – Труды Комиссии по изучению племенного состава населения и сопредельных стран 16: Западнофинский сборник. Ленинград, 201–305.

Ligi 1986 = Лиги, Прийт 1986: О води на территории Эстонии. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised: Ühiskonnateadused*. Tallinn, 35_2, 157–167.

Ligi, Priit 1993: Vadjapärased kalmed Kirde-Eestis (9.–16. sajand). – *Muinasaja teadus 2: Vadjapärased kalmed Eestis 9.–16. sajandil*. Toimetanud Valter Lang. Töid arheoloogia alalt 1. Tallinn.

Mikkola, J. J. 1932: Muutamia tietoja vatjalais- ja inkerikkokylistä 1600-luvun lopulta. – *Virittäjä*, 1, 26–31.

Must, Mari 1995: *Kirderannikumurde tekstid.* Eesti murded 5. Tallinn.

Must, Mari 1987: *Kirderannikumurre: Häälikuline ja grammatiline ülevaade.* Tallinn: Valgus.

Mägiste, Julius 1927: Paarist vadja laenust eesti keeles. – *Eesti Kirjandus*, 3, 161–162.

Norvik, Piret 1998: *Die lexikalischen Beziehungen des nordöstlichen Küstendialekts zu den Nachbardialekten und -sprachen*. Tallinn.

Pajusalu jt 2002: *Eesti murded ja kohanimed.* Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

Pall, V. 1969: *Põhja-Tartumaa kohanimed*. Tallinn: Valgus.

Rjabinin 2001 = Рябинин, Е. А. 2001: *Водская земля Великого Новгорода: (результаты археологичуских исследований 1971–1991 гг.)*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.

Suhonen, Seppo 1985: Wotisch oder Ingrisch? – *Dilaectologia Uralica: Materialien des ersten Internationalen Symposions zur Dialektologie*

der uralischen Sprachen 4.–7. *September 1984 in Hamburg.* Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 20. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 139–148.

Voď 2003 = Водь 2003: Прибалтийско-финские народы России. Ответственные редакторы Е. И. Клементьев и Н. В. Шлыгина. Москва: Наука, 555–591.

Talve, Ilmari 1990: Matka vatjalaisiin 1942. – *Inkerin teillä: Kalevalaseuran vuosikirja* 69/7. Helsinki, 46–66.

Univere, Aili 1996: *Idamurde tekstid.* Eesti murded 4. Tallinn.

Winkler, E. 1997: *Krewinisch: Zur Erschließung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprachform*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 49. Wiesbaden: Harrassowitz.

Enn Ernits: vadja keele vanõmbast murdidõ jagonõmisõst ja illatsõmbast häömisest

Muistõ olĺ vaďalaisi maa Eestist kooniq Strelna joonõniq Ingerimaal. Põĥahummogu- ja Hummogu-Eestin kynõldi Jõuga ja Vaiga murdit vai murrakit. Näil om sarnatsit juuni Narva ja Lauga jõki vaihõl kynõldava Narvuzi murdõgaq, näütüses *tš*-i puuduminõ, pehmeq *g* ja syna lõpun ommaq vabahelüq sadanuq ütte vai hoobis ärq kaonuq (vabahelle kaomist ja üttesadamist syna lõpun om ka Jõgõperä murdõn). 15.–19. saa-aastaganiq kynõldi Lõunõ-Lätin vaďa keele kreevini murrõt, miä olĺ tegünüq Narvuzi murdõst. Vaďa keele õdagumurdõq piässiq murdõvaihidõ perrä jaotama katõs – Jõgõperä vai Vaipoolõ ni Kattila murdõq (vai murraguq), minkast perämäne kuuli vällä Mati külän 1970. aastagil. Hummogumurdõ vai Kabrio murdõ kynõlõminõ lõppi Itšäpäivä külän 1976. aastagal. Kolmõ nimmadu murdõ loomuperäliidsis joonis ommaq *tš*-i ja pehme *d* pruuḱminõ. Kygõ põĥapuulsõmbaq vaďalasõq elliq 16. saa-aastagal Soikkolan. Parlaq kynõldas vaďa kiilt ynnõ Vaipoolõn (Jõgõperä ja Luuditsa külän).

KIRDE-LAADOGA KARJALASED 17. SAJANDIL*

MARJE JOALAID

Piirialadel elavate rahvaste asualad on sageli olnud sõdade tallermaaks. Nii on juhtunud ka Laadoga-äärsete karjalastega, eelkõige nendel aladel, mida soomlased kutsuvad *Raja-Karjala* 'Piiri-Karjala'.

Novgorodi võimu all olid karjalased algul küllalt iseseisvad. Novgorodi sõjaretkedestki võtsid nad osa kui liitlased (www.luovutettukarjala.fi). Olukord muutus, kui Moskva Novgorodi 1478. aastal enda alla allutas. Novgorodi võimu ajal kuulus Novgorodi bojaaridele nn Ees-Karjalas (sm *Etu-Karjala*) Laadogast lääne pool ainult 5% maadest, ülejäänu oli kohaliku karjala ülikkonna käes. Taga-Karjala (sm *Taka-Karjala*) maad aga kuulusid suures osas Novgorodi metropoliidile ning läksid Moskva poolt kohe konfiskeerimisele ja Moskva suurvürsti omandisse. Kloostrid, millest olulisemad olid Valamo ja Konevitsa klooster, säilitasid Taga-Karjalas oma maaomandi. Ees-Karjalas aga läks suur osa päritud maavaldustest 16. sajandi alguses samuti eri teid pidi kloostritele. Kuna maksud suurenesid just Taga-Karjalas Moskva ajal dramaatiliselt, algasid juba 1550. aastate lõpul ja 1560. aastate algul väljarändamised, mitte sajandi lõpupoole Rootsi sõjaretkede survel nagu vene uurijad on öelnud. 1570. ja 1571. a oli Salmis ja Ilomantsis tühi 96%, Sortavalas üle 94% taludest. (Katajala–Tšernjakova 1998: 58–61).

Juba 13. sajandist oma riigi piire laiendanud Rootsi hakkas huvi tundma ka Karjala alade vastu, millega Novgorod muidugi leppida ei tahtnud. Käkisalmi kindlus käis järgnevate sajandite jooksul korduvalt käest kätte ja karjalaste kaitse jaoks oli see tähenduse kaotanud juba 14. sajandi algul (Komonen 1948: 12–16). Esimest korda pandi piir Rootsi ja Venemaa vahel paika 1323. aastal Pähkinäsaare rahuga, kui Karjala jaotati kaheks. Laadoga karjalased jäid Novgorodi valdustesse.

Pähkinäsaare rahuga määratud piir polnud küll rahulik, kuid püsis siiski ligi 300 aastat. Rahutumaks läksid olud 16. sajandi lõpus, kui Rootsi pööras 1570. a oma vallutused Baltimaade poole. Täyssinä rahuga 1595. a kindlaks

* Ma tänan Raimo Raagi allika kättenäitamise ja edasipidisegi abi eest, Skoklosteri raamatukogu Elisabeth Westin-Bergi isikus allika lahkeks kasutamiseks andmise eest ja Alfred Kordelini Eesti Sihtasutust rahalise toe eest. Ilma eelnimetatuteta poleks seda artiklit sündinud.

määratud piir läks juba üsna Käkisalmi lähedalt (www.luovutettukarjala.fi).

Stolbovo rahuga 1617. a läks Rootsi koosseisu lisaks Ingerimaale ka Karjala – Karjala Kannas, Laadoga-Karjala ja Põhja-Karjala. Administratiivselt kuulusid karjalased Käkisalmi lääni. Aadlikele jagas Rootsi riigivõim ka maid. (www.luovutettukarjala.fi) Üldise arvamuse kohaselt rändas osa karjalasi usulise tagakiusamise tõttu Sise-Venemaa tühjaks jäänud aladele, pannes nii aluse Tveri Karjala karjalastele. Asemele tuli uusi luterlastest elanikke Soomest (www.luovutettukarjala.fi). Oma äsja ilmunud monograafias "Novgorodin imu" peab Pentti Laasonen usulist tagakiusamist müüdiks, sest Rootsi võimud suhtusid Käkisalmi lääni karjalaste usuküsimusse väga ettevaatlikult. Pigem olid väljarändamise põhjused majanduslikud: kõrged maksud ja ikaldusaastad, mis sundisid karjalasi otsima paremaid elutingimusi endale kultuuriliselt lähedaste venelaste maal. Tähtis põhjus oli ka see, et Venemaal oli sõdade tagajärjel palju asustamata alasid ja sinna meelitati ka Käkisalmi lääni õigeusklikke, lubades neile soodustusi (Laasonen 2005: 99–100). Eelkõige rännati naabrusse Aunuse aladele. Veijo Saloheimo avaldatud Rootsi võimude poolt 1662.–1673. a kogutud andmetes Venemaale põgenenud talupoegade kohta on Salmi ja Suistamo kihelkonnast põgenenute asukohaks märgitud sageli Aunus, mõni seal asuv küla (Vitele, Kuujärvi jt) või Sermaksa Laadoga kaguosas (Saloheimo 1995: 8–20). Kodukant oli suhteliselt lähedal ja nii sai olude paranedes koju tagasi minna. Aunuse aladel oli ka maa viljakam (Sourander 1937: 64). Rõhutaksin veel, et lisaks sellele, et Aunuse rahvastik oli õigeusklik, kõneles see ka sama keelt, isegi sama murret. See oli oma rahvas, kelle juurde eelkõige mindi, alles aja jooksul siirduti ka kaugemale. Küllap sarnastel põhjustel on mindud ka lähedase sugulasrahva vepslaste juurde (Saloheimo 1995: 10–11, 16–17).

Põhjasõda tegi lõpu Rootsi valitsemisele Baltimaades ja Karjalas. 1721. aasta Uusikaupunki rahu piir langeb enam-vähem kokku praeguse piiriga. Ning juba 1743. a Turu rahuga nihkus piir veel lääne poole (www.luovutettukarjala.fi).

1812 liitis keiser Aleksander I karjalastega asustatud alad autonoomse Soome ülejäänud aladega. Autonoomia aegsed piirid jäid kehtima ka 1920. a, kui Soome iseseisvus Tartu rahuga. See ei kestnud siiski kaua. Talvesõjas kaotas Soome Nõukogude Liidule Karjala Kannase, Karjala pealinna Viiburi ja Laadoga Karjala. Elanikud jätsid külad ja asusid ümber Soome, kus nad pandi elama ennekõike Kesk-Soome, Põhja-Savosse ja Põhja-Karjalasse (www.luovutettukarjala.fi).

Järgnevalt peatun ma kolmel Piiri-Karjala kihelkonnal (sm *pokosta*), mis asuvad Laadoga järve kirdeosas. Need on Salmi, Suistamo ja Impilahti. Pähkinäsaare rahu järel Novgorodi valdusteks saanud Karjala

oli administratiivselt üks Korela ehk Käkisalmi lään, mis jagunes seitsmeks kihelkonnaks (sm *pokosta*) (Ronimus 1906: 9). Aastal 1500 oli Salmi kihelkond enam-vähem oma hilisemates piirides, Suistamo ja sellest hiljem eraldunud Impilahti alad kuulusid aga Sortavala kihelkonna alla (Ronimus 1906: 15–17). Neli kihelkonda – Kurkijoki, Sortavala, Ilomantsi ja Salmi – moodustasid Taga-Karjala (Ronimus 1906: 11).

Rootsis Stockholmi ja Uppsala vahel asuvas Skoklosteri raamatukogus säilitatakse eelnimetatud alade käsitsi tehtud kaarti XVII sajandist. Tänaseks on kaart Rootsi Riigiarhiivi poolt digitaliseeritud ja see oli Rootsi Riigiarhiivi kodulehel detsembris 2004 kuu kaardiks. (www.ra.se/ra/geometriska/manadens/dec04.htm)

Skoklosteri lossi laskis oma sünnikodusse 17. sajandil ehitada Carl Gustav Wrangel (1613–1676) – tolle aja Rootsi üks mõjukamaid mehi, kelle isale kuulusid Skoklosteri mõisa alad 1611. aastast alates (Bra Böckers 1982: 39, Elgenstierna 1936: 34). Carl Gustavi isa Hermann Wrangel oli baltisaksa aadlik Eestist, mis tollal kuulus ju ka Rootsi riigi koosseisu. Hermann Wrangel tuli oma kuninga teenistusse ning sai selle eest kuningalt teisigi maid. (Den svenska historien 1978: 106; Elgenstierna 1936: 2, 33–34). Wrangelite suguvõsa esimene esindaja on Eestis olnud juba 13. sajandi II poolel, nimelt on 1279. a mainitud rüütlit nimega Hinricus de Wrangele (Elgenstierna 1936: 1), teistel andmetel 1277. a Henricus de Wrangele (Svenska män 1955: 427). Eestisse on suguvõsa tulnud Westfalenist (Bra Böcker 1982: 39). Wrangeli nimi olevat saadud Varangu külalt Virumaal, mida on 13. sajandil mainitud kujul *Uvarangalæ* (Kettunen 1955: 37; Svenska män 1955: 427), tõenäoliselt seega **Varangala*. Suguvõsal on kolm põhiharu, neist Jess-Itfer, kelle järglane on ka Carl Gustaf Wrangel, loeb endi esiisaks Thidericus Wrangele't, kellest on teateid Virumaalt 1342. aastast (Svenska män 1955: 427).

Nagu ta isa, kuulus ka Carl Gustaf Wrangel Rootsi kuningale lähedaste isikute hulka. 1651. a omistati talle krahvi tiitel, temast sai "Wrangel af Salmis", kellele kinnistati Salmi och Suistama (Suistamo) kihelkonnad Käkisalmi läänis (Elgenstierna 1936: 33–34). Nagu juba eelpool mainitud, jagas kuningas vallutatud Karjala maid oma aadlikele, nii sai ka Carl Gustav Wrangel eelnimetatud kihelkondade omanikuks.

1645. aastal Käkisalmi lääni maamõõtjaks saanud Erich (Erik) Utter koostas 1650. aasta paiku kaardid 35 Karjala kihelkonna kohta. Selleks ajaks olid juba koostatud kaardid kogu Rootsi ala kohta (Ekstrand 1913: 253). Salmi ja Suistamo kaardid on koostatud 1648–1649 ja need kuulusid Carl Gustav Wrangeli raamatukogusse, praegu šifri all *Wr topogr fol 19*. Korrigeeritud on kaarti 1664. aastal.

Allikas on tolle aja kombe kohaselt ühe või mitme küla kirjeldus paigutatud kahele kõrvuti asetsevale leheküljele: paremal on tavaliselt *Explicitio notarum*, kus on kirjeldatud, mitu suitsu (talu) külas on ja mis maatükid igaühe juurde kuuluvad. Vasakul on aga kaart, mis kujutab kirjeldatud ala. Eriti väärtuslikuks teeb allika see, et juurde joonistatud kaartidelt võib välja lugeda isegi talude asukoha. Kogu ala kohta on allikas suur kaart. Lisaks kaartidele on Erik Utter toonud ära ka külade loendi mingi maaraamatu andmeil. Loend langeb algul kokku Utteri enda kaartidel esitatud küladega, kuigi mitte alati samal kirjakujul. Eelkõige Salmi kihelkonnast on aga ära mainitud mitmeid teisigi külasid.

Mind on huvitanud sellest allikast kohanimed. Järgnevalt tulebki vaatluse alla üks osa sellest materjalist – külanimed.

Tollal oli Salmi ja Suistamo elanikkond karjalakeelne, küllap ka aunusemurdeline. Suistamo on olnud tollal suur kihelkond, mis kajastub ka järgnevas esitatud näidete hulgas. Hiljem eraldati Suistamost Impilahti, nii et juttu tuleb hilisemast kolmest kihelkonnast. Salmi ja tollase Suistamo lõunaosa ehk põhiliselt hilisem Impilahti jäidki karjalakeelseteks, Suistamo murrakut aga loetakse juba soome murrakute alla kuuluvaks (Siilin 1985: 3, liite 1). Kahjuks on raske analüüsida karjalakeelseid nimesid, sest kasutatud on ilmselt juba käibes olevaid soomestatud nimesid. Seetõttu on järgnevas osutatud karjalapärasusele vaid siis, kui seda võib nimest välja lugeda. Kasutatud on ka Helsingi Kodumaiste Keelte Uurimiskeskuse nimearhiivi materjale, millele eraldi iga nime puhul ei viidata. Arhiivist pärinevad nimed aitavad osutada karjalakeelsele nimele 20. sajandil, seda eelkõige Salmi ja Impilahti kihelkondade puhul. Samal otstarbel on kasutatud ka Salmist pärit Hilaria Hotari *pro-gradu* tööd (1955), millele aga viidatakse.

Salmi kihelkonna külanimede kohta on kirjutatud teinegi üliõpilastöö (Siilin 1985), mõlemad käsikirjad asuvad Helsingi nimearhiivis. Salmi kihelkonna ja selle ajaloo kohta on kirjutanud monograafia Ingwald Sourander (1937) ja tema õhutusel on samasuguse kirjutanud Impilahti kihelkonna kohta A. A. A. Laatinen (1938).

Küllalt paljud 17. sajandi külad Salmis ja Suistamos on eksisteerinud 20. sajandini. Salmi kihelkonnas on selline küla olnud Kirkkojoki, krj *Kirikköjogi* (Utteril kujul *Kirckujocki*), millega olid 1640. aastal ühendatud ka Rahkola, Pensola ja Pussvina külad (Siilin 1985: 63). Erik Utter ütleb, et see on varem olnud suur kogudus. 1648.–1649. a on seal olnud järel ainult 22 suitsu. 20. sajandini on eksisteerinud ka Tulema (Utteril *Tulemajocki* ehk *Tulömakÿlä*), Miinala, krj *Miinal* (*MinanJocki*), Manssila (*Mansila*, krj *Manžžil ~ Manššil*) ja Räimälä (*Räimälä*). Kui üldiselt oli külade elanikkond vähenenud, siis

Mäkipää, krj *Mäkipiä* (*Mäckipäontila*) on isegi natuke suurenenud – varem on siin olnud 3 suitsu, 1648.–1649. a aga 5, lisaks veel üks tühi talu. Hyrsylä küla nimi on varem esinenud kujul Hylsylä (Utteril *Hyllsylä*). 1. jaanuaril 1931 liideti Hyrsylä ja Ignoila külad Suojärve kihelkonnaga (Sourander 1937:170–171). Ka Tiijala nimi on häälikuliselt muutunud ja kandnud varem nime Kiijala. Ronimuse järgi oli veel 20. sajandi algul rahvasuus külanimi Kiijala (Ronimus 1906: 54). Utteril esineb külanimi kujul *Kialanlaxi.* Maaraamatust lisanduvad 20. sajandini säilinud küladest eeltoodud küladele veel kloostri asukoht Orusjärvi (*Orosjerffwj*), Palojärvi (*Palojerrwj*), Virtelä, krj *Virdilä* (*Virdiläby*) Varpaselkä. krj *Varbuselgü* (*Varbasälgä*), Kaunoselkä, krj *Kaunoiselgü* (*Kaunosälgä*) ja Käsnäselkä (*Kiäßmä*). Viimane lähtub ilmselt karjala variandist *Käznäńe*, mis esineb *Käznüselgü* kõrval.

Mantsinsaarel (krj *Mantšinsuari*, Utteril kujul *Mansinsari*) on olnud järgmised külad: *Pälldusa*, *Päibonmäcki*, *Orissälgä*, *Sälgäpää* ehk *Strandbÿ* ja *Kusinemi.* Need on hilisemad Peltoinen. krj *Peldońe* saare põhjaosas ja Oritselkä, krj *Oritselgü* saare keskosas (Hotari 1955: 23). *Kuusiniemi* (*Kusinemi)* on kadunud. *Päibonmäcki* küla on kokku sulanud Peltoise külaga, kus on ühes külaosas *Peibozen talot*. Küla nimega Peiponen, krj *Peibońe* on esinenud allikais aastal 1500 (*Peipois*), 1618 (*Peibegora*) ja 1638 (*Peijbonmäki*) (Hotari 1955: 28). Võimalik, et sama on juhtunud ka **Selkäpää* ehk **Rantakülä* (*Sälgäpää* ehk *Strandbÿ*) nimelise külaga, sest Peltoise külas oli enne sõda samuti külaosa nimega Rantakylä. krj *Randukülä* (Hotari 1955: 28).

Lunkulansaarel, krj *Lungulsuari* (*Lungulansari*) on olnud ka samanimeline küla Lunkula, krj *Lungul* (*Lungulan- ~ Lungalanbÿ*) ning Pöllä. krj *Pöllü* (*Pöllä bÿ*), mis on olnud ainult üks talu. Praegu ühtsest Lungulansaarest oli eraldi Kurolahensaari (*Kurolahen sarj*) ja sellel ka hiljem Lunkulasaare keskossa jääv Kuronlahti küla, krj *Kuroilahti* (*Kurolaxi*).

Salmist on kadunud veel *Borisan Nawolokk* ehk *Borisan Nemi*, mida Sourander (1937: 69) ja tema järel ka Siilin (1985: 14) tõlgendavad kui nime Uuksalonpää, krj *Uuksalonpiä.* See ei vasta vist siiski tõele, sest Siilini enda töös on mainitud ka 1589. a Uuksalonpää (*Uxalanpa*) 13 talupojaga (Siilin 1985: 81). Panjalas (*Panaia*) oli ainult üks suits, aga see oli ka aeg-ajalt üle ujutatud ala. Maaraamatus nimetatud küladest olid 20. sajandiks kadunud *Mugania* ja *Silldanankorva* (**Sillankorva?* **Siltakorva?*).

Suistamo kihelkonnas olid 20. sajandil alles Uuksujärvi, krj Uuksärvi (*Uxuiärfwi*), Leppäsyrjä (*Läppäsÿriä*), Pyörittäjä (*Pörittäiä*), Sarka, krj *Sarga* (*Sarga ~ Sargabÿ*), Alattu (*Alatoinen*), Laitioinen (*Laidiois Bÿ*), Koitonselkä või uuem Koitto (*Koitonsälgä*) Haapaselkä, krj *Huabaselgä (Hapasälgä),*

Äimäjärvi, krj *Iämärvi (Ämäjärffwi ~ EmäjerfBÿ).* Viimasest nimest on näha, et Erik Utter on lähtunud pigem karjala- kui soomekeelsest nimest. Suistamo Kirikuküla (*Suistamoi Kÿrkkobÿ*) oli 20. sajandiks saanud nime Kirkko. Suistamo varasem kuju on ilmselt olnud Suistama või Suistoma, mida kinnitavad ülestähendus aastast 1500: (Суистома у озера Суистомы, Ronimus 1906: 45) ja Helsingi Nimearhiivi materjalid.

Ala-Uuksu (*Alauxu*) ja Ylä-Uuksu (*Ÿläuxu*) külad asuvad Utteri järgi Suistamo kihelkonnas, Ala-Uuksu ka teist korda Salmi kihelkonnas.

Impilahti kihelkonda kuulusid 20. sajandil: Haukkaselkä (*Haukansälgä*), Hunttila (*Hunttulanniemj*), Huunukka (*Hunnokanniemj*), Hättilä (*Hättilänsälgä*), Kerisyrjä (*Kiärisÿriä*), Kirkonkylä (*Imbilax Kÿrkia*), Kitelä, krj *Kidilä* (*Kidiläbÿ*), Koirinoja (*Koiriåÿa öde* st küla on olnud tühi), Kokkoselkä (*Kåkånsälgä*), Leppäsilta (*Loboisila*), Metsäkylä (*Mäßäkÿlä*), Mursula (*Mursula*), Pitkäranta (*Pittkeranda*), Ruokojärvi (*Rogojärffwj*), Sumeria (*Sumeria*), Syskyä, krj *Süskövä* (Sÿschoua) ja Uomaa (? Naumas).

Maaraamatus on mainitud tollasest ajast Muuanto (*Muwanda*) ja Kytösyrjä (*Kÿdösÿriä*). Mõlemad olid alles ka 20. sajandil, esimene Suistamo ja teine Impilahti kihelkonnas.

20. sajandiks olid Suistamost, st hilisemast Suistamost ja Impilahtist kadunud järgmised külad: *Karpanwaara*, mis ongi olnud väike küla, ainult 2 suitsu Kokonselkä lähedal, edasi *Lockolansarj* ehk *Ondolansarj*, *Takolansälgä, Mustoila*, *Åsikalansälgä* ehk *Säppälänsälgä, Imbilax Strandh* ja *Kuilila.*

Järgnevalt külanimede struktuuri analüüs.

I. Lihtnimed.

Salmis oli tollal Pöllä külä (*Pölläbÿ*). 20. sajandil oli see juba Lunkula küla osa (Hotari 1955: 26). Hargtäiendiga oli kaks 20. sajandini säilinud Uuksu küla – Ala-Uuksu *(Ala-Uxu)* ja Ylä-Uuksu (*Ÿlä-uxu*). Suistamo kihelkonnas oli 20. sajandil veel Pyörittäjä *(Pöritäiä*) ja hilisemas Impilahti kihelkonnas Sarka (*Sarga*). 20. sajandil on need saanud hargtäiendi – on Suur-Sarka ja Pien-Sarka külad. Jõelt on oma nime saanud järgmised Suistamo, hilisema Impilahti külad: *Syskyä*, krj *Süskövä* (S*ÿschowa*) ja Sumeria*,* krj *Summerja* (*Summeria).*

II. Sufiksiga nimed.

1. *la*-sufiksiga külanimed. Salmi kihelkonnas on *la*-sufiksilised nimed olnud *Räimälä, Mansila, Kijala (Tiijjal,* varem *Kiijjal).* Suistamo kihelkonnas on *la*-sufiksilised olnud *Mustoila, Kuilil(l)a* ja hilisema Impilahti kihelkonna territooriumile jäänud *Mursula* ja *Kidilä*, 20. sajandil ametlik Kitelä. *la*-lõpulisi nimesid on suhteliselt vähe, arvestades, et kihelkonnad liituvad Vene Karjala Aunuse alaga, mida peetakse kõrge produktiivsusega *la*-nimede alaks. Seal on *la*-nimesid moodustatud ka kristlike nimedega (Мамонтова 1991: 55).

2. *nen*-lõpulised nimed. Salmi kihelkonnas Mantsinsaarel oli *Pälldusa* küla. 20. sajandil on saare põhjaosas asunud Peltoinen krj *Peldońe* (Hotari 1955: 21). *Pälldusa* on ilmselt küla venekeelne variant. Erik Utter kasutas, nagu ta ka ise mainib, varasemaid allikaid, mis olid muidugi venekeelsed. Suistamo kihelkonnas on olnud aastatel 1648–1649 *Alatoinen*, hilisem Alattu, Laitioinen (Utteril *Laidiois Bÿ), Ilmaisen kylä* ja *Naumas*. Kas viimane on olnud Naumanen või hoopis hilisem Uomaa, jääb lahtiseks.

III. Liitnimed.

1. Külanimed liigisõnaga *-sälgä* (*-selkä*, krj *-selgü*). Liigisõna viitab küll maastikuterminile, kuid on külanimedes laialt kasutatav, seega mingil moel *-kylä* sünonüüm. Küla asub ju ka kõrgemal kohal.

Salmi kihelkonnas leidus makseraamatu koostamise ajal *Orissälgä,* mis eksisteeris 20. sajandini – Oritselkä, krj *Oritselgü.* Suistamo kihelkonnas on olnud Haapaselkä (Utteril *Hapasälgä,* kohalik *Huapaselkä*), Koitonselkä *(Koitonsälgä*), *Takalansälgä* ja hilisema Impilahti kihelkonna territooriumil Kokkoselkä (*Kåkånsälgä*) ja Haukkaselkä (*Haukansälgä*). Koitonselkä (krj *Koitonselgü*) küla on Helsingi nimearhiivi andmetel 20. sajandil olnud kasutusel enamasti kujul *Koitto*. Suistamos esines ka nimesid, kus *-selkä* (*-sälgä*) on liitunud *la*-lõpulisele nimele: *Osikkalanselkä ehk *Seppälänselkä (*Åsikkalansälgä* ehk *Säppälänsälgä* küla ei säilinud 20. sajandini). Hilisema Impilahti kihelkonna Hättilä esines tollal kujul Hättilänselkä (*Hättilänsälgä*).

2. Külanimed liigisõnaga *-syriä* (-syrjä). Salmi kihelkonna Karkku küla esineb makseraamatus juba kujul Karkkusa (*Karckusa*), kuid on 1500 esinenud kujul Каргосурья (Ronimus 1906: 54), tähendab, küla nimi

on algselt olnud *Kargosürjä.* Suistamo kihelkonnas olid külad nimega Leppäsyrjä (*Läppäsÿriä*), maaraamatu andmeil ka Kytösyrjä (*Kÿdösÿriä*) ja hilisema Impilahti alal Kerisyrjä (*Kiärisÿriä ~ Kerisÿriäbÿ*).

Järgmisena on esitatud külanimed liigisõnadega, mis otseselt viitavad loodusobjektile. Nimed on sekundaarnimed, küla on saanud oma nime loodusobjektilt, mille ääres ta asub.

3. Külanimed liigisõnaga *-järvi.* Suistamo kihelkonnas on olnud ja 20. sajandini säilinud Uuksujärvi (*Uxujärffwi),* Ruokojärvi (*Rogojärffwi)* ja Äimäjärvi *(Ämäjärffwi ~ Emäjerfbÿ,* krj *Iämärvi).* Viimased nimed on pigem karjala- kui soomepärased.

4. Külanimed liigisõnaga *-joki.* Jõenimest saadud sekundaarnimedest oli ühest eelmises punktis juba juttu – *Tulemanjocki.* Esinevad ka *Kirckujoki* (Kirkkojoki) ja *Minanjocki* (Miinanjoki). Tavaliselt on jõenimedest lähtunud sekundaarnimed siiski elliptilised: *Tulema*. Külanimi *Miinanjoki* on asendunud *la*-sufiksilise nimega *Miinala*, krj *Miinal. Uuksujoki* on andnud nimed *Alauxu* ja *Ÿläuxu*. Sumerian joki on andinud nime *Summeria* (Sumeria, krj *Summerja*) külale, Muuantojoki *Muwanda* (Muuanto) külale, Syskyä jõgi *Sÿskowa* (Syskyä, krj *Süskövä*) külale. Viimane esineb ka Utteril kujul *Sÿsckowbÿ.*

5. Külanimed liigisõnaga *-oja.* Liigisõnaga *-oja* on kummastki kihelkonnast üks nimi. Suistamos (hilisemas Impilahti osas) oli *Koirinåia* (Koirinoja), mis oli tollal täiesti tühi. Salmis oli *Panaia,* mis 1631. a on esinenud kujul Panoia By (Siilin 1985: 51), 1637. a Paan åya (Asiakirjoja 11991: 346). 20. sajandiks oli liigisõna *-oja* juba täielikult hämardunud ja külanimi Panjala säilinud nimes *Panjalansuari.*

6. Külanimed liigisõnaga *-ranta.* Salmi kihelkonnas on olnud *Impilax Strandh*, mis on juba tõlge, algselt siis **Impilahdenranta.* Viimasele kujule viitab ka 1637. a variant *Inbilan randa* variandi *mbilax* kõrval. Suistamos on olnud Pitkäranta (*Pittkäranda ~ Pittkeranda*), mis hiljem kuulus Impilahti kihelkonda.

7. Külanimed liigisõnaga *-nemj* (-niemi). Salmi kihelkonnas on olnud küla nimega *Borisannemj* ehk *Borisan Nawolok.* Viimases nimes esineb karjakeelse *neemi* vene vaste наволок. Küla oli 20. sajandiks kadunud

nagu ka *Kusinemj*. Suistamos olid 1648.–1649. a hilisema Impilahti alal *Hunnnokanniemi* ja *Hunttulanniemj,* kui viimane ikka on hilisem Hunttila. 20. sajandil on külad Hunttila ja Huunukka kaotanud oma nimest liigisõna *-niemi*.

8. Külanimed liigisõnaga *-sarj* (-saari). Salmi kihelkonnas on olnud *Mansinsarj* ja *Lungulansari*, mis ongi olnud saared. Siiski on viimasel saarel eraldi mainitud ka *Lungulankÿlä*. Suistamo kihelkonnas on esinenud *Lockolansarj* ehk *Ondolansarj.*

9. Külanimed liigisõnaga *-silta.* 1637. aasta katastriraamatu väljaandjad loevad Suistamos asuva külanime kuju *Lårosila ~ Låposila* kujuks Leppäsilta (Asiakirjoja 1991: 444). Utteril esineb ta kujul *Loboisila.* Kui dešifreering on õige, on meil tegemist ühe külanimega, mille liigisõna on *-silta.*

10. Külanimed liigisõnaga *-vaara.* Suistamos on olnud Kokonselkä küla lähedal väike kahe suitsuga küla Karpanvaara (*Karpanwara*).

11. Külanimed liigisõnaga *-mäki.* Ka liigisõnaga *-mäki* on ainult üks nimi – Peiponmäki (*Päibonmäcki*) Salmis, millest oli eespool juttu, hiljem sulas see kokku Peltoise külaga.

12. Külanimed liigisõnaga *-pää.* Salmis on olnud *Sälgäpää eller Strandbÿ (*Selkäpää ehk *Rantakylä).* 20. sajandi Mäkipää on esinenud kujul *Mäckipäontila,* seega kas **Mäkipääntila* või **Mäkipäiväntila.*

13. Külanimed liigisõnaga *-kylä.* Liigisõnaga *-kylä* on Suistamos (hilisemas Impilahtis) olnud *Mäßäkÿlä* – Metsäkylä, mis Helsingi nimearhiivi materjalide järgi on 1914. a kirja pandud kujul *Mezzäkylä.* Suistamost on kadunud *Illmaisen Kÿlä* (Ilmaisenkylä). Salmis on Lunkulansaarel asetsevat küla saarest eristamiseks kutsutud *Lungulankÿlä*. Külanimi *Lunkula* on primaarnimi ja saar on algselt olnud *Salonsaari* (Siilin 1985: 42), kuid külanime ülekandumisega saarele on tekkinud vajadus ka eristamiseks. Ilmselt samal põhjusel esineb jõe nimele viitava *Tulemanjocki* kõrval variant *Tulömakÿlä.* Kas ka *bÿ*-lõpulised nimed (rts *by* 'küla') on lõppenud liigisõnaga *-kylä*, on raske öelda. Enamasti vist siiski mitte, kahtlusi tekitavad vaid sellised nimed, kus on ka nimetüves muutused, nagu *Sÿsckowbÿ* (**Syskovkylä*).

Eelnev oli ülevaade sellest, millise struktuuriga esinesid tollal külanimed. Sama süsteem kestis 20. sajandini. Tuli juurde sufiksilisi külanimesid, nt *la*-lõpulistest Maisula Suistamos ja *nen*-lõpulistest (krj *-ne*), 1764. a esmakordselt kujul *Tömpäsilä* mainitud Työmpäinen (krj *Tüömbäńe*) Mantsinsaarel. Juurdetulnud lihtnime näide on Hiiva (krj *Hiivu*) Lunkulansaarel Salmis (Hotari 1955: 5, 21, 24). Arvukamalt on lisandunud liitnimesid, eriti liigisõnaga *-selkä* ja *-järvi*, nagu 1764. a esmakordselt mainitud Honkaselkä, Hanhiselkä, Kesantoselkä, (hilisem Rajaselkä) ja Kanabrojärvi (Siilin 1985: 29). Honkaselkä (krj *Honguselgü*) on nimearhiivi andmeil külaosa Orusjärve ja Rajaselkä. Mõned nimed on lühenenud ja muutnud oma häälikulist kuju: *Panaia* muutus kujuks *Panjala.*

1500. a liitnimena Karkosyrjä *(*Каргосурья) ja Utteril kujul *Karckusa* esinenud külanimi muutus 20. sajandiks lihtnimeks Karkku. Hylsylä (Utteril *Hyllsylä*) nimes toimus muutus *l* > *r* ja selle kujuks sai Hyrsylä. Kiijala (*Kijala)* oli 20. sajandil küll ametlikult Tiijala, kuid rahvasuus veel sajandi algul ikka Kiijala. Külanime täiendosal on olnud tendents muutuda genitiivsest nominatiivseks: Kokkoselkä on Utteril olnud kujul *Kåkånsälgä,* ka Koitonselkä (*Koitonsälgä)* oli 20. sajandil nooremate suus juba Koitto. Nominatiivis on säilinud veel vana kuju *-laks(i).* Nii on Salmis *Kurolaxi* ja *Kurolahensarj,* Suistamos *Impilax Kyrckia* ja *Impilax Strandh.*

Peab rõhutama, et Erik Utteri kaardil leiduvad kohanimed on täpsemini kirja pandud kui teistes umbes samast ajast pärit allikates, nagu 1637. aasta maakirjas (Asiakirjoja 1995: 314–357, 444–446) või aastatel 1662–1673 Rootsi võimude poolt Venemaale esitamiseks kogutud andmetes Venemaale põgenenud talupoegade kohta (Saloheimo 1995: 6, 8–20).

Kirjandus

Asiakirjoja Karjalan historiasta 1500- ja 1600-luvuilta II. *Käkisalmen läänin maakirja vuodelta 1637*. Joensuu 1991. *История Карелии XVI–XVII вв. в документах* II. *Поземельная книга Кексгольмского лена 1637 г.* Йоенсуу 1991.

Bra Böckers Lexicon 25. Vit–öä. Höganäs 1982.

Den introducerade Svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser utgivna av Gustaf Elgenstierna IX. *Wrangel–Östner*. Stockholm 1936.

Den svenska historien 6. Drottning Kristina. Vetenskap och kultur blomstrar. Stockholm 1978.

Ekstrand, Viktor 1913: *Svenska landtmätare: biografisk förtecning.* 1628–

1900. Bilaga till Tidskrift för landmäten 1913. Stockholm: Sveriges lantmätareförening.

Hotari, Hilaria 1955: *Salmin pitäjän Lunkulansaaren ja Mantsinsaaren paikannimistö.* Pro gradu-tutkielma Käsikiri Kodumaiste Keelte Uurimuskeskuse Nimearhiivis Helsingis.

Katajala, Kimmo, Tšernjakova, Irina 1998: Karjalainen ihminen uuden ajan alussa. – *Karjala. Historia, kansa, kulttuuri.* Toimittaneet Pekka Nevalainen, Hannes Sihvo. Helsinki–Pieksämäki: SKS, 55–91.

Kettunen, Lauri. 1955: *Etümologische Untersuchung über estnische Ortsnamen*. Suomen Tiedeakatemian Toimituksia. Sarja B: 90. Helsinki.

Komonen, Antti 1948: Käkisalmen vanha linna. – *Käkisalmen kirja.* Julkaissut Niilo Mustonen,. Lahti: Lahden kirjapaino ja sanomalehti-Oy.

Laasonen, Pentti 2005: *Novorodin imu. Miksi ortodoksit muuttivat Venäjälle Käkisalmin läänistä 1600-luvulla?* Historiallisia tutkimuksian 222. Helsinki: SKS.

Laatinen, A. A. A. **1938**: *Impilahden pitäjän ja seurakunnan historia.* Sortavala.

Mamontova 1991 = Мамонтова, Н. Н. 1991: О структурных типах карельской ойконимии. (Первичные и вторичные ойконимы). – *Прибалтийско-финское языкознание.* Петрозаводск, 46–57.

Ronimus, J.V. 1906: Novgorodin Vatjalaisen viidenneksen verokirja v. 1500 ja Karjalan silloinen asutus. – *Historiallinen arkisto* 20. I vihko, 1–135.

Saloheimo, Veijo (toim.) 1995: *Käkisalmen läänistä ja Inkerinmaalta ruptuurin aikana 1656–58 paenneet ja poisviedyt. Aus dem Bezirk Käkisalmi und Ingermanland während der Ruptur 1656–58 Geflohene und Weggebrachte*. Historian tutkimuksia. N:o 11. Joensuu: Joensuun yliopisto.

Sourander, Ingwald 1937: *Salmin pitäjän vaiheita ja piirteitä Laatokan Karjalan historiasta.* Porvoo-Helsinki: Werner Söderströmosakeyhtiö.

Siilin, Lea 1985: *Salmin pitäjän kylännimet asiakirjanimistö valossa.* Suomen kielen sivulaudaturtyö. Joensuun yliopisto. Käsikiri Kodumaiste Keelte Uurimuskeskuse Nimearhiivis Helsingis.

Svenska landmätare. Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok. 8. Toffteen–Ö. Stockholm1955.

www.luovutettukarjala.fi.fi/historia/historiaa.htm

Marje Joalaid: Põĥahummogu-Laadoga kaŕalasõq 17. saa-aastagal

Kaŕalasõq elliq kooniq 13. saa-aastaganiq inämb-vähämb umaette ello ni olliq novgorodlaisigaq liidon. 13. saa-aastaga lõpust om kaŕalaisi maa olnuq Vinnemaa ja Roodsi uma. Pähkinäsaarõ rahuleping jagi Kaŕala 1323. aastagal katõs. Palĺoq Roodsi vinne usku kaŕalasõq lätsiq 17. saa-aastaga keskpaigan nälä ni korgidõ massõ iist Vinnemaalõ, kygõpäält Vinnemaa Kaŕala lähküle, a sys jo üle kygõ Vinnemaa. Nii sündüq kaŕala elondusõq Tveri, Bežeci, Valdaihõ ja muialõ.

Laadoga-Kaŕala olĺ 17. saa-aastaga keskpaigan Roodsi Käkisalmi lääni põĥapoolinõ piiŕkund. Uman artiklin uurigiq 17. saa-aastaga keskpaiga Laadoga-Kaŕala kotsilõ käsilde tettü kaardi pääl olõvit elonduisi nimmi. Taad kaarti hoiõtas Roodsin Skoklosteri raamadukogon. Kaardil om kaťś Laadoga-Kaŕala kaŕalaisi kihlkunda – Salmi ja Suistamo, miä võtť hindä alaq ka illatsõmba Impilahti kihlkunna. Kaardi om tennüq Erich (Erik) Utter, kiä olĺ Käkisalmi lääni maamyytja. Skokloster ni 1651. aastagast pääle ka Salmi ja Suistamo kihlkunnaq olliq Carl Gustaf Wrangeli umaq.

Kaehusõ all olõva piiŕkunna (piaaigo) kyiḱ kotusõnimeq ommaq õdagumeresoomõkeelidseq, vällä arvaduq nimeq, miä ommaq peri jõki nimist.

Suurõmb jago naist elonduisist ommaq seo ilma aigugiq alalõ ja nii ommaq alalõ ka elonduisi nimeq. Ütś jago näist om muutunuq, a tõsõq olõõiq.

Põĥaligumbalt kae nimmi struktuuri. Om nimmi, kon om vana õdagumeresoomõ jakk *-la,* ni om ka *nen*-jakugaq nimmi. Palĺo om liitnimmi, nime tynõ jago om sys hariligult peri luudusõst. A om ka ütejaoliidsi nimmi.

VÕRO KEELE ASTMÕVAELDUSÕST*

JÜVÄ SULLÕV

Seo kirotusõ tsihis um selgütäq võro keele keeruliidsi tüve- ja peräsilbivaelduisi läbi sääntse seletüskõrra, miä avitanuq naid kyiki nätäq üteh astmõvaeldusõ süsteemih. Sääne seletüskõrd um tah üles ehitet traditśoonilidsõ õdagumeresoomõ astmõvaeldusõ põńa pääle, laendõh tuu piire nii, et sinnäq mahtunuq ärq ka sääntseq võro keele esiqmuudu vaeldusõq, midä olõ-i seeniqmaaniq astmõvaeldusõ alaq loet.

Astmõvaeldus um umanõ inämbüsele õdagumeresoomõ keelist, syskiq mynõh õdagumeresoomõ keeleh, niguq vepsä ja lüüdi kiiľ ni (Kuramaa) liivi kiiľ, olõ-i sukugiq astmõvaeldust. Eesti ja soomõ keele perrä oldas harinuq ka võro keele puhul ja tõisih õdagumeresoomõ keelih astmõvaeldusõs pidämä ynnõ katõ astmõ, tugõva (TA) ja nõrga astmõ (NA) vaeldumist. Taa hariligu astmõvaeldusõ põhilihiq ummaq pikkusvaeldus (eesti keelen *vältevaheldus*), koh astmõvaeldus tulõ vällä pikkusastmidõ vaihõst, nt *sepä* (NA, II pikkusastõq) : *seppä* (TA, III pikkusastõq), ja laadivaeldus, miä tulõ vällä sisehelle muutumisõst, nt *kulla* (NA) : *`kulda* (TA). Laadivaeldusõ kõrral piät vähämbält üte tüvevariandi sisehelle siäh olõma täüśpeethelü vai *s*, midä tõõsõh tüvevariandih olõ-iq, nt *`andma* : *anna*; *käsi* : *käe*. Pikkusvaeldusõ kõrral vaeldusõq soomõ keeleh katś olõmaholõvat pikkusastõt – pikk ja lühkü, a eesti keele kolmõst pikkusastmõst ynnõ pikk (II) ja ülipikk (III) pikkusastõq. Lühkü (I) pikkusastõq jääs eesti keele pikkusvaeldusõ süsteemist kogoniq vällä.

Võro keele tüve- ja peräsilbivaelduisi kõrd um keerolidsõmb. Ku tahtaq taad nätäq üteh astmõvaldusõ süsteemih, sys tulõ hariligu astmõvaeldusõ piire tuu kaehusõ jaos laembas tetäq. Päält laadivaeldusõ ja hariligu II ja III pikkusõ vaeldusõ – perämäst võinuq võro keeleh kutsuq põhipikkusvaeldusõs – või võro keeleh vällä tuvvaq esiqerälidse I ja II vai I, II ja III vai ka I ja III pikkusastmõ vaeldusõ, nt *valama* (I pa) : *vallaq* (II pa); *uma* (I pa) : *umma* (II pa) : *`umma* (III pa); *vähäligu* (I pa); *vähälikku* (III pa). Nii või üteldäq, et võro keele pikkusvaeldusõh võivaq vaeldudaq kyiḱ kolm pikkusastõt. Ku taad laembat võroperälist pikkusvaeldust um vaia eräldäq õdagumeresoomõ ahtambast (põhi)pikkusvaeldusõst, sys võinuq taad nimetäq pikenemisvaeldusõs. Seoniqaoniq um taad vaeldust hariligult kutsut gemi-

* Artikli kirotamist um toet Eesti Tiidüsfondi grandigaq ETF5968.

natśoonis (Nigol 1994: 10; Keem, Käsi 2002: 26–30) ja taa um jätet astmõvaeldusõ süsteemist vällä. Võro keeleh ette tulõvat lühkeisi helle pikenemist tõistõ pikkusastmõhe (nt *kala* : *kalla*) um nimetet lühküs geminatśoonis ja kolmandahe pikkusastmõhe pikenemist (nt *kala* : *`kalla*) pikäs geminatśoonis. Perämäst tulõ ette ka eesti keeleh, koh seehütlejä käänüse moodõh või lühkü peethelü ollaq pikenüq ülipikäs, nt *pada* : *patta*; *talu* : *`tallu*. Kuna aga tegemist um lühkese ja ülipikä pikkusastmõ vaeldumisõgaq, sys taad eesti keeleh astmõvaeldusõ alaq kuuluvas ei loetaq.

Ku kaiaq kyiki võro keele tüve- ja peräsilbivaelduisi üteh astmõvaeldusõ süsteemih, sys piät tuu alaq mahtuma nii laadi- ja pikkusvaeldus ku ka perämädse alalihiq põhipikkus- ja pikenemisvaeldus. Sääntse kõrra perrä või võro synno tüvekujoq jakaq astmõvaeldusõ poolõst tugõva (T) ja nõrga (N) ni pikenüq (P) ja ülipikenüq (ÜP) astmõ tüvis.

Keeleaoluulidsõlt um laadi- ja põhipikkusvaeldus tulnuq syna tõõsõ silbi kinnisüsest vai vallalisusõst. Ku tõõnõ silṕ olĺ edimält vallalinõ, sys tulĺ tuust tukõv astõq, nt **jalkata* > *`jalga*. Ku tõõnõ silṕ olĺ edimält kinnine, tulĺ tuust nõrk astõq, nt **jalkan* > *jala*. Pikenemisvaeldus kujotas hindäst keeleaoluulidsõlt synatüve pikenemist, miä um tegünüq vastakaalus synalõpu helle lühkümbäs jäämisele ja kaomisõlõ, nt pikenüq astõq **talota* > *tallo,* ülipikenüq astõq **talohen* > *`tallo.*

Laadivaeldusõh um tugõva astmõ tüvi tuu, koh täüśpeethelü vai *s* um sisehelle hulgah olõmah ja nõrga astmõ tüvi tuu, koh tuud hellü olõ-iq, tuust olõnõmaldaq, määntseh pikkusastmõh tüvevarianť um, nt *särǵ* (T, III pa) *: säre* (N, I pa), *käsi* (T, I pa) *: käe* (N, III pa). Põhipikkusvaeldusõh um tugõva astmõ tüvi kolmandah ja nõrga astmõ tüvi tõõsõh pikkusastmõh, nt *täkk* (T, III pa) : *täko* (N, II pa). Pikenemisvaeldusõh um tugõva astmõ tüvi edimädseh, pikenüq astmõ tüvi tõõsõh ja ülipikenüq astmõ tüvi kolmandah pikkusastmõh, nt *tina* (T, I pa) : *tinna* (P, II pa) : *`tinna* (ÜP, III pa). Esiqsugumaidsi astmidõ ettetulõgitingimuisi esiqsugutsidõ astmõvaeldusõ lihte seeh näütäs tapõĺ 1.

Tapõĺ 1. Esiqsugumaidsi astmidõ ettetulõgitingimusõq astmõvaeldusõ lihte

seeh.

AV lihť	Astõq			
	T	N	P	ÜP
Laadivaeldus	klusiiľ vai *s*	klus vai *s* > ø	–	–
Põhipikkusvaeldus	III pa	II pa	–	–
Pikenemisvaeldus	I pa	–	II pa	III pa
Täüśvaeldus	klusiiľ vai s	klus vai *s* > ø	II pa	III pa

Võro keeleh um ka sääntsit synno, mink muutmisõ man tulõvaq kõrragaq ette nii laadi- ku pikenemisvaeldus. Nail synol pikenes laadivaeldusõ tugõva astmõ tüvi, nt *häbü* (T) : *häü* (N) : *häpü* (P) : *häppü* (ÜP), *pügämä* (T) : *pükäq* (P) : *püä* (N). Säänest vaeldust võinuq nimetäq täüśvaeldusõs, midä kujotas joonistus 1 ja näütäs ka alomanõ rida tabõlih 1.

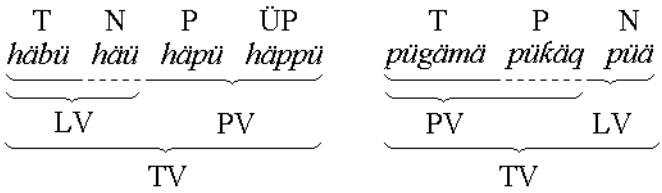

Joonistus 1. Täüśvaeldus synon *häbü* ja *pügämä.*

Ütel synal või esiqsugutsit astmit ollaq katś, kolm vai neli. Tuu perrä või jakaq astmõvaeldusõgaq synaq katõ-, kolmõ- ja neläastmõliidsis.

Katõastmõliidsil synol um (põhipikkus- ja laadivaeldusõn) ynnõ tukõv ja nõrk astõq, nt

tükk (T) : *tükü* (N),
kand (T) : *kanno* (N),
`argnõma (T) : *arõdaq* (N),

vai (pikenemisvaeldusõn) ynnõ tukõv ja pikenüq astõq, nt

valama (T) : *vallaq* (P),
kipõń (P) : *kibõna* (T).

Kolmõastmõliidsil synol um (täüśvaeldusõn) tukõv, pikenüq ja nõrk astõq, nt
pügämä (T) : *pükäq* (P) : *püä* (N),

vai (pikenemisvaeldusõn) tukõv, pikenüq ja ülipikenüq astõq, nt
talo (T) : *tallo* (P) : *`tallo* (ÜP),
elämä (T) : *elläq* (P) : *`elli* (ÜP).

Neläastmõliidsil synol um tukõv ja nõrk ni pikenüq ja ülipikenüq astõq, nt
häbü (T) : *häü* (N) : *häpü* (P) : *häppü* (ÜP),
laǵa (T) : *laja* (N) : *laḱa* (P) : *lakḱa* (ÜP).
Neläastmõlidsõq ummaq ynnõ täüśvaeldusõgaq synaq.

Astmõvaeldust jaetas ka timä tsihi perrä. Tuu jaos kaias, määntseh synamooduh määne astõq ette tulõ. Hariligult um syna algmuud tugõvah astmõh ja myni tõõnõ muud nõrgah astmõh, nt *jalg* (T) : *jala* (N). Säänest astmõvaeldust nimetedäs nõrgõmbasminejäs astmõvaeldusõs. Ku um vastapiteh, syna algmuud nõrgah astmõh ja myni tõõnõ muud tugõvah astmõh, nt *läteq* (N) : *lätte* (T), sys um tuu tugõvambasminejä astmõvaeldus.

Pikenemisvaeldusõh um syna algmuud hariligult pikenemäldäq ja pikenes myni tõõnõ muud, nt *tarõ* (T) : *tarrõ* (P). Mynõh nimisynatüübih käü pikenemine syskiq ka tõõsõh tsihih, nt *repäń* (P) : *rebäse* (T).

Peräsilpe astmõvaeldus

Inämbüisi um astmõvaeldus 1. ja 2. silbi piiri pääl, mink kotsilõ olliq ka pia kyiḱ ülembäh tuuduq näüteq. Päält tuu tulõ võro keeleh astmõvaeldust ette (nii kõrvalrasõhusõgaq ku ilma rasõhusõldaq) peräsilpe jakkõ vai lõpupeethelle man.

Nimisynost um peräsilpe astmõvaeldus:

1. katõ silbi ja *k-, p-, t-, ts*-lõpugaq synoh (*hõrak*-tüüṕ):
unik (T) : *unigu* (N) : *unikut* (T);
sineṕ (T) : *sinebi* (N) : *sinepit* (T);
raamat (T) : *raamadu* (N) : *raamatut* (T);
aabits (T) : *aabidsa* (N) : *aabitsat* (T);
(samma tüüpi um ka osa minevigu tettävä tegomoodu kesksynno astmõ-

vaeldus: *visat* (T) : *visadu* (N) : *visatut* (T); *võet* (T) : *võedu* (N) : *võetut* (T)).

2. jakuh *du/dü* (*perädü*-tüüṕ): *meeledü* (N) : *meeletüt* (T);
3. jakuh *ne/nõ* (*alonõ*-tüüṕ): *alodsõ* (N) : *alotsõhe* (T);
4. jakuh *us/üs* (*kotus*-tüüṕ): *kotus* [*-uś*] (T) : *kotusõ* [*-uzę̆*] (N) : *kotussõhe* (T);
5. jakuh *us/üs* (*ehitüs*-tüüṕ):
   ehi`tüisi* (T) : *ehitüisile* (N); *ehi`tüste (T) : *ehitüstele* (N);
6. jakuh *kene/kõnõ* (*võrokõnõ*-tüüṕ):
   võro`kõisi* (T) : *võrokõisilõ* (N); *võro`kõistõ (T) : *võrokõistõlõ* (N);
7. *ne/nõ*-lõpugaq jakõn (*inemine*-tüüṕ):
   ine`miisi* (T) : *inemiisile* (N); *ine`miste (T) : *inemistele* (N);
   alo`maidsi* (T) : *alomaidsilõ* (N); *alo`mastõ (T) : *alomastõlõ* (N);
   (kotussidõ ka: *alo`matsi* (T) : *alomatsilõ* (N));
8. *kanarik*-tüübih:
   kanarik (T) : *kanarigu* (N) : *kanarikku* (T);
   `aastak* (T) : *`aastaga (N) : *`aastakka* (T) ~ *`aastagat* (N);
   `karma(n)ń* (T) : *`karmani (N) : *`kar`manni* (T) ~ *`karmanit* (N);

säälhulgah *(m)p*-lõpugaq umahussynno võrrõlusõh:[1]
   ilosamp (T) : *ilosamba* (N) : *ilo`sampa* (T) ~ *ilosambat* (N);
   ilosap (T) : *ilosaba* (N) : *ilosappa* (T) ~ *ilosabat* (N);

(samma tüüpi um ka osa minevigu tettävä tegomoodu kesksynno astmõvaeldus: *parandõt* (T) : *parandõdu* (N) : *parandõttu* (T) ~ *parandõdut* (N)).

Tegosynost um peräsilpe astmõvaeldus

1. jakuh *ta/tä* (tüübiq *kaotama, kergütämä*):
   `kaotama* (T) : *`kaoda (N); *kergütämä* (T) : *kergüdä* (N);
2. jakuh *hut/hüt* (*rapahutma*-tüüṕ): *rapa`hutma* (T) : *rapahuda* (N);
3. jakuh *tse/tsõ* (*manitsõma*-tüüṕ) *manitsõma* (T) : *manidsõ* (N)
4. minevigu tettävä tegomoodu kesksynoh (kaeq nimisynno *hõrak*- ja *kanarik*-tüübi mant).

Kuna peräsilpe astmõvaeldus um katõastmõlinõ, tuu tähendäs, et sääl võivaq vaeldudaq ynnõ katś astõt, sys um taad kygõ loomuligumb kaiaq ku tugõva ja nõrga astmõ vaeldumist. Taa peräsilpe katõastmõlinõ vaeldus tulõtas kygõ rohkõmb miilde põhipikkusvaeldust. *ehitüs-, võrokõnõ-* ja *inemine*-tüübi vaeldus lätt põhipikkusvaeldusõgaq tävveligult kokko, selle et naih tüübeh, niguq põhipikkusvaeldusõhkiq, um tukõv astõq kolmandah ja nõrk astõq tõõsõh pikkusastmõh: *ehi`tüisi* (T, III pa) : *ehitüisile* (N, II pa). Tõõsõq

[1] Võro kiräkeeleh um palľodõ keskvõrdõ tunnusõvariantõ hulgast pruugit inämbüisi ütte muutumaldaq standarďtunnust *mb*, nt *ilosamb* : *ilosamba* : *ilosambat* ~ *ilo`sampa*.

peräsilpe astmõvaeldusõgaq synatüübiq põhipikkusvaeldusõgaq kokko ei lääq, selle et naih ei vaelduq tõõnõ ja kolmas pikkusastõq, a hoobis kolmanda pikkusastmõgaq võrrõldav (üli)pikk ja edimädse pikkusastmõgaq võrrõldav lühkene peethelü: *hõrak* (T, ≈ III pa) : *hõraga* (N, ≈ I pa) : *hõrakat* (T, ≈ III pa). *kanarik*-tüübih um ka peris I ja III pikkusastmõ vaeldust: *kanarik* (T, ≈ III pa) : *kanarigu* (N, I pa) : *kanarikku* (T, III pa).

Ku võrrõldaq võro, eesti ja soomõ peräsilpe astmõvaeldust, sys piät ütlemä, et eesti keeleh um säänest vaeldumist väega veidüq. Tuud tulõ ette ynnõ *kanarik*-tüüpi synoh, koh vaeldusõq II ja III pikkusastõq (lühkene ja pikk geminaat), nt *korralik* : *korraliku* : *korralikku*. Võro ja soomõ keeleh um taad vaeldust hulga rohkõmb ja tuud tulõ mõlõmbah keeleh ette nii kõrvalrasõhusõgaq ku rasõhusõldaq silbi peräh:

AV kõrvalrasõhusõgaq silbi peräh
ee *kadastik : kadastiku : kadastikku : kadastikule*
võ *kadastik* : *kadastigu* : *kadastikku* : *kadastigulõ*
so *katajikko* : *katajikon* : *katajikkoa* : *katajikolle*
AV rasõhusõldaq silbi peräh
ee *raamat* : *raamatu* : *raamatut* : *raamatule*
võ *raamat* : *raamadu* : *raamatut* : *raamatulõ*
so *raamattu* : *raamatun* : *raamattua* : *raamatulle*

Niguq võrrõlusõnäütüisist nätäq, lätt võro peräsilpe astmõvaeldus soomõ umagaq kõrvalrasõhusõgaq silbi peräh küländ täpsähe kokko. Tuu iist rasõhusõldaq silbi peräh um võro ja soomõ keele klaṕminõ ynnõ osalinõ. Nii võro ku soomõ keeleh um säänest tüüpi synno umakäänüsseh nõrk astõq, a võro ja soomõ keele vaihõl ei klapiq tuu, et soomõ keeleh ummaq kyiḱ käänüseq seenkäänüssest pääle nõrgah astmõh (niguq umakäänüs), a võro keeleh tugõvah astmõh. Ynnõ ütehkäänüs, miä um tõisist käänüssist ildampa umakäänüssest ja **kansak*-partiklist tegünüq, või võro keeleh ollaq umakäänüssegaq üttemuudu nõrgah astmõh (*raamadu* : *raamdugaq*), kuiki Hella Keem (1997: 32) um umih tabõliih andnuq ka ütehkäänüse tugõvah astmõh (*raamadu* : *raamatugaq*).

Võro astmõvaeldusõ levik ja sotsiolingvistilinõ tähendüs

Ku harilikku, 1. ja 2. silbi piiri pääl ette tulõvat astmõvaeldust – nii laadi- ja põhipikkusvaeldust ku ka pikenemisvaeldust – pruugitas üle terve võro ja seto keeleala ja laembaltkiq, sys peräsilpe astmõvaeldus, niguq taad um ülembäh seletet ja võro-eesti synaraamadu (VES 2002: 592–597) perrä ka võro kiräkeeleh pruugit, olõ-i üle terve võro keeleala üttemuudu levinüq (Keem, Käsi 2002: 28, Nigol 1994: 31–32). Siinkirotaja tähelepanõkidõ perrä om taa inämb levinüq võro keeleala lõuna- ja hummogujaoh ja seto keeleh. Võro keeleala muiõ kotussidõ keeleh võivaq mitmõq ülembäh tuuduq synatüübiq ollaq ilma peräsilpe astmõvaeldusõldaq: *unik* : *uniku, sineṕ* : *sinepi, raamat* : *raamatu, aabits* : *aabitsa*; *visat* : *visatu*, *võet* : *`võetu*, *meeletü*, *alotsõ*, *kotussõ*, *ehitüsi*, *võrokõsi*, *inemisi*, *alomisi.* Tarto keele piiri veeritseh õdagu- ja põh́avõro pruugih ummaq inämbüisi ilma astmõvaeldusõldaq kyiḱ naaq tüübiq. Sääl valitsõs sama kõrd niguq eesti keeleh, koh astmõvaeldus tulõ peräsilbeh ette ynnõ *kanarik*-tüübi tõõsõ ja kolmanda pikkusastmõ vaeldusõh: *kanariku* : *kanarikku*. Tiidminõ peräsilpe astmõvaeldusõ levigu kotsilõ um parhillaq syskiq küländ puudulik ja nõud viil umaette põh́aligumbat uuŕmist.

Paistus, et peräsilpe astmõvaeldus või ollaq sotsiolingvistilidsõlt ütś-jago tundlik keelejuuń. Joba 1995 aastagal ilmunust võro-seto kiräkeele soovitõduidõ synamuudõ tabõlist (VL 1995: 14) või löüdäq peräsilpe astmõ-vaeldusõgaq synamooduq (*raamadu, kõrraligu, Joosõbi, kõlladsõ*) soovitõ-duidõ hulgast. Sammo synamuudõ ilma vaeldusõldaq variandiq (*raamatu, kõrraliku, Joosõpi, kõllatsõ*) ummaq arvaduq mittesoovitõduis, kuna naaq ummaq rohkõmb eesti- ja veidemb võroperälidseq. Taa põhimõtõq um võro keelenormih püsünüq kooniq viimätseniq aoniq. Tukõ um sääne valik saanuq muuhulgah Hella Keema pakutust normist, koh ummaq näüdüstabõliih antuq ynnõ peräsilpe astmõvaeldusõgaq variandiq (Keem 1997: 32 jm).

Tõõsõlt puult um peräsilpe astmõvaeldusõ nõrga astmõ muudõ (nt *saadi-gu, vähäligu, kiroda*) pruuḱmist nimetet setoperälidses "vedeläs keeles" (Haabsaar 2005), minkalõ um vasta pant "õigõ" võro kiiĺ – "tukõv kiiĺ", koh olõ-i peräsilpe astmõvaeldust ja koh tuuperäst pruugitas tugõva täüś-peethelügaq muudõ (*saadiku, vähäliku, kirota*).

Põlva kihlkunna Kähri kandi keelepruuki ummaq võrrõldõh "pehmide" naabrimurrakidõgaq, esiqeränis lõunavõro pruugigaq, "tugõvas" keeles nime-tänüq Ants ja Madis Kõiv (jutuajamiisil siinkirotajagaq 1994–1995).

Siinkirotaja arvosaamisõ perrä käü rahvalik "vedelä" ja "tugõva" keele vastandus syskiq rohkõmb vinnemõolidsõ tugõvamba pehmehüse ja

või-ollaq ka helülidsembide täüśpeethelle pruuḱmisõ kotsilõ seto keeleh võrrõldõh võro keelegaq. A taa perämäne keelejuuń putus muidokiq kokko ka peräsilbi astmõvaeldusõgaq, koh nõrga astmõ synamuudõ lühkeseq täüśpeethelüq *g, b, d, ds* kõlasõq iks vähä helülidsembähe ku näide tugõvaq vastusõq *k, p, t, ts*.

Peräsilpe astmõvaeldusõ sotsiolingvistilinõ tundlikkus ni rahvalik "tugõva" ja "vedelä" vai "pehme" keele kontsõptśuuń ummaq huvitavaq teemaq, midä tulnuq eräle uuriq ja uuŕmistulõmuisi ka võro kiräkeele standardi kujondamisõ man arvõhe võttaq.

Võrokeelitseh aokirändüseh ja kirändüseh ilmunuidõ tekste ja ülikooli võro keele kursusõ arvõstustöie perrä või üteldäq, et peräsilpe astmõvaeldusõh tetäs palĺo viko. Nõrga astmõ asõmal pruugitas tugõvat ja vastapiteh. Nõrga astmõ asõmõl tugõva pruuḱmist, ku tuud tetäs järekimmähe läbi terve teksti, saa-i tegeligult vias pitäq, selle et tuul um võro keeleh uma murdõpõhi olõmah. Külh um selgehe tegemist keeleviagaq sys, ku tugõva astmõ asõmal pruugitas nõrka: *raamaduh, unigilõ, aabidsat*. Säänest pruuki või pitäq ületaotlusõs, tuu tähendäs, et om tahet pruukiq võroperäst keelejuunt, a tuu piire täpsähe tundmaldaq om arvatava võroperäsüsegaq (eesti keelest tõistõ olõkigaq) üle pakut. Sagõhõhe tulõ ette ka säänest ilma kimmüseldäq keelepruuki, koh samma synamuudu pruugitas sama autori puult üteh lausõh nõrgah ja tõõsõh lausõh tugõvah astmõh.

Kygõ taa perrä või arvadaq, et standardi perrä, koh olõ-i peräsilpe astmõvaeldust, olnuq võro kiilt ütśjago kergemb oppiq ja opadaq. A oppamisõ kergendämine es tohťnuq muidokiq ollaq taa keelejoonõ kiräkiilde võtmisõ vai säält ärq jätmise man ainugõnõ argumenť. Taa aśa man pidänüq kimmähe rehkendämä ka tuud, et peräsilpe astmõvaeldus om nii lajalt levinüq ja süvält võroperäline keelejuuń, et taa puuduminõ muutnuq võro kiräkeele näo veidemb umaperälidses ja peris kõvva lähkümbäs eesti keelele, miä või ummakõrda palĺodõlõ keelepruukjilõ vastamiilt ollaq. Peräsilpe astmõvaeldusõ standardist ärqjätmine võinuq külh ollaq aśalik otsus, ku tahetasiq luvvaq vahtsõt lõunaeesti – võro-seto-tarto-mulgi ütist kiräkiilt.

Kirändüs

Haabsaar 2005: Kümme aastat Võru Instituuti, 3. – Elu (Võrumaa Teataja nädalalõpulisa), 30. aprill 2005.

Keem, Hella 1997: *Võru Keel*. Tallinn.

Keem, Hella, Käsi, Inge 2002: *Võru murde tekstid*. Eesti murded VI. Tallinn.

Nigol, Salme 1994: *Hargla murraku konsonantism*. Tallinn.

VES 2002 = *Võro-eesti synaraamat* (kokko pandnuq Jüvä Sullõv). Võro Instituudi Toimõndusõq 12. Tarto-Võro.

VL 1995 = *Võrokiilne lugõmik*. (Kokkosäädjäq: T. Avarmaa, Kauksi Ülle, Madis Kõiv, Marju Kõivupuu, Nele Reimann, Agu Vissel. II trükü toimõndajaq Marju Kõivupuu ja Jüvä Sullõv. Keeleartikli "Tilľokõnõ tiijuhť võro-seto kiräkeele manoq." kirotanuq Toomas Help, Jüvä Sullõv ja Enn Kasak.) Võro.

Jüvä Sullõv: Võru keele astmevaheldusest

Artikli põhiosaks on võru keele astmevahelduse süstemi ülevaade, mis antakse muu läänemeresoome kontekstis. On läänemeresoome keeli, nagu näiteks vepsa ja lüüdi keel, kus astmevaheldus puudub. Eesti ja soome keele järgi ollakse harjunud astmevahelduseks pidama vaid kahe astme, tugeva (TA) ja nõrga (NA) vaheldumist. Astmevahelduse põhiliigid on vältevaheldus (võru keeles *pikkusvaeldus*), nt *sepp* (TA) : *sepä* (NA) : *seppä* (TA) ja laadivaheldus, nt *kuld* (TA) : *kulla* (NA) : *kulda* (TA).

Võru keele astmevahelduse süsteem on palju keerulisem. Peale laadivahelduse ja tavalise II ja III välte vahelduse (viimast võiks võru keeles tähistada mõistega *põhipikkusvaeldus*) võib võru keeles esile tuua erilise I ja II või I, II ja III välte vahelduse, nt *valama : vallaq; uma : umma : .umma*. Kui seda vaheldust on vaja eristada tavalisest vältevaheldusest (*põhipikkusvaeldus*), siis võiks seda nimetada pikenemisvahelduseks (*pikenemisvaeldus*). Varemalt on see vaheldus jäetud astmevahelduse süsteemist välja ja seda on kutsutud (lühikeseks ja pikaks) geminatsiooniks.

Astmevahelduse poolest võib võru sõnade tüvekujud jagada tugeva (T) ja nõrga (N) ning pikenenud (P) ja ülipikenenud (ÜP) astme tüvedeks.

Laadi- ja vältevaheldus on keeleajalooliselt tulnud sõna teise silbi kinnisusest või lahtisusest. Kui teine silp oli algselt lahtine, siis tuli sellest tugev aste, nt **jalkata* > *.jalga*. Kui teine silp oli algselt kinnine, tuli sellest nõrk aste, nt **jalkan* > *jala*.

Pikenemisvaheldus kujutab enesest keeleajalooliselt sõnatüve pikenemist, mis on tekkinud vastukaaluks sõnalõpu häälikute lühenemisele ja kadumisele, nt pikenenud aste **talota* >*taloa* > *tallo,* ülipikenenud aste **talohen* > *talohon* > *taloon* > *tallo.*

On ka selliseid sõnu, mille muutmisel esinevad korraga nii laadi- ku pikenemisvaheldus. Neil sõnadel pikeneb laadivahelduse tugeva astme tüvi, nt *häbü* (T) *: häü* (N) *: häpü* (P) *: häppü* (ÜP); *pügämä* (T) *: pükäq* (P) *: püä* (N). Sellist vaheldust võiks nimetada täisvahelduseks (*täüśvaeldus*).

VÕRUMAALT, ERITI VASTSELIINA KANDIST VÄLJARÄNNANUTEST SIBERIS

ANU KORB

Artiklis on lähema vaatluse all kaks Võrumaalt väljarännanute kogukonda, kes rajasid uue kodu Siberis Tomski kubermangu Kainski maakonnas (praegune Novosibirski oblast). Nende enam-vähem ühesuguse päritolutaustaga eesti kogukondade näitel jälgin võõrsil asuva kogukonna oma juurte ning emamaa tundmist ning kohanemist Siberis.

Venemaa Eesti asunduste moodustamisest

Oma maa saamise lootuses algas 19. sajandi teisel poolel Eesti- ja Liivimaalt ulatuslik väljaränne Venemaa väheasustatud aladele. Aktiivsete ümberasumispiirkondadena paistsid väljarändamisliikumise algupoolel silma just mitmed Tartu- ja Võrumaa kihelkonnad. Näiteks esimesed ametliku väljarändamisloaga teele asunud talupojad pärinesid Kanepi ja Põlva kihelkonnast ning alustasid teekonda 1855. aasta maikuus Väimela vallast Kirumpää kõrtsi juurest (Võime 1989: 165). Mõned kuud hiljem teatasid oma väljarändamissoovist mitmed Sangaste kihelkonna elanikud (Prisko 1994: 80–81). Teave vabade maade olemasolust Venemaa avarustes üha levis, sellele aitas 1850. aastatel kaasa ka riigimaade ministeerium, kes oli huvitatud 400–500 Eesti- ja Liivimaa talupoja perekonna Samaaramaale ümber asustamisest (Kruus 1927: 139, Jürgenson 2002: 76).

Väljarändamisdokumentatsiooni kordaajamine osutus tegelikult aeganõudvaks ning bürokraatlikele takistustele põrkuvaks ettevõtmiseks (Vassar 1975: 49), esimesed väljarännanud pidid võõrsil kokku puutuma ka aeganõudva uue elupaiga otsimisega. Näiteks Kirumpäält 1855 teeleasunud hakkasid Samaara kubermangu lõunaosas maad saama alles 1857, uus maaeraldus tehti 1859, lõplikult mõõdistati maa 1862 (Võti 1986: 119).

Kauge Siber hakkas väljarännanuid enam ligi tõmbama alles 1890. aastate keskpaiku pärast Lääne-Siberi raudtee valmimist (Juntunen 1983: 120). Väljarändamine oli selleks ajaks riiklikul tasandil enam-vähem korraldatud: väljarändamisloa saanud kindlustati reisirahaga, Stolõpini agraarreformid aastatel 1906–1917 tõid uusasukatele lisasoodustusi (Goryushkin 1991: 140–141).

Väljarännanute asundused moodustati Venemaal enamasti ühest piirkonnast pärit ühtlase murdetaustaga elanikest. Esimeseks Lõuna-Tartumaalt ja Võrumaalt väljarännanute asunduseks Siberis sai 1895. aastal rajatud Zolotaja Niva (tõlkes: kuldne viljapõld) (vt Korb 1996). 19. sajandi lõpp ja 20. sajandi algus tõid Siberisse hulgaliselt rahvast juurde ning 1918. aastaks oli asunduste-uurija August Nigoli andmetel Siberis umbes 90 enam-vähem korraldatud eesti asundust (Nigol 1918: 39).

Siberi eesti kogukondadest 20. sajandi lõpukümnendil

20. sajandi viimasel kümnendil, kui töötasin Eesti Rahvaluule Arhiivi ekspeditsioonigrupi koosseisus Siberi eestlaste asualadel Omski oblastist Krasnojarski kraini, sain enam-vähem adekvaatse pildi Siberi eesti asunduste seisust tänapäeval. Võrreldes eesti kogukondadega mujal Venemaal, näiteks Vjatka- ja Volgamaal, olid Siberi eestlased oma keele ja pärimuse paremini alal hoidnud. Ometi olid 20. sajandi lõpuks ka paljud Siberi eesti asundused hääbunud või muutunud paljurahvuselisteks küladeks. Alles oli umbes 30 Eesti kogukonda, elanike arvuga 20–300.

Kaukaasia eesti asundusi uurinud Marika Mikkori andmetel on Kaukaasia eestlaste murdekeel kirjakeele ees kiiresti taandunud (Mikkor 2000: 66). Siberi, aga ka näiteks Volgamaa eesti kogukondade keeleerinevused on tänini püsinud. Lõunaeestlased moodustavad Siberi eestlastest ligikaudu kolmandiku (vt Korb 2002: 133–134).

Nikolajevka ja Oravaküla asendist ja rahvastikust

1896 rajatud Oravaküla (praegune Tšanovski rajoon, keskus Tšanõ) asub Tšanõ raudteejaamast umbes 20 km loodes, 1897 rajatud Nikolajevka küla (praegune Kõštovski rajoon, keskus Kõštovka) aga Oravakülast ligi 400 km põhja pool.

Aastal 1918 elanud Nikolajevka külas 45 peret ehk 300 hinge, Oravakülas 97 peret ehk 550 hinge (Nigol 1918: 45). Kõštovka muuseumi andmed 1926. aastast annavad Nikolajevka küla eestlaste majapidamiste arvuks 79, elanike arvuks 348. Oravaküla elanike kohta aastast 1926 artikli autoril andmed puuduvad. Ka pole autori valduses andmeid külade elanike arvu ja koosseisu kohta järgneva ligikaudu 70 aasta jooksul.

Tänapäeval Lääne-Siberi eesti ja läti kogukondi uurinud vene etnograafi

Ilja Lotkini tööst ei saa me andmeid külade suuruse vaid eesti kogukonna osakaalu kohta külas: Oravakülas 40%, Nikolajevka külas 90% (Lotkin 1996: 49).

Mina töötasin Oravakülas ja Nikolajevka külas aastatel 1998 ja 1999 kolme-liikmelise ekspeditsioonigrupi koosseisus. Küsitlemise peaeesmärgiks oli suulise pärimuse talletamine ning seetõttu keskendusime parematele pärimusetundjatele, eeskätt eesti keele ja kultuuri kandjatele. Põhiosa vestlustest-intervjuudest helisalvestasime, kuid tegime ka videosalvestusi, fotosid ning käsikirjalisi märkmeid.

Meie külaskäigu ajal elas Nikolajevka külas umbes 190 elanikku ning peaaegu kõik, ka suuresti lapsed, valdasid emakeelt. Oravaküla seltskond oli paljurahvuseline ja -keelne, umbes neljakümnes peres sajast oli vähemalt üks eestlane, noorem põlvkond emakeelt ei osanud.

Asunikud esivanemate päritolust, Siberisse tulekust ja elust Siberis

Võõrsil asuva vähemusgrupi identiteedi seisukohalt on teadmised oma päritolust ja esivanematest eriti olulised. Need aitavad inimesel määratleda oma kohta ajaloos ja ühtlasi tugevdada kogukonna-sidemeid.

Nii Nikolajevka kui Oravaküla eestlaste küsitlemisel selgus, et nad teadsid oma esivanematest võrdlemisi vähe. Sama võib väita ka mitmete teiste Siberisse väljarännanute kogukondade kohta (vt Korb 2000: 52). Üldtuntud Siberisse rännanute järglastele on vaid fakt, et nende emad-isad tulnud lapse või noorukieas koos oma vanematega Eestimaalt, kus olnud elu väga raske ning Siberis antud soovijatele maad. Nii rõhuvad eluraskustele ka Nikolajevka ja Oravaküla elanike esivanemate elu kirjeldused: /---/ *Mu imä ütel, et üts popsi sannakõnõ ol'l. Näil ei olnu sääl määnestki ello.* (CD-272 (1) < Nikolajevka k < naine, s. 1915 (1999).)

/---/ *Sa tiiät, siss ku tuu Estimaal ol'l väega kitsus kah, no mõisniku olliva ja maad es andaq. Ja kost na siss tiidäq saiva, vaesekõsõq, tuud, et siia Siberihe võid sõita, et et siin antas maad. No ka siss oli iks näed rasse tuud mõisat tiini. Noja siss sõitseva siiaq.* (CD-106 (16) < Oravaküla < Nikolajevka k < naine, s. 1919 (1998).)

Vaid üksikute Oravaküla või Nikolajevka küla perede pärimusse kuulub konkreetne esivanemate väljarändamise põhjusi valgustav lugu, näiteks: *Vanaesä jättanu kartuli maha, saanu kubija käest tappa. Andanu vasta ja siss saanu rohkemp viil tappa. Ja tullu Siberide är'. Kellel olliva puja, noile anneti Siberin maad, a neil oliva tütre – vanaesäl. Siss lätisva tõist tiinmä.*

(EFA I 38, 67 (1) < Nikolajevka k < naine, s. 1929 (1999).)

Estimaal ta ol'l, et inemese laťs vahetati kutsikuga är'. Me vanaimä seleti tuud. Ta ol'l mõisamoonakene. Pal'lu ol'l säänseid asju, et herra võtse kutsiku, karjatüdrukul ol'l lats ja pidi tuud kutsikut süütma. Kutsutigi Lita-Kaarli, mis tuu kutsikuga ütte nissa sei. (EFA I 38, 90/91 (50) < Nikolajevka k < naine, s. 1917 (1999).)

Kutsikate või vananeva mõisniku imetamise motiiv on ajaloolises pärimuses küll laialt levinud, üldtuntud on see ka Siberisse väljasaadetute asundustes (Korb 2000: 55), kuid sama motiivi esinemine väljarännanute perepärimuses on pigem erandlik.

Oma esivanemate päritolupaigana oskasid osa Nikolajevka ja Oravaküla elanikke nimetada siiski mitte ainult Eestit, vaid täpsemalt Võrumaad: *Meie vanemba tulliva ka iks Võrumaalt. Mu mamma oli kolme-aastane, ku siia tulliva.* (EFA I 35, 38 (1) < Oravaküla k < Nikolajevka k < naine, s. 1919 (1998).)

/---/ Me vanemba omma võrulase. (EFA I 35, 40 (1) < Oravaküla k < naised, s. 1912 ja 1913 (1998).

Võrulase-identiteeti toetab tõhusalt ka külaelanike ametlikust kirjakeelest suuresti erinev lõunaeesti murdekeel.

Vaid üksikud Nikolajevka ja Oravaküla elanikud seostasid esivanemate sünnikoha konkreetse Eestimaa paigaga: *Isal esimene naine suri ära ja isa sõitis Eesti ja tõi sealt teise naise – minu ema. Ema oli Kaamitsa külast Võrumaalt.* (EFA I 35, 37 (1) < Oravaküla k < Nikolajevka k < naine, s. 1926 (1998).)

/---/ A näed tulivagi Orava vallast ja Vaabina mõisast. Vot ja pantigi siia vot Orava. /---/ (CD-194 (5) < Oravaküla < naine, s. (1998).)

Vanaimäl ol'l kanepi kiil. Ol'l Kanepin sündinü. EFA I 38, 87 (10) < Nikolajevka k < naine, s. 1917 (1999).

Mõni informant määratles esivanemate eluringi kodukiriku ja laada kui talurahva elus tähtsate paikade kaudu: *Vanaimä iks kõneľ, kõneľ kõkke. A tä vast on, kos Valga sovhoos, määne tuu Mati mõisa vai kuis tä ol'l, tä iks kõneľ, noh a pane's tuust nigu tähelegi. No ikka Tartuhe kävevä kerikohe ja Võrole käveva laatu.* (CD-109 (10) < Oravaküla < Nikolajevka k < naine, s. 1916 (1998).)

Esivanemate dokumente on siberlased suutnud harva alal hoida, kuid pereliikmete nimed ja tähtsamad eludaatumid on nii mõnelgi siberlasel kirjas Piibliraamatu esilehel või omakoostatud käsikirjalises *Perekonna ajaraamatus*. Viimast nägin ka ühel Nikolajevka külas sündinud naisel, kes oma esivanemate Vastseliina kihelkonnast pärinemise tõenduseks selle välja tõi. Esikohal seisis sissekanne:

Pere isa: Kustav Ojaperv, sündinud 1. Januari 1874,
õnnistatud Vahtseliina kirikon 8. märtsil 1891 goda (EFA I 38, 137 < Kõštovka < Nikolajevka k < naine, s. 1915 (1999).)

Väljarännanute kompaktsemate kogukondade puhul võiks eeldada, et lood küla esmaasutajast/asutajatest on kindlalt kogukonna ühispärimuse osa ja kõigile hästi teada. Vaatluse all olevate külade põhjal seda aga väita ei saa – Nikolajevka eestlaste teadmised küla esmaasukatest jäid pigem Oravaküla omadele alla. Nikolajevka küla perepärimusjuttudele on iseloomulik esivanematest rääkimine konkreetseid nimesid nimetamata, näiteks: *A miiq vanaisä vanaimäga tulliva siia, kos's ole üttegi majagi olemas koskin. Uja perve sisse teivä määndsegi havva ja sääl talve eläsivä är ja siss suvõl neli peremiist tuliva siia kõge inne...* (CD-279 (25) < Nikolajevka k < naine, s. 1917 (1999)) ning nimesid hakatakse meelde tuletama alles pärast koguja sellekohast küsimust. Mõlemas külas teati nimetada vähemalt mõnd küla asutajatest, osalt ehk ka hiljuti külades tähistatud 100. aastapäeva tõttu – pidustuste või nende ettevalmistamise käigus räägitakse/kirjutatakse tavaliselt ka küla asutajatest. Nikolajevka eestlased nimetasid esimesena tulnud perede nimedeks sagedamini Kevväi, Hang, Kado, aga esmatulijate nimistusse võidi lisada ka näiteks nimed Ober, Tuul, Ojaperv, Hämmär jt.

Külanimede saamisloo üle pole põhiosa Nikolajevka ja Oravaküla eestlasi juurelnudki. Nikolajevka külale nime andmise kohta põhiosa küla elanikest vastata ei osanud. Vähesed saadud nimeseletused osutusid aga enam-vähem ühesugusteks: tulevase eesti küla kohal olnud varem Nikolai *utšastok*, naabruses asuva vene küla mees Nikolai karjatanud seal oma hobuseid. Isikunimeliste külanimede saamislood on enamasti üsna sarnased ja neid seostatakse sageli küla esmaasuka nimega (vt Korb 2000: 53–54, Kallas 1903: 3, Tuisk 2001: 81 jt).

Ka Oravaküla (vn Оравка) nime saamine polnud külarahvale üheselt selge. Mitmelgi korral vastati minu sellekohase pärimise peale õlakehituse ja siira imestusega: *No oravit siin es ole, a Orava külä panti näet.* (CD-113 (36) < Oravaküla < naine, s. 1923.) Ometi oli Oravaküla nime lugu märksa paremini teada kui Nikolajevka küla oma ning seda ilmselt Eestimaa samanimelise paigaga seoses: *Sjoo Oravakülä om säält, sjo om Võrumaalt Oravakülä, sääl võrukestel om kah Orava. Ja siia panti kah Orava.* (CD-106 (16) < Oravaküla < Nikolajevka k – naine, s. 1919 (1998).)

Tuleb märkida, et Siberi eestlastel on olnud teisigi Võrumaa päritolule viitavaid külanimesid, näiteks Antsla, Karula (Nigol 1918: 44) ning oma päritolumaa või -piirkonna järgi uuele asundusele nimepanek on väljarännanute

seas kogu maailmas üldlevinud.

Siberisse väljarännanute järglased ei keskendu oma esivanemate-juttudes enamasti Siberi-teekonnale. Jutt saab mälus püsida ainult juhul, kui teave on asjaosalistele oluline ning seda põlvest põlve edasi antakse. Rännuteekond, Siberisse ümberasumise perioodil juba enam-vähem riiklikult korraldatud, pole olnud piisavalt atraktiivne jututeema. Nikolajevka ja Oravaküla eestlaste jutud kõnelevad pigem elupaiga otsingutest ja elu sisseseadmisraskustest Siberis: *Imä selet, kas mul inämp meelen om. Nä tulliva sõitseva Peterburki, rongiga. Säält na tulliva siiä määnegi ma ei tia, mis külä ta nüid omma, siss ol´l Lillikülä kutsuti. Vot eestläse olli sääl. Olivä sääl, na tahtseva sinnäq, a tuu kotus oll är antu tõisile jälleki, ja es saava. Ja säält sõss tullivagi siiaq ja. See oll saatseva inne meheq, kes kaema, et oi kui illus kotus, uja katel puul ja jõõq kõik siin ja et mõts kõik vaba ja...* (CD-272 (4) < Nikolajevka k < naine, s. 1915 (1999).)

Sedä küllä viil es ole üldse, ku miiq omma siiaq tulliva. Ja näil oll, mis nad teie, näil oll zemlänku tettü, zemlänku tettü aiamaa otsa. Ja seal maane, turbast oll zemlänk tettü, kui na alguses tulliva siia, siin es ole üttegi maia es mitte ei midägi. A siin oll külä neli kilomeetrit, Usungul oll, ja ma ei tia, kas Doobrinka ka oll, tan om ka säitse kilomeetert vai katessa kilomeetert külä, kas taa ka oll, no Usunguli ma tiia, et Usungul oll. Ja tsõtse ku siiä tulli, ja näe tulli, no midägi es ole, siss tsõtse nakas Usunguli kääma tüühe sinnäq. Siss säält anti kõge süügikraami ja ütte-tõist. (CD-195 (18) < Oravaküla < naine, s. 1922 (1998).)

Ja loomulikult tõuseb esivanematest rääkides esile maa kui väljarännu põhjus:

Edimelt, kui siiäq tullivaq, siss võtnu niipallu ku sa jõudsid ümbri tüütada. Võtnu katś kolmkümmend hektari. Es ole kedägi, kes keelä. Spetsjalna neo aiamaa, mis siin oli siin, siss oll... Ja anti ikka niimuudu maa: poig sündüsi, tähendas täl oli juba uma osa. Olli ju poigi aiamaa, hainamaa olliva ja kõik, a kellel tütär sündüsi, tollel es andaq. (CD-283 (11) < Nikolajevka < mees, s. 1937 (1999).)

Asukohamaa oludest ja riigi vähemuspoliitikast

Siberisse väljarändamise perioodil olid uusasunikud teretulnud – riik püüdis asunikke elu sisseseadmisel mitmeti abistada. Riigi abi uusasukatele leiab äramärkimist ka esivanemate elu sisseseadmise kirjeldustes: */---/ Vosnesenskist siss anti näile abi. Anti kolm rubla anti egäle ütele raha ja hobõne anti Vosnesenskist ja vankriq anti ja riistaq anti kõik ja Vosnesenskist.*

Ja siss anti näile tare palgiq ka sealt. (CD-195 (18) < Oravaküla < naine, s. 1922 (1998).)

Kui enamik Siberisse elama asunud eestlasi rajas uue kodu hajali asetsevatele kruntidele, siis Nikolajevka ja Oravaküla eestlased elasid algusest peale tänavkülana ning kollektiviseerimise aegne sundkorras elukohavahetus neid ei puudutanud. Kõik muu Nõukogude Venemaa repressiivse poliitika juurde kuuluv: kulakluse likvideerimine, kiriku lahutamine riigist ja vaimulike väljasaatmine, rahvuskoolide kaotamine, ühismajandite moodustamine, ulatuslikud repressioonid ja sõjad ei jätnud nendegi külade elu-olu mõjutamata. Võõrsil asuva vähemusgrupi aja jooksul paratamatult toimuvat assimilatsiooniprotsessi on asukohamaa enamusrahvuse poolt pealesunnitud ühiskondlik-poliitilised olud pea kõikjal kiirendanud (vt nt Saressalo 1996), kuid Nõukogude Venemaa survemeetmed vähemusrahvastele olid tõenäoliselt ühed rängemad. Kui eelpool väljatoodud tegurid avaldasid enam-vähem ühtviisi mõju nii Nikolajevka kui Oravaküla eesti kogukonnale, siis Nõukogude Liidu riiklik arengukava 1970. aastatel, kus külad tunnistati arengusuutlikeks ja perspektiivituteks, jättis vaeslapse ossa just soode taguse Nikolajevka elanikud. Mujalt külla juurde tulijaid peaaegu polnudki, paremate töö- ja kooliolude otsingul hakati siit massiliselt lahkuma. Inimesed, kellele eestikeelne elukeskkond oli oluline, püüdsid liituda mõne suurema eesti külaga. Nikolajevka külast on enim asutud elama Zolotaja Niva külla või Oravaküllа:

Sääl Kištovski rajoonin Nikolaiski om esti külä, ma ole sääl sündünü, a miiq tulimi 60. aastal siiaq. – Miks sa sealt siis ära tulid? – *A seal es ole kongi haina tetäq: suu ja vesi ja mättäq ja kalhoosi eläjäle kõik pidäsin kässiga niitmä haina, säänest tepimaad meil es ole. Ja olli ka väega rasse. Ku vihmane suvi, siss vii seen.* – Aga siin oli kergem, jah? – *No siin iks ommava näe tepi ja niidetas iks massinaga haina.* (CD-109 (10) < Oravaküla < Nikolajevka k < naine, s. 1916 (1998).)

Ometi pole Nikolajevka küla kadumist lähitulevikus veel karta. *Miiq kaome är, a külä iks jääss alale,* arvasid Nikolajevka eestlased üsna üksmeelselt.

Emakeelest ja Eesti-sidemetest

Siberisse väljarännanute esimesed põlvkonnad elasid paikselt oma külakogukonnas ning nende kontaktid naabritega olid harvad. Oma vanavanemate kohta teab praegune vanem põlvkond üsna üksmeelselt, et *vanaimä vanaesäga ei mõistnud kõnelda venne kiilt*. Väljarännanud pärinesid suhteliselt kitsalt

murdealalt, kuigi kõik polnud pärit ühest vallast või kihelkonnast, säilis neil võõrsil suuresti oma kodupaiga keel.

Asunikel oli kodumaalt kaasas emakeelset kirjandust ja jumalasõnaraamatuid, eestikeelse usuelu eest hoolitses Tomski luteri kirik. Elu edenedes hakati järjest enam mõtlema lastele kooliharidusе andmisele. Kooliharidusе ja raamatute kaudu puututi kokku kirjakeelega. 1920. aastad olid vähemusrahvuste hariduselus suhteliselt soodsad, emakeeleõpetajaid valmistati ette nii Eesti Pedagoogilises Tehnikumis kui Herzeni nimelise Pedagoogilise Instituudi eesti osakonnas (Valmis 1997: 19). 1937. aastast suleti rahvuskoolid ning siitpeale algas üleminek venekeelsele kooliharidusele. Vaimulike väljasaatmise ja usuelu keelustamise järgselt läks kombetalituste läbiviimine külaelanike endi kätte ning ristimisi-matmisi toimetati sestpeale suuresti salaja.

II maailmasõja järgselt sai alguse rahvuskülade muutumine paljurahvuselisteks ning vene keelest sai kõikjal ametlik asjaajamiskeel. Eesti nimed muutusid sageli vene ametnike ja vene keele reeglite tõttu tundmatuseni, näiteks Järg – Ярик, Ojaperv – Ояперь, Hämmär – Геммер jne. Järjest enam hakati lastele panema vene nimesid.

Eesti kogukondi nõrgendas ka elanike siirdumine Venemaa linnadesse ja esivanemate maale Eestisse. Siberi eestlaste suhted emamaaga tihenesid edaspidi külast Eestimaale elama asunud sugulaste kaudu, Eestist telliti nõukogude perioodil sageli ka ajalehti-ajakirju ning raamatuid. Eesti Vabariigi taaskehtestamise järgselt Eesti ja Venemaa vahelise viisarežiimi sisseseadmine ning üldine majanduslangus on viimasel aastakümnel vastastikust suhtlemist oluliselt pärssinud. Mõlema küla eestlased peavad oma kodumaaks Siberit, sest /---/ *Sibir kaatõrga üteldas, a meil om ta rodina.*

Pikapeale jäid eestlased Oravakülas vähemusse ning ka küla suhtluskeeleks sai vene keel. Nikolajevkas saab seevastu tänini emakeelega hakkama: võõraid küla perifeerne asend ligi ei tõmmanud. Kooliikka jõudnud lastel pole riigikeele-oskus tänapäevalgi kuigivõrd käes. *Siin on see eesti latse, nendega on niipalju trudna. Osa tuleva, daže ei mõista kõneldagi venne kiilt,* kommenteerib olukorda kohalik õpetaja.

Nikolajevka ja Oravaküla eestlaste puhul ei saa me rääkida päris ühesugusest lõunaeesti murdekeelest, asunike keel erineb suuresti ka isikuti. Pigem võib siingi täheldada analoogilist nähtust nagu keeleteadlased Jüri Viikberg ja Lembit Vaba Siberi põhjaeestlaste keelt uurides on täheldanud – eri murdealade tunnusjooned esinevad üheskoos, segiläbi ning siberlaste kõnepruugile Eestis täpset vastet ei leia (Viikberg, Vaba 1984: 216). Siberist helisalvestatud lõunaeesti murdekeel vajaks edaspidi muidugi analüüsi keeleteadlastelt.

Kokkuvõte

Kahe enam-vähem ühesuguse päritolutausta ja vanusega Siberisse väljarännanute küla eestlaste teadmised oma juurtest osutusid enam-vähem ühtviisi pealiskaudseiks. Üldjuhul teati oma Eesti päritolust ning sellest, et esivanemad tulid Siberisse maad saama. Märgatud oldi ka kohaliku murdekeele erinevust ametlikust kirjakeelest. Siberis sündinud eestlaste jaoks on kodumaa Siber, elanike suhted Kodu-Eestiga on viimasel aastakümnel nõrgenenud nii poliitilistel kui majanduslikel põhjustel.

Võõrsil asuva vähemusgrupi aja jooksul paratamatult toimuvat assimilatsiooniprotsessi on Nõukogude Venemaa repressiivne poliitika muidugi kiirendanud. Osade külade eelisarendamine teiste arvelt lõi eeldused Oravaküla muutumisele paljurahvuseliseks ning Nikolajevka elanike järjest sagedasemale külast lahkumisele. Ometi pole Nikolajevka küla kadumist veel karta: lapsi ja noori on rohkesti ning venekeelsest kooliharidusest hoolimata räägitakse külas kodust võrumurdelist keelt. Ohtu oma keelele ja kultuurile tajutakse teravamalt nüüdseks paljurahvuselises Oravakülas, kus oma külas on jäädud nii keelelisse kui kultuurilisse vähemusse.

Kirjandus

Goryushkin, Leonid M 1991: Migration, Settlement and Rural Economy of Siberia 1861–1914. – A. Wood (ed.). *The History of Siberia. From Russian Conquest to Revolution.* London, New York: Routlege, 140–157.

Juntunen, Alpo 1983: *Suomalaisten karkottaminen Siperiaan autonomian aikana ja karkotetut Siperiassa.* Siirtolaisuusinstituutti, siirtolaisuustutkimuksia A 10. Turku, Helsinki.

Jürgenson, Aivar 2002: *Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid* 7. Tallinn.

Kallas, Oskar 1903: *Kraasna maarahvas.* Jurjev.

Korb, Anu (koost.) **1996**: *Ei oska rääkimise moodi kõnelda. Eesti asundused* II. Tartu.

Korb, Anu 2000: Ajalugu ja pärimus: Siberi eestlaste jutud oma esivanematest. – *Mäetagused, hüperajakiri* 15, 48–64.

Korb, Anu 2002: Väljarännanud lõunaeestlased Siberis. – *Paar sammukest* XIX. *Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat.* Tartu, 119–139.

Kruus, H. 1927: *Eesti ajalugu kõige uuemal ajal* I. Tartu.

Lotkin 1996: = Лоткин, И. В. *Современные этнические процессы у латышей и эстонцев Западной Сибири.* Москва.

Mikkor, Marika 2000: Millal ja mismoodi said eestlastest Kaukaasias Kaukaasia eestlased. – A. Jürgenson (koost.) *Eestlane ja tema maa.* Tallinn, 65–88.

Nigol, August 1918: *Eesti asundused ja asupaigad Venemaal.* Tartu

Prisko, Priit 1994: Sangastest Samaarasse ja Siberisse. – *Bergid ja Sangaste. Lehekülgi Sangaste kihelkonna ajaloost.* Tartu, 80–90.

Saressalo, Lassi 1996: *Kveenit. Tutkimus erään pohjoisnorjalaisen vähemmistön identiteetistä.* Tampere.

Tuisk, Astrid 2001: Siberi eestlaste kohapärimus tänapäeval. Kohastumise peegeldusi. – *Pärimuslik ajalugu.* Tartu, 74–90.

Valmis, Aavo 1997: *Emakeeleõpetus Venemaa eesti koolides.*

Vassar, Artur 1975: *Uut maad otsimas. Agraarne ümberasumisliikumine Eestis kuni 1863. aastani.* Tallinn.

Võime, Lembit 1989: Väljarändamine ja väliseestlased. – *Eesti ajalugu*, 2. osa. Tallinn, 164–171.

Võti, Tiina 1986: Samaara kubermangu Novousseni maakonna eesti asunduse kujunemisest. – *Etnograafiamuuseumi aastaraamat* 35. Tallinn, 118–130.

Arhiiviviited

EFA – Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline kogu alates aastast 1995
CD – CD-failiplaat
P.S. Artiklis kasutatud tekstid fondiviitega CD on litereeritud helisalvestustelt ning kirja pandud kuulmise järgi, folkloristid üldjuhul foneetilist transkriptsiooni ei kasuta. Tekstid fondiviitega EFA pärinevad käsikirjalisest materjalist ning neid pole parandatud.

Anu Korb: Võromaalt, esiqerälidselt Vahtsõliina kihlkunnast vällärännänüq Tsiberin

Eesti- ja Liivimaalt lätś palľo inemiisi 19. saa-aastaga tõsõl poolõl Vinnemaa hõrrõ elondusõgaq maiõ pääle, selle et sääl olľ näil luutust maad saiaq. Kavvõhe Tsiberihe naati minemä 1890. aastidõ keskpaigan, päält Õdagu-Tsiberi raudtii vallategemise. Pääaśaligult elliq Vinnemaal üten inemiseq, kiä olliq peri samast kandist ja kynõliq samma murrõt. Seo artikli uuŕ Eestist vällärännänüid Tsiberin Tomski kubõrmangun Kainski maakunnan (parhillanõ Novosibirski oblasť) Oravakülän (luud 1896) ja Nikolajevka külän (luud 1897). 20. saa-aastaga lõpun tüüti maq Eesti Rahvaluulõ Arhiivi kõrraldõdu uuŕmiskäügi aigo Tsiberi Eesti külin. Sys olľ Nikolajevka külän nii 190 inemist, kiä piaaigo kyiḱ (ka latsõq) kynõliq umma imäkiilt. Oravakülän elli sys mitmit rahvuisi ja kynõldi mitund kiilt. Kõrrast rohkõmb mindäs sääl paari tõõsõst rahvusõst inemiisigaq ja noorõq inämb umma imäkiilt ei kynõlõq.

Vähämb rahvas sulas kygõ ütte inämbüsrahvagaq, a pia alasi tege sulamist kipõmbas ütiskunna inämbüsele keremb sotsiaaľ-poliitilinõ sais. Ja Nõvvokogo Vinnemaal olľ vähämbüse sais esiqerälidselt rassõ, või-ollaq kogoniq ütś rassõmbit maailman (kulaklus lõpõtõdi ärq, kerik lüüdi riigist eräle ja vaimoliguq kiudutõdiq ärq, vähämbüisi kooliq pantiq kinniq, luudiq kolhoosiq, represseeriti ja lisas viiľ syaq). Kygõ inämb mõoť naidõ eesti külli, kon elliq inämbältjaolt Vahtsõliina kihlkunnast peri inemiseq, esiqmuudu edenemist Nõvvokogo valitsusõ 1970. aastidõ poliitiga, miä üteľ, kas küläl om vai olõ-i tulõvikku. Nikolajevka kottalõ löüti, et tuul ei ollõv tulõvikku. Selle lätś säält palľo inemiisi muialõ tüühü ja kuuli ni vyyraq es tahaq inämb Nikolajevkahe elämä minnäq.

Mõlõmba eesti külä inemiseq tundsõq ummi eesti juuri, a umist edevanõmbist es mõistaq nä inämb kuiki palľo kynõldaq. Viimädse kümne aastaga joosul om näide imämaagaq kokkoputminõ jäänüq pääaśaligult majandusligu süü läbi hõrrõmbas ja näide kodomaas omgiq saanuq Tsibeŕ. Oravakülän, kon eläs mitmit rahvuisi, tundas inämb, et uma kiiľ ja kultuuŕ om ohon. Esikiq Nikolajevka külä traditśuuń ja kiiľ võtt kõrrast rohkõmb umas võõrast, a Nikolajevka iistläseq viiľ ohto ei näeq.

VLADIMIR NIKOLAJEVIČ MAINOV KARJALAN KUVAAJANA. ASUKKAIDEN KIELI JA ETNITEETTI

KIMMO E. LAINE

Vladimir Nikolajevič Mainov (1845–88) oli Keisarillisen Maantieteellisen Seuran jäsen; kansatieteilijä, kirjailija ja valokuvaaja (Mainov 1877: 294; Nejolova 2000 & Babuškin et al. 1999–2004 & Šišova 2000). Nuoruudessaan hän oli käynyt Pietarissa toiminutta, kuuluisaa Aleksanterin lyseota. Sen päätettyään hän toimi ranskan kielen opettajana – ensiksi yliopisto- ja lukiotasolla Helsingissä (todennäköisesti Venäläisessä Aleksanterin kymnaa-

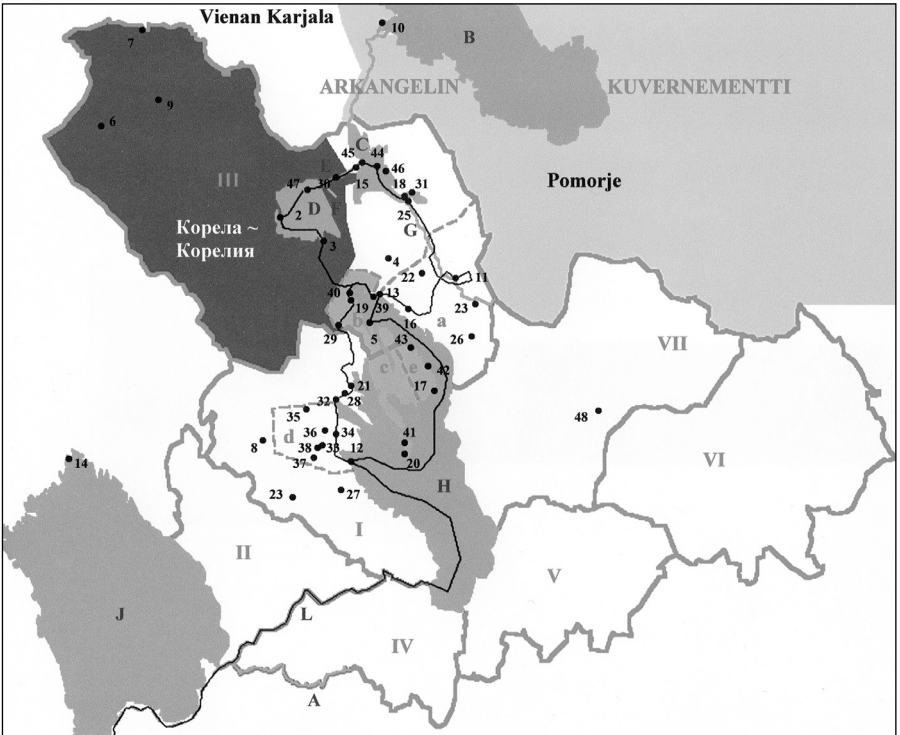

Kuvio 1.

KUVION 1 MERKKIEN SELITYS

HALLINNOLLISET JA MUUT ALUEET

I–VII Aunuksen kuvernementti

I Petroskoin kihlakunta
- c Kižin kunta
- d Suojun kunta
- e Tolvujan kunta

II Aunuksen kihlakunta

III Poventsan kihlakunta
- a Danilovon kunta
- b Sungun kunta

IV Lotinapellon kihlakunta

V Vytegran kihlakunta

VI Kargopolin kihlakunta

VII Pudožin kihlakunta

b + c + e Äänisniemi

PAIKKAKUNNAT

1 Pietari
2 Paatene
3 Масельга Корельская
4 Масельга Поморская
5 Sunku
6 Repola
7 Kiimasjärvi
8 Säämäjärvi
9 Mujejärvi (Gidozero)
10 Sorokka
11 Danilovo
12 Petroskoi
13 Poventsa
14 Sortavala
15 Lindozero
16 Лобская
17 Озеро Лобское
18 Габнаволок
19 Пергуба
20 Сенная губа
21 Лижма губа
22 Остречье
23 Выгрека
24 Святозеро
25 Выгозеро
26 Котошозеро
27 Машозеро
28 Мянсельга
29 Кяппесельга ~ Käppäselkä
30 Воцемсари
31 Вожмосальма
32 Kontupohja
33 Suoju
34 Ala-Viidana
35 Haljärvi
36 Naamoila
37 Posta
38 Viidana
39 Usov navolok
40 Lavasguba
41 Корба
42 Кузаранда ~ Kuzaranda
43 Толвуя ~ Tolvuja
44 Korel'skij ostrov
45 Lovišča
46 Koikinitsansyrjä
47 Kaličji ostrov
48 Kumbasozero

VESISTÖT

A Ojatti
B Vienanmeri
C Uikujärvi
D Seesjärvi
E Sekehenjoki ~ река Сегежа
F Votsema
G Uikujoki
H Äänisjärvi
J Laatokka
K Neva
L Syväri

kihlakuntaraja

kunnan raja

Mainovin matkareitti

sissa), sittemmin Pietarin toisessa kadettikoulussa. (Nikolajeva 1998; ks. Hannula & Salonen 2005 & Meńsov 2005)[1] Helsingin-kaudellaan Mainoville oli muodostunut yhteyksiä Suomalais-Ugrilaiseen Seuraan. Hänen teoksistaan Karjala-tematiikkaa koskettelevat matkakuvaus "Поездка в Обонежье и Корелу" (Matka Äänisen seudulle ja Karjalaan, 1874), johon olen perehtynyt Karjalan tasavallan kansalliskirjastossa (NB RK), Petroskoissa; artikkeli "Приоятская чудь" (Ojatin seudun vepsäläiset, 1877), joka ilmestyi aikakauskirjassa "Древняя и новая Россия", sekä monografia "Как и чем живет русский человек в Озерской области" (Kuinka ja mistä elää Järvialueen venäläinen, 1881). V. N. Mainov kirjoitti myös julkaisuihin "Новости" ja "Живописная Россия"; osa hänen kirjoituksistaan ilmestyi salanimellä V. Kornijevski. (Mainov 1881, EVAM; Mainov 1877; Jeflov & Medvedev 1998–2002; Nikolajeva 1998; Babuškin et al. 1999–2004; Poisk 2005)[2]

Mainov esittää myös yksityiskohtaisempia havaintoja eräiden Petroskoin ja Poventsan kihlakuntiin kuuluneiden seutujen kielimuodoista sekä asukkaiden etniteetistä. Kielellis-etnistä tilannetta Kontupohjan–Käppäselän –alueella hän kuvailee seuraavasti:

---

[1] Eräs venäläinen verkkotietosanakirja kuvaa Aleksanterin lyseota [= A.l.] seuraavaan tapaan: "Aleksanterin lyseo (v.:een 1844 Tsarskoje Selon lyseo), sisäoppilaitos perinnöllisen aatelin lapsille. Per. 1810, aloitti toimintansa 1811 Tsarskoje Selossa; 1843 siirrettiin Pietariin, nimettiin uudelleen keisari Aleksanteri I:n kunniaksi. Oli keisarien 'erityissuojeluksessa'. V. 1822 saakka suoraan kansanvalistusministerin alaisuudessa, 1822–43 sotilasoppilaitosten hallituksen alaisuudessa, v. 1843 lähtien keisarinna Marian suojeluksessa olleista laitoksista vastanneen keskusviraston alainen. Oppiaika kuusi vuotta; v. 1882 lähtien kahdeksan. Opetussuunnitelma v. 1848 saakka yleissivistävä; v. 1848 lähtien A.l.:ssa annettiin korkeampaa oikeustieteellistä koulutusta. Päästökkäät saivat 9.–14. luokan viran. Helmikuun vallankumouksen jälkeen A.l. lakkautettiin." (Bim-Bad 2000–2003)

[2] Teoksissaan "Предварительный очерк имеющихся в литературе сведений о мордве" (Alustava katsaus mordvalaisia koskeviin kirjallisiin tietoihin, 1878); "Mordvan kansan häätapoja" (1883); "Результаты антропологических измерений среди мордвы-эрзы" (Ersämordvalaisten keskuudessa tehtyjen antropologisten mittausten tuloksia, 1883) ja "Mordvankansan lakitapoja" (Очерк юридического быта мордвы 1885, suomennettu) sekä artikkelissaan "Les restes de la mythologie Mordvine" (Mordvalaisen mytologian jäänteet, 1889), joka ilmestyi "Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirjassa", Mainov käsittelee ersäläisten ja mokšalaisten tutkimushistoriaa, fyysistä antropologiaa sekä kansankulttuuria. (Mainov 1881, EVAM; Mainov 1877; Jeflov & Medvedev 1998–2002; Nikolajeva 1998; Babuškin et al. 1999–2004; Poisk 2005)

“Kontupohjasta tie kaartuu rajusti pohjoiseen kiertääkseen Sennaja guban... . Täältä alkaa karjalainen asutus (*корельское население*) jatkuen aina Käppäselkää myöten, vaikkakin venäläistyneenä jopa äidinkielensä kadottamista myöten. Karjalainen kansantyyppi (*тип кореляка*) on yhä säilynyt myös Mjanselässä ja Käppäselässä, vaikka se alkaakin [täällä] silminnähden muistuttaa Pohjolan suurten järvien vantteraa venäläistä tyyppiä.” (Mainov 1877: 107)

Havaitaan, että karjalainen väestö Kontupohjan–Käppäselän -seudulla oli jo v. 1873 kieleltään venäläistynyt, vaikkei tästä välttämättä ollutkaan kulunut kovin monta sukupolvea. Venäläisten asuttamiksi pitäjiksi Mainov lukee mm. Suojun ja Danilovon (Mainov 1877: 178–179). Juho Kujolan *Lyydiläismurteiden sanakirjasta* voi kuitenkin todeta, että Suojun pitäjään kuului myös lyydinmurteisia kyliä. Tällaisiksi Kujola mainitsee Ala-Viidanan, Haljärven, Naamoilan, Postan ja Viidanan. (LS 1944: IX) Mainov liikkui Suojun pitäjän alueella lähempänä Äänisen rantaa. (Mainov 1877: 178–179)

Määritellessään Äänisniemen (*Заонежье*) kansatieteellistä aluetta Mainov puhuu entisistä Sungun pitäjän tšuudeista, “joista nyt ei ole jäljellä kerrassaan mitään, itseäänkin kutsuvat äänisniemeläisiksi, ja aunuksen-venäläiset ja pomoritkin tuntevat heidät tällä nimellä (*вся былая шунгская чудь, которой теперь решительно и следов не осталось, сами себя зовут Заонежьем, да и олончанам и поморам известны под этим именем*)” (Mainov 1877: 120). Voidaan todeta, että Äänisniemikin oli v. 1873 mennessä kieleltään venäläistynyt. Kuvaillessaan Äänisniemellä puhuttua venäjää Mainov kuitenkin kirjoittaa:

“Äänisniemeläinenkin puhuu, mutta ei samoin kuin yleensä pohjois-venäläiset; muinaisnovgorodilaisesta kielimurteesta hän on säilyttänyt paljon, jotakin siepannut naapureiltaan “Karjalan lapsilta”, ja tämän vuoksi hänen murteensa heti havaitsee ja äänisniemeläisen erottaa [muiden] venäläisten talonpoikien joukosta.” (Mainov 1877: 124)

Äänisniemenvenäjän vakiintumattomuudesta ja kielenvaihdon äskettäisyydestä kertovat tutkimusmatkailijamme seuraavat havainnot (Mainov 1877: 124–127):

“... hän [äänisniemeläinen] ei takerru kirjaimiin, vaan muuttelee niitä mielensä mukaan päätyen toisinaan vähävenäläiseen murteeseen [= ukrainaan], toisinaan *цокает* kuin mikäkin rjazanilainen kirvesmies; toisella kertaa hän nielaisee kokonaisen tavun niin kuin oikea *хохол* [‘itäukrainalainen’], erityisesti verbinmuodoissa. ...

... Äänisniemeläinen kuolisi, jollei saisi panna sanapainoa ensimmäiselle

tavulle; tässä suhteessa hän muistuttaa tšekkiä... . ... Äänisniemeläinen pitää äänteiden pehmeydestä, niinpä hän muuttaa *а*:n *я*:ksi, *у*:n *ю*:ksi ja *ъ*:n *ь*:ksi *и*:n jäljessä, so. hän sanoo: *молодиця*, kuten syntyperäinen tšernigovilainen; *цюдо*, kuten syntyperäinen rjazanilainen. ... *Ч* kuulostaa hänestä liian karkealta, niinpä hän *цокает*: *цитайтетко*. ...

... harvemmin täällä tapaa tataarilaista juurta olevia sanoja [kuin muualla Ruśissa], puolalaista (*ляхитского*) juurta olevia ei juuri lainkaan, mutta näiden kahden sijaan paljon suomalaisia (*финских*) sekä lisäksi sellaisia, jotka on lainattu muinaisslaavista (*из древнеславянского языка*) ja jotka muualla ovat kadonneet ja korvautuneet ulkolaisilla.”

Äänisniemen (Kižin, Tolvujan ja Sungun pitäjien) venäjää puhuva väestö kertoi tarinoita seudulla v. 1628 liikkuneesta kirjurista, Nikita Paninista; tarinoiden mukaan Panin olisi antanut kylille nimet. Mainovin mielestä Äänisniemen venäläiset pyrkivät Panin-tarinoidensa avulla selittämään tyhjäksi Äänisniemen paikannimistön karjalaisen alkuperän. (Mainov 1877: 112–115) Seuraavista kertomuksista käy ilmi, etteivät äänisniemeläiset enää Barsovin tai Mainovin aikana todellakaan muistaneet kaikkien käyttämissään paikannimissä esiintyneiden itämerensuomalaisten sanojen merkityksiä: (Mainov 1877: 113, 115)

“... *Вышел на берег царев писец, видит – ребята балуют –* ***берестяна коробка*** *в воду пихнута: “пусть же, сказал он, эта деревушка по названию –* ***Корба****.”* (Noustuaan rannalle tsaarin kirjuri näkee lapsia elämöimässä: **tuohirasia** on tyrkätty veteen: “Olkoon,” sanoo hän, “tämä kylänen nimeltään **Korba**.”) ...”

“... *В проезде он увидал на берегу* ***кузов*** *и самую деревню назвал –* ***Кузарандой****. До Толвуи ехал берегом; подъезжая, видит –* ***толкуются*** *люди на улице: “пущай же это будет* ***Толвуя****. ...”* (Ohi kulkiessaan hän näki rannalla **korin** ja niin kyläkin sai nimekseen **Kuzaranda**. Tolvujaan hän meni rantaa pitkin; noustessaan kylään hän näkee ihmisiä kadulla **jutustelemassa**: “Olkoon tämä oleva **Tolvuja**. ...”) ...”

Valaisevia ovat myös Mainovin Uikujärven–Seesjärven -alueelta välittämät tiedot: Hän kertoo, että Uikujärven Koreľskij ostrovissa asui Danilovon vanhauskoisyhteisön entisen päämiehen tytär, jota hän kävi tapaamassa. Kuvatessaan käyntiään Koreľskij ostrovilla Mainov ei sanallakaan viittaa siihen, että joku saaren asukkaista olisi ollut karjalainen. Päinvastoin hän toteaa, että Lovišča-nimisestä paikasta, läheltä Sekehenjoen suuta, “alkoi “terra incognita”; sen [Loviščan] takana kukaan Koreľskij ostrovin asukkaista

ei koskaan ollut käynyt.” Uikujärven Koikinitsansyrjän talonpojista Mainov puhuu karjalaisina, jotka kävivät niittämässä heinää kuudenkymmenen virstan päässä kotoaan Sekehenjoen oikealla rannalla. Niittomiesten puhumasta kielestä ei ole mainintaa,[3] ja kuten Kontupohjan–Käppäselän -seutua koskevista tiedoista voi havaita, Mainov toisinaan piti tietyn kylän asukkaita karjalaisina pelkkien antropologisten piirteiden perusteella edellyttämättä karjalankielisyyttä. (Mainov 1877: 243–245, 248, 280)

Uikujärveltä matka jatkui Sekehenjokea ylös. Sen varrella ensimmäinen asutus oli Lindozero, jossa toisella rannalla eleli Pavel ja toisella Nikifor. Näidenkään miesten etniteetistä ei ole nimenomaista mainintaa. Mainov kuitenkin tuo esiin, että lindozerolaiset eivät koskaan käyneet kylänsä takana kuohuvien koskien yläpuolella. Noiden koskien takana, siellä “missä Votsem laski Sekehenjokeen”, asui Danila kolmihenkisine perheineen. Mainovin mukaan Danilan “mökiltä alkaa jo Karjala; hän itse on karjalainen, mutta puhuu erinomaista venäjää ja jollei kantaisi historiallista vaaleasilmäisyyttään (*белоглазость*), niin kävisi vallan kostromalaisesta tai jaroslavlilaisesta...” Seesjärven Kaličji ostrovin asukkaat Mainov nimenomaan mainitsee karjalaisiksi. (Mainov 1877: 245, 269–272)

Varsin kiinnostava on Mainovin referoima legenda *Тулле'sta* (vrt. vi *Suur Tõll*[4]) (ks. Nirk 1986: 24). Se osoittaa muun muassa, että Paatenen seudun karjalaisilla oli 1870-luvun alussa koko lailla etnistä omanarvontuntoa jäljellä:

“Ennen koko maa oli karjalainen, karjalaiset vahvoja ja rikkaita: Heiniittyjä riitti sylikaupalla; myös nieriää oli syleittäin, ja sitä pyydettiin lipoin. Siihen aikaan eli Karjalan maassa vanhus Tulle, suuressa luolassa, ja kaikki kunnioittivat Tullea ja hän oli Karjalan ruhtinas. Kerran Tulle nousi harjanteelle (*на сельгу*) ja näki, että häntä lähestyi kaukaa karvainen ihminen – kokonaan lampaanvillan peittämä. Tulle pelästyi, juoksi omiensa luo ja sanoi siellä suureen ääneen: “Kauan olen elänyt, mutta vielä en ole nähnyt ihmistä, jolla on lampaan karva; kätkeytykää nopeasti ja pelastautukaa. Tuon lammasihmisen kautta loppunne on tuleva!” Itse hän [Tulle] kätkeytyi luolaansa, jonka sulki jäljessään; mutta Lammas karkotti peurat, säikytti

---

[3] *“...числа с 24 июня кореляк бросает свой дом и выселяется на свои покосы, которые находятся зачастую в 10–15 и даже 20 верстах от его деревни; койкеницкие крестьяне косят даже за 60 верст от дома по правому берегу р. Сегежи. ...* ” (Mainov 1877: 280)

[4] Suomen kansanperinteessä Tulle-kertomusta muistuttavat eniten jättiläistarinat. (ks. Jauhiainen 1998: erit. 275–304)

karhut; majavat piiloutuivat, hirvet lähtivät pois; ilveksiä ei enää ollut. Kuinka karjalainen olisi kyennyt pysymään jaloillaan lammasihmisen edessä? Sen koommin ei Tullesta ole kuultu mitään; sanotaan, että joskus hän toimittaa karjalaiselle seliltä malmia, mutta itse en ole häntä nähnyt; kokeneet ihmiset selittävät Tullen kyselevän kaikilta: "Vieläkö siellä on lammasihminen?" Siihen me sanomme, että lammasihminen todella on voittamattoman voimakas! Hänen tieltään ovat kaikki metsäneläimet lähteneet pois Karjalan maasta; itse karjalainenkin on viskannut vuodan niskaansa ja lauhtunut lampaaksi alkaen siinä silmänräpäyksessä kadottaa ominaispiirteitään niin, ettei häntä enää karvaisesta lammasihmisestä erota!" (Mainov 1877: 289)

Vaikka Suur-Tõll -aihe toki on huomattavasti 1870-lukua vanhempi (Nirk 1986: 24), Paatenen toisinnosta on erotettavissa myöhäisiä aineksia, jotka liittyvät Aunuksen kuvernementin taloustilanteeseen ja etnisiin suhteisiin 1800-luvun loppupuolella:

Suomen tavoin myös Itä-Karjalassa herätti närää kuvernementin-agronomien propagoima ajatus, että karjanrehua olisi pitänyt ruveta erikseen viljelemään. Sarvikarjaa ja lampaita kasvatettiin 1870–80 –lukujen Itä-Karjalassa lähinnä Laatokan–Äänisen -vesitien varrella. Poventsan kihlakunnan viljaomavaraisuusaste taas kohosi 1890-luvullakin vain 47 prosenttiin, kun se Petroskoin, Aunuksen ja Pudožin seuduilla oli samaan aikaan 63 prosenttia. (Korabljov 2001: 260, 262–263) Vähien peltojen paneminen heinälle lienee tällaisessa tilanteessa tuntunut mielettömyydeltä mm. Paatenen seudun asukkaista. Pelko vähänkin viljan loppumisesta kirvoitti jotakuta paatenelaista kertomaan V.N. Mainoville taloudellis-

kihlakunnassa	taloja							
	kansallisuudeltaan itämerensuomalaisia				kansallisuudeltaan muita		KAIKKIAAN	
	kieleltään itämerensuomalaisia		kieleltään venäläisiä					
Petroskoin	4286	53,6 %	841	10,5 %	2867	35,9 %	7994	100,0%
Aunuksen	3853	73,3 %	129	2,5 %	1274	24,2 %	5256	100,0%
Poventsan	1556	46,9 %	0	0,0 %	1763	53,1 %	3319	100,0%
Lotinapellon	1275	22,8 %	0	0,0 %	4328	77,2 %	5603	100,0%
Vytegran	157	2,6 %	967	16,2 %	4863	81,2 %	5987	100,0%
Kargopolin	0	0,0 %	0	0,0 %	9397	100,0 %	9397	100,0%
Pudožin	0	0,0 %	0	0,0 %	4207	100,0 %	4207	100,0%
YHTEENSÄ	11127	26,6 %	1937	4,6 %	41763	68,7 %	41763	100,0%

Taulukko 1. Aunuksen kuvernementin kansallisuus- ja kielisuhteet. Lähteet: "I.H.": Tietoja Äänisen rannoilta. – Laatokka 1884 N:o 30+; SNM 1879

etnisen apokalypsin, jossa satiirisesti “lammasihmisiksi” kuvatut venäläiset karkottavat seudulta riistan ja alistavat varsinaiskarjalaiset taloudelliseen valtaansa.

Apokalyptisen kerronnan perinnettä on voitu omaksua Paatenen seudulle ainakin Danilovon vanhauskoisluostarista, joka niinikään kuului Uikujoen vesistöalueeseen (ks. kuvio 1). V. N. Mainovin referoiman Suur-Tõll -kertomuksen etninen aspekti käy ilmeiseksi, kun tarkastellaan oheista taulukkoa Aunuksen eri kihlakuntien etnisistä ja kielisuhteista: Poventsan kihlakunta oli 1870-luvulle saakka lähes täydellisesti säästynyt itämerensuomalaisten sulautumiselta venäläisiin. Kirjoituksessaan “Несторова Весь и Карельские дети” (Nestorin Veś ja Karjalan lapset), joka ilmestyi v. 1881 “Живописная Россия’ssa” Mainov toteaa, että Poventsan kihlakunnan itäosissa karjalaiset taisivat erinomaisesti venäjää. Keskenään he puhuivat kuitenkin omaa kieltään (Mainov 1881, EVAM). Vytegran ja Petroskoin kihlakunnissa assimilaatiokehitys oli sitä vastoin “hyvässä vauhdissa”. Ilmeisesti paatenelaiset kansanihmisetkin ovat aavistaneet, että taloudellinen muutos voi tuoda mukanaan kielellisen muutoksen.

Aunuksen kuvernementtia asutti karjalaisten, vepsäläisten ja venäläisten ohella myös pieni joukko muiden kansallisuuksien edustajia. Näistä Mainov viittaa Poventsan tiiviiseen puolalaisyhteisöön sekä samalla paikkakunnalla vaikuttaneisiin juutalaisiin. Kysymys oli ilmeisesti Aunukseen karkotetuista, hallituksen mielestä epäilyttävistä aineksista. Mainovin mukaan Sungun markkinoilla vieraili joka vuosi myös ranskalaisia kauppiaita. (Mainov 1877: 149–151, 295–298)

Vladimir Nikolajevič Mainov korostaa useassa kohtaa Poventsan kihlakunnan luonnon samankaltaisuutta Suomen luonnon kanssa (Mainov 1877: 109–110, 162–163). Kirjoituksessaan “Несторова Весь и Карельские дети” hän myöntää, ettei karjalan kieli eroa kovinkaan paljon “Suomessa puhutusta suomesta”. (Mainov 1881, EVAM) Mainovin länsisympatiat – hänhän oli ranskan kielen opettaja – tulevat ilmi painokkuudessa, jolla hän selostaa arkeologi Poljakovin Kumbasozerosta tekemien kivikautisten löytöjen läntisyyttä: “... näiden työkalujen levinneisyys ulottuu Itämerenmaakuntien kautta, kuten Grevinkan löydöt osoittavat, myös Skandinaviaan, länttä kohti Tanskaan ym., mikä – niin sanoakseni – sitoo meidän Pohjolamme kivikauden (*каменный век нашего севера с западноевропейским*) Länsi-Eurooppaan. ...” (Mainov 1877: 103–104)

Poventsan kihlakunnan karjalaiset eivät Mainovin mielestä kuitenkaan, yleiseltä olemukseltaan, juuri eronneet venäläisistä: Paatenelaismiehillä oli käytössä venäläinen kansanpuku; naisten pukeutuminen tosin oli jonkin verran omaperäistä venäläisten kanssasisarten asuihin nähden. Karjalaisista Mainov käyttelee mielellään venäläisten kronikoiden viljelemää nimitystä *белоглазый* 'vaaleasilmä'. Aunuksenvenäläisten tapaan hän kauhistelee savupirteissä asuvien karjalaisten likaisuutta sekä tapaa pitää karjaa samoissa rakennuksissa ihmisten kanssa. (Mainov 1877: 123–124, 274–278)

Mainov piikittelee sivistystä, jonka Venäjä 1870-luvulle mennessä oli saanut Karjalaan levitettyä suorastaan "papualaiseksi". Periaatteessa hän kuitenkin suhtautui myönteisesti ajatukseen, että Karjalan venäläisasutusta ryhdyttäisiin vahvistamaan. Mainov surkuttelee, ettei Äänisniemen talonpoikien – muinaisten novgorodilaisten – "luontaista halua" liikkumiseen ollut tehokkaammin käytetty hyväksi, vaan Venäjän maaseutuväkeä yhä kahlittiin erilaisilla passijärjestelmillä. (Mainov 1877: 121–122, 251)

Erityisesti Mainovia huolestutti pomorien taloudellinen riippuvuus Norjasta ja Englannista. Vanhaan ajatukseen Itämeren–Vienanmeren -kanavastakin hän kerran viittaa. (Mainov 1877: 184–185, 258; ks. Pul'kin 2001: 183–187, 210–213) Voidaan todeta, että Vladimir Nikolajevič Mainov oli älyllisesti rehellinen ihminen, jossa taistelivat kaiken aikaa pikku slavofiili ja iso zapadnikki (vrt. Luntinen 1981: erit. 46–55). Venäjän valtiota hän moittii ennen muuta vanhauskoisten vainoamisesta: Vanhan kansanhurskauden tuhoaminen oli Mainovin mukaan jo aiheuttanut siveellistä rappiota ja se saattoi edistää rajuimpien kuviteltavissa olleiden lahkojen, *stranničestvon* (vrt. Moračevski & Stavrovski 1900, AL) ja *hristovščinan*, leviämistä. (Mainov 1877: 66, 107, 194–201, 208–211, 220–223, 225–226, 280; vrt. Puľkin 1999: 128–129.)

Lähteet ja kirjallisuus

Dokumenttikokoelmat

AL = *Aunuksen lääni 1903–10.* [Käsikirjoitus]. Historian laitos, Joensuun yliopisto (JoYK), Joensuu.

Moračevski & Stavrovski 1900 = **Морачевский, В. В. & Ставровский Я.Ф. 1900**: Распределение населения Озерской области по территории, его этнографический состав, быт и культура. – Б. Г.

Карпов … и др. (toim.): *Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей*, 3. С.-Петербург: А. Ф. Девриен.

EVAM = *E.V. Ahtian muistiinpanot.* [Käsikirjoitus]. Karjalan kielen sanakirjan arkisto, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus (KKTK), Helsinki.

Mainov 1881 = **Майнов, В. Н. 1881**: Несторова Весь и Карельские дети. – П. П. Семенов (toim.): *Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении*, 1: 1. С.-Петербург.

Hakuteokset

Jauhiainen, Marjatta 1998: *The type and motif index of Finnish belief legends and memorates.* FF communications 267. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.

Kirjallisuus

Korabljov 2001 = Кораблев, Н. А. 2001: Карелия во второй половине XIX – начале XX в. (1861–1917 гг.). Экономическое и социальное развитие края в пореформенные десятилетия XIX в. – Н. А. Кораблев & В. Г. Макуров & Ю. А. Савватеев & М. И. Шумилов (toim.) 2001: *История Карелии с древнейших времен до наших дней.* Петрозаводск: "Периодика", 258–283.

LS 1994 = Kujola, Juho (toim.) 1944: Lyydiläismurteiden sanakirja. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 9. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.

Luntinen, Pertti 1981: *Keisari-Venäjän aatehistoria.* Helsinki: Gaudeamus.

Mainov 1877 = Майнов, В. 1877: *Поездка в Обонежье и Корелу.* СПб.: Изд. ред. журн. "Знание".

Nirk, Endel 1986: *Viron kirjallisuus.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 439. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Pulkin 1999 = Пулькин, М.В. 1999: Православие в Карелии в XVIII – начале XX в. – М.В. Пулькин & О.А. Захарова & А.Ю. Жуков 1999: *Православие в Карелии (XV – первая треть XX в.).* Москва: Издательский дом "Круглый дом", 79–137.

Pulkin 2001 = Пулькин, М. В. 2001: Карелия в XVIII – первой половине XIX в. – Н. А. Кораблев & В. Г. Макуров & Ю. А. Савватеев & М. И. Шумилов (toim.) 2001: *История Карелии с древнейших времен до наших дней.* Петрозаводск: “Периодика”, 181–240.

Internet

Babuškin et al. 1999–2004 = Бабушкин С. & Бахур Р. & Каллиникова О. & Корнеева И. & Лещенко А. & Луканина Е. 1999–2004, CD-ROM 1998: Майнов Владимир Николаевич. *Русский биографический словарь.* [WWW-dokumentti]. <http://www.rulex.ru/01130042.htm>. (Luettu 30. tammikuuta 2005).

Bim-Bad 2000–2003 = Бим-Бад, Б. М. 2000–2003: *Педагогический энциклопедический словарь. Александровский лицей.* [WWW-dokumentti]. <http://dictionary.fio.ru/article.php?id=312>. (Luettu 30. tammikuuta 2005).

Hannula & Salonen 2005 = Hannula, Piritta & Salonen, Marja. Ei päiväystä: Töölön arkkitehtuuria. *http://www.kaupunginosat.net – Kaupunginosat – Töölö – Arkkitehtuurikävely Töölössä.* [WWW-dokumentti]. <http://www.kaupunginosat.net/toolo/tooloseura/seuran_arkkitehtuuri/arkkitehtuuri.htm>. (Luettu 30. tammikuuta 2005).

Jeflov & Medvedev 1998–2002 = Ефлов Владимир Борисович & Медведев Павел Петрович. 1998–2002: *Памятники архитектуры Карельского Приладожья. Библиография.* <http://www.northarch.h1.ru/liter.html>. (Luettu 30. tammikuuta 2005).

Nejolova 2000 = Неёлова, Мария. 17 апреля 2000 (отредактировано): Петрозаводск глазами путешественников и туристов конца 19 – начала 20 века. *Республика Карелия. Официальный сервер органов государственной власти – История.* [WWW-dokumentti]. <http://www.gov.karelia.ru/gov/Power/Archives/petr_tour.html>.

Nikolajeva 1998 = Николаева, Э. Г. 1998: Майнов Владимир Николаевич (псевд. Корниевский В.). *Исследователи Чувашского края (XVI век – 1917 г.).* Чебоксарский кооперативный институт – Библиотека – Учебные пособия. [WWW-dokumentti]. <http://www.coop.chuvashia.ru/bibl/Nikolaeva/nachalo.htm>. (Luettu 30. tammikuuta 2005).

Poisk 2005 = Пустовалов, Евгений. Ei päiväystä: Результаты поиска /Поиск Майнов в Автор/. *Официальный сайт Научно-образовательного центра фундаментальных исследований морской биоты ДВГУ (НОЦ ДВГУ) – Дальневосточный государственный университет – Ресурсы – Ресурсы, на которые подписан ДВГУ – Электронный каталог – Автор "Майнов". Область поиска "По всем". Сортировка по дате "увеличение".* [WWW-dokumentti]. <http://marbio-www.dvgu.ru/lib/result.asp>. (Luettu 30. tammikuuta 2005).

Šišova 2000 = Шишова, Людмила. 2000, alkuperäinen 1998: Этнографический жанр в русской фотографии 1860-е – 1900-е гг. *Российская Национальная Библиотека – Ресурсы – Фонды отдела эстампов – Фотографии.* [WWW-dokumentti]. <http://www.nlr.ru: 8102/exib/inv/etno.htm>. (Luettu 30. tammikuuta 2005).

Omat lyhenteet, joita ei ole tekstin yhteydessä selitetty

erit. = erityisesti
pt. = päätoimittaja

Kimmo E. Laine: Vladimir Nikolajevitš Mainov – vinne kiränik, kaŕala keele ni kaŕalaisi rahvusõ määrämise kujotaja.

Vladimir Nikolajevitš Mainov (1845–88.) olĺ prantsusõ keele oppaja ja Vinne Keisrilidse Maatiidüse Liido liigõq. Timä töiest pututas Kaŕalat reisikiri "Поездка в Обонежье и Корелу" (1874).

Mainovi jaos olĺ Kaŕala innekykkõ Poventsa piiŕkund. Timä reisikiräst saa lukõq, et Vinne impeeriümi võim olĺ 1850–1870 Arhangelski kubermangun, Valgõ mere veeren ja Poventsa piiŕkunnan viiĺ nõrk.

Maq seledä, kuis näge Mainov Aunusõ kubõrmangu inemiisi kiilt ja hindä rahvusõ määrämist. Arvadaq, et Kontupohja-Käppäselä ala ainugõsõs keeles om jo 1873. aastagas kujonuq vinne kiiĺ; Poventsa piiŕkunna kaŕala keele hummogupiiŕ lätt ümbre Segeza. Uman raamatun pruuk Mainov palĺo kaŕala keele ni Pomorje ja Äänisjärve kandi vinne keelen löüdüvit soomõ lainsynno.

Mainov seletäs, et raamadugõsõ ”Наказ полицейским сотским и десятским / Прикоазу (кяскенду) полической сотскойлэ и кюмменніэккойлэ” (u. 1870) kaŕala kiilde ümbrepandja olĺ Paatene vallasekretäŕ, kiä olĺ lüüdiläne. Poventsa kihlkunnan mõista es palĺoq inemiseq inämb lukõq. Mainov kynõlõs mitu kõrda tuust, et sääntse saiso süüs või pitäq Danilovo vanausuliidsi kluustri ärq häötämist (1854).

Kokkovõttõn olĺ Mainov ausa miiś, kinkan võitliq väiko slavofiiĺ ja suur *zapadnik*.

OBJEKTISTA SUBJEKTIKSI: KUKA "OMISTAA" SAAMEN KIELEN?*

TUOMAS MAGGA

Toisen maailmansodan jälkeen, 1940-luvun loppupuolella tapahtui jotakin ennen kuulumatonta lappologisessa tutkimuskentässä: muutamat saamenkieliset asianharrastajat ryhtyivät vastustamaan tutkijoiden käsityksiä siitä, miten saamen kieltä olisi kehitettävä. Itse asiassa se oli ensimmäisiä merkkejä saamelaisesta kielipolitiikasta, mitä sanaa käytettiinkin kuvaamaan tätä pientä protestiliikettä.

Taustana tälle "kielipoliittiselle" liikehdinnälle oli Lapin Sivistysseuran perustaminen vuonna 1932. Seuran yhtenä ellei peräti pääasiallisena tavoitteena oli edistää saamen kielen kirjallista käyttöä. Jo seuraavana vuonna seuran perustamisen jälkeen dosentti Paavo Ravila sai tehtäväkseen tutkia, minkä murteiden pohjalle olisi luotava Suomen pohjoissaamelaisten yhteinen kirjakieli ja millainen kirjoitustapa olisi sovelias Suomen saamelaisten käyttöön. Hänen mielestään sopivan pohjan tarjosi Pohjois-Inarin murre, joka liittyi läheisesti Utsjoen murteisiin. Sivistysseura ottikin käyttöön hänen ehdottamansa kirjoitustavan (joka olennaisilta osin perustui Konrad Nielsen kieliopissa ja sanakirjassa käytettyyn järjestelmään), ja sitä käytettiin lähes sellaisenaan yli kymmenen vuotta. Nielsenin kirjoitustapa pohjautui Koutokeinon, Karasjoen ja Pulmangin murteisiin, joista kaksi viimeksi mainittua on lähellä Utsjoella käytettävää kielimuotoa.

Saamelaiset puuttuvat kielensä kirjoitustapaan

Kaikki näytti siis hyvältä, ja saamelaisten kielellinen sivistäminen näytti edistyvän hyvin Paavo Ravilan ja professori Erkki Itkosen selvien suunnitelmien mukaisesti. Evakkoaikana 1945 muutamat oman kansansa tulevaisuudesta huolestuneet saamelaiset perustivat uuden yhdistyksen, Sami Litton (Saamelaisten Yhdistyksen). Tämä yhdistys puuttui myös kieliasioihin. Se vaati mm. muutoksia kirjoitustapaan ja yhteistä ortografiaa kaikille pohjoissaamelaisille yli valtioiden rajojen. Tätä tarkoitusta varten Sami

* Artikli om kirotõt 2003. aastaga Rõugõ konvõrendsil "Kiiľ ja hindätiidmine" peet ettekandõ perrä.

Litto kutsui kesällä 1947 Utsjoen Outakoskelle yhden lappologin kustakin pohjoismaasta keskustelemaan yhteisen ortografian mahdollisuudesta. Tällainen saamelaisten oma aktiivisuus kieliasioissa aiheutti ärtyneitä reaktioita muutamissa lappologeissa.

Erkki Itkosen kirjoitus "Suomen tunturilapin kirjakielen kehitysvaiheet", joka julkaistiin vuoden 1951 Virittäjässä, kertoo hyvin, miten aikansa johtava saamen kielen tutkija ja myöhempien tutkijoiden opettaja suhtautui saamelaisten huoleen oman kielensä tulevaisuudesta ja etenkin niihin toimiin, joita saamelaiset esittivät. Nuo asenteet löysivät otollisen maaperän alan opiskelijoissa ja välittyivät heidän toiminnassaan vielä pitkään senkin jälkeen, kun Itkonen oli siirtynyt akateemikoksi. Käsittelen tässä joitakin tuon kirjoituksen kohtia.

Jotkut Sami Litton piirissä toimivat henkilöt olivat ilmaisseet tyytymättömyytensä Ravilan ortografiaan ja esittäneet siihen muutoksia, jotka heidän mielestään parantaisivat sen käyttökelpoisuutta. Tämä oli Itkoselle liikaa. Selvitettyään mainitussa kirjoituksessa aluksi Sivistysseuran ortografian taustaa ja ihanteellisen kirjoitustavan periaatteita, hän sitten ottaa kantaa sen hetkiseen arvosteluun seuraavasti (1951: 178-9):

"Kun muistamme yllä mainitun pyrkimyksen säilyttää kirjakieli kokonaisuudessaan lähellä "friisiläistä" kielimuotoa, näemmekin Lapin Sivistysseuran julkaisuissa käytetyn kielimuodon olevan perin kohtuullinen uudistuksissaan, joita tehtäessä on ennen kaikkea pidetty silmällä lapin kielen kirjoituksen opetusta pääkieleltään suomalaisissa kansakouluissa, sekä koettavan rakentaa aikaisemmin asetetulle perustalle kaikessa missä siihen on näyttänyt olevan mahdollisuuksia. Tällaisessa välittävässä linjassa on tuskin mitään mikä olisi omiaan herättämään periaatteellista vastarintaa valistuneissa yksilöissä. Vähemmän kehittyneessä ympäristössä tämmöinen periaate helposti joutuu vastatuuleen. Niinpä on tapahtunutkin, että uusi meikäläinen kirjakieli on Lapissa melko hitaasti voittanut kannatusta ja että se on koko ajan saanut osakseen arvostelua kahdeltakin taholta. Toiset arvostelijoista ovat Norjaan päin orientoituneita Tenon rantalaisia, joille "friisiläinen" Raamatun ortografia on pyhä ja joista monet ääneen lukiessaan lausuvatkin sanoja luonnottomalla tavalla, luullen sen kuuluvan asiaan kirjakielen ollessa kyseessä. Toiset taas ovat suomalaisen vaikutuksen läpitunkemia; heidän mielestään on lappia kirjoitettava täsmälleen niinkuin äännetään, koska suomen kirjakielessäkin näin menetellään. Osaamatta muita vieraita kieliä kuin suomea heidän on vaikea nähdä sellaisessa kirjakielessä, jonka ortografia vain väljästi myötäilee ääntämystä, muuta kuin puolinaisuutta ja virheellisyyttäkin. He eivät liioin osaa tai halua antaa

arvoa sille työlle, jota tällä alalla on tehty meillä ja muualla, vaan olisivat valmiit mitä radikaalisimpiin uudistuksiin. Mihin sekamelskaan jouduttaisiin, jos jokainen pyrkisi äännetarkasti omaa murrettansa kirjaamaan, sitä he nähtävästi eivät käsitä."

Tämän jälkeen Itkonen käy läpi kahdeksan ortografista parannus- ja muutosehdotusta. Hän arvioi ehdotukset yhtä tai kahta lukuunottamatta toteuttamiskelvottomiksi tai teoreettiselta pohjaltaan heikoiksi. Ehdotusten tekijät olivat nimeltä mainitsemattomia, mutta ilmeisesti hänen mielestään juuri noita vähemmän kehittyneitä saamelaisia. He olivat opettaja Antti Outakoski ja todennäköisesti opettaja Pekka Lukkari. Näistä ehdotuksista muuten hyväksyttiin neljä Sivistysseuran parannettuun ortografiaan vuonna 1951 ja vielä kolme vuoden 1979 yhteispohjoismaiseen kirjoitustapaan.
Itse asiassa ainoa toteuttamatta jäänyt ehdotus oli se, että pitkinä ääntyviä saamen vokaaleita olisi kirjoituksessa kuvattava kahdella vokaalilla. Lapin Sivistysseuran käytäntö merkitä kaikki puhtaat vokaalifoneemit yhdellä kirjaimella pohjautui varhaisten tanskalaisten ja norjalaisten lappologien luomaan ja Konrad Nielsenin systemoimaan järjestelmään (Nielsen 1926-29, Nielsen 1932-38) . Se taas nojaa tanskan ja norjan kirjoitussysteemiin, jossa puhtaan vokaalin pituus havaitaan pääasiassa sitä seuraavan konsonantiston "vahvuudesta". Minun mielestäni Outakosken ja Lukkarin ehdottama muutos olisi tehnyt pohjoissaamen ortografian käyttäjäystävällisemmäksi. Erityisesti "tumman" ja "heleän" *a*-vokaalin erottaminen ensitavussa olisi voitu toteuttaa nykyistä käytäntöä järkevämmin merkitsemällä edellinen yhdellä ja jälkimmäinen kahdella vokaalimerkillä. Tällainen käytäntö olisi tukenut näkömuistia paljon paremmin kuin näiden vokaalien erottaminen diakriittisella merkillä. Itkonen kuvaa Outakosken ja Lukkarin tekemiä ortografiaehdotuksia *"tuloksiksi jonkinlaisesta teoreettisesta pohdinnasta tai jopa tietyn kielipoliittisen asenteen ilmauksiksi*"(1951: 180).

Itkonen kertoo kirjoituksessaan neuvottelukokouksesta, jonka Lapin Sivistysseura kutsui Inariin tammikuussa 1950 käsittelemään kieliasioita, ja vielä toisesta, Samii Litton koolle kutsumasta kokouksesta, joka sekin pidettiin Inarissa saman vuoden elokuussa. Ortografiasta tehtiinkin yhteisesti hyväksytty sovintoesitys, jota sitten käytettiin Suomessa yhteispohjoismaisen ortografian saamiseen eli vuoteen 1979 saakka.

Itkonen tunsi itsensä ilmeisen kiusaantuneeksi, koska korkeasti oppineen lappologin piti alentua neuvottelemaan kielitieteellisesti sivistymättömien saamelaisten kanssa. Hän purkaa tuntojaan seuraavasti (1951: 182): "*Saatetaan myös kysyä, onko oikein, että kielimies käy tällaisista seikoista*

neuvottelemaan henkilöiden kanssa, jotka teoreettisen tiedon puuttuessa ottavat melkein kaiken tunneasian kannalta. Tähän voinee vastata, että on suorastaan pakko menetellä näin, jos nuo neuvottelukumppanit samalla muodostavat sen piirin, jonka varassa asianomaisen kielen kehittely ja kirjallinen viljely käytännöllisesti katsoen kokonaan on."

Kenen "omaisuutta" vähemmistökieli on?

Aika tyypillisesti vähemmistökieli tai alkuperäiskansan kieli on kirjakielistymisen ensi vaiheessa muunkielisen kielentutkijan tutkimuskohde. Tutkija tutustuu kielen äännerakenteeseen, morfologiaan ja syntaksiin ja ehkä laatii tälle kielelle peräti kirjoitustavan ja kieliopin. Hän kouluttaa muita tutkijoita, ja vähitellen tämän kielen tutkimus alkaa saada vakiintuneita ja tutkijayhteisössä arvostettuja muotoja. Tässä vaiheessa kaikki tuon kielen kirjallisesti hallitsevat ovat tavallisesti muita kuin kieliyhteisön jäseniä, jotka osallistuvat tutkimukseen ainostaan informantteina. Voidaan sanoa, että tässä vaiheessa kieliyhteisön jäsenet ovat objekteja, tutkimuskohteita, joilta tutkijat saavat tietoa kielestä. Hyvin harvoin informantteja mainitaan tutkimuksissa nimeltä, vaikka tutkijoiden oma nimi saa mainetta.

Jos kyseisen kielen tutkimuksella on yleisempää kielitieteellistä kiinnostavuutta, uusia tutkijoita perehdytetään kieleen siten, että heitä varten kirjoitetaan oppikirjoja. Näin teki esimerkiksi Konrad Nielsen, joka laati pohjoissaamen kielen kieliopin, tekstikirjan (Lærebok i lappisk II, Tekster, 1926), sen kattavan sanaluettelon (Lærebok i lappisk III, Glossar, 1929) ja laajan saamelais-englantilais-norjalaisen sanakirjan. Käytetystä ortografiasta, sanakirjan kielivalinnasta sekä tekstikirjan ja kieliopin oppisisällöistä käy selvästi ilmi, että kirjat oli tarkoitettu muille kuin saamelaisille, siis perinteisen lappologisen tutkimusyhteisön jäsenille. Kirjoitustapa on ehdottoman normatiivinen, ja siinä on ääntämistä ohjaavia diakriittisia merkkejä. Normatiivinen on myös kieliopin morfologia, mutta syntaksiin asti normatiivisuus ei juurikaan ulotu. Ehkä tämä kuvaa sitä, että tutkijat olivat ensi sijassa kiinnostuneita siitä, miten kieli varioi eri alueilla ja jopa eri puhujien välillä. Vielä 1920- ja 1930-luvulla, jolloin Nielsen julkaisi kirjansa, meitä saamelaisia ei siis ajateltu edes potentiaalisina oman kielemme kirjallisina käyttäjinä.

Jos kieli on elinvoimainen eikä vähemmistöä ole onnistuttu sulauttamaan pääväestöön, seuraavassa vaiheessa ilmaantuu yksittäisiä henkilöitä, jotka ehkä saavat teoreettista tietoa omasta kielestään yhdessä muunkielisten

kielenopiskelijoiden ja -tutkijoiden kanssa. Näin he voivat sanoa jotakin tieteellisesti kelvollista oman kielensä kirjallisesta käytöstä. Hehän katsovat omaa kieltään sisältä päin, ja heille on tärkeää että mm. kirjoitustapa on kielen puhujille käyttökelpoinen. Tämä näkökulmahan oli myös Itkosen kritisoimilla saamelaisilla asianharrastajilla.

Voi olla, että myös vallitsevan tutkimusyhteisön ulkopuolelta tulee joitakin, jotka puuttuvat oman kielensä kirjallisen käytön tai myös tutkimuksen periaatteisiin. Toisin kuin odottaisi, vallitsevan tutkimusyhteisön reaktio ei ole iloisen yllättynyt, vaan pikemminkin ärtynyt ja loukkaantunut. Tämä asennehan kävi pidäkkeettömästi ilmi mm. äskeisistä sitaateista. Perinteisen tutkimusyhteisön jäsenten mielestä vain he ovat päteviä sanomaan jotakin vähemmistökielestä, sillä kielen puhujathan ovat lingvistisesti valistumattomia ja osaavat kieltään vain suullisesti. Jos syntyy väittelyä, toisinajattelijat koetetaan hymähtää äänettömiksi. Todellinen tieto on toki vain tutkimustraditioon kuuluvilla tutkijoilla. He itse asiassa ajattelevat omistavansa tutkimuskohteenaan olevan kielen, niin mustasukkaisesti he varjelevat omia kädenjälkiään etenkin kielen kirjoitustavassa, mutta myös morfologiassa ja syntaksissa.

Kun saamelaisten kansallinen herääminen voimistui, alettiin kritisoida juuri tutkijoiden vallanhalua kielikysymyksissä. Tähän Itkonen puuttuu toisessa kirjoituksessaan kahtakymmentä vuotta myöhemmin, kun kansallisen heräämisen myötä ruvettiin yhä tarmokkaammin ajamaan yhden yhteispohjoismaisen ortografian luomista (Muistio saamen kielen kirjallisesta käytöstä ja ortografioista 1971: 12): "*On esitetty myös väite, että tiedemiehiä on kannustanut halu arvovaltansa korostamiseen. Minkälaisesta arvovallasta voisi olla kysymys? Tuskin kukaan tutkija pitäisi mielekkäänä tavoitella arvovaltaa n. 1500 saamelaisen keskuudessa.*" Ehkei arvovaltaa, mutta valtaa. Esimerkiksi ruotsalainen lappologi K.B.Wiklund käytti aikanaan seurauksiltaan dramaattista tutkijanvaltaa vaikuttaessaan siihen, että saamelaislapsia koulutettaessa ei tarvinnut käyttää saamea opetuskielenä eikä edes opetuksen apukielenä (Nickul 1970: 219).

Saamelaiset ovat Itkosen kirjoituksissa kaikin puolin kovin vähäpätöinen ja alhaisella kulttuuritasolla oleva joukko, joka kuitenkin rohkenee esittää omaa kieltään koskevia näkemyksiä. Hän myös vastusti jyrkästi Ruotsin, Suomen ja Norjan saamelaisten vaatimusta yhteisestä ortografiasta. Hänen mukaansa "*kirjoitustapojen eroja ja ortografian merkitystä informaation apuvälineenä on liioiteltu*" (1971: 16).

Seuraava vaihe, jos sitä ollenkaan tulee, vaatii ilmeisesti yhden tai kaksi sukupolvea. Jos kieli kaikesta huolimatta on yhä elinvoimainen, sitä aletaan

opettaa erilaisissa oppilaitoksissa, joissa on tämän kielen puhujia opettajina ja oppilaina. Kieltä opetetaan myös yliopistoissa, joista aikaa myöten valmistuu tieteelliseen argumentointiin kykeneviä vähemmistökielisiä oman kielensä asiantuntijoita. He eivät välttämättä ole aikaisempaan tutkimusperinteeseen sitoutuneita tutkijoita. Heitä aletaan kuunnella, mutta perinteisen tutkimustradition pitkä varjo hälvenee vasta vähitellen.

Syksyllä 1994 pidettiin saamen kielen ja saamelaisen kirjallisuuden symposio Norjan Koutokeinossa. Pidin siellä esitelmän "Sámegiella, gollegiella – muhto gean giella?" (Saamen kieli, kultakieli – mutta kenen kieli?) Esitelmässäni puutuin periaatteessa samaan ongelmaan kuin Outakoski ja Lukkari lähes neljäkymmentä vuotta aikaisemmin. Esitin saamen kirjoitustapaan sellaisia kevennyksiä, jotka eivät olisi juurikaan heikentäneet systemaattisuuden vaatimusta, mutta olisivat tehneet äidinkielisille saamen puhujille kirjoittamisen paljon vaivattomammaksi. Kysyin, eikö olisi aika antaa saamen kieli takaisin kielen puhujille. Keskustelua ei syntynyt.

Alkuperäiskansojen ongelma

Kun tässä kirjoituksessa olen muutaman esimerkin pohjalta kritisoinut lappologien suhtautumista saamen kieleen ja sen puhujiin, en tietenkään tarkoita, että muualla maailmassa ei olisi tai olisi ollut vastaavaa ongelmaa. En myöskään tarkoita, että lappologit olisivat toimineet mitenkään moitittavammin kuin vaikkapa englannin- tai espanjankieliset tutkijat, jotka ovat levittäytyneet tutkimaan maailman alkuperäiskansojen kieliä. Asia on vain niin, että nyt kun me alkuperäiskansojen ihmiset eri puolilla maailmaa olemme heränneet tai heräämässä näkemään oman arvomme, kielikysymys on meille keskeisen tärkeä.

Jos ulkopuoliset kielentutkijat eivät olisi niin kovin itsekkäitä, he voisivat edistää vähemmistökielten käyttöä paljon paremmin kuin mitä on tapahtunut ja nytkin tapahtuu. Jos ne, joilla on ollut mahdollisuus tutkia jonkun vähemmistön kieltä tieteellisesti, ymmärtäisivät oman asemansa, he tekisivät vähemmistökielelle ja sen puhujille todella hyvän palveluksen. Tutkijathan ovat – tai ainakin heidän pitäisi olla - vain palvelijoita, jotka tutkimuksellaan parantavat kielen ja kielenpuhujien elämisen ja olemisen edellytyksiä.

Kirjallisuus

Itkonen, Erkki 1951: *Suomen tunturilapin kirjakielen kehitysvaiheet.* Virittäjä, 169–183.

Itkonen, Erkki 1971: *Muistio saamen kielen kirjallisesta käytöstä ja ortografioista*. Painamaton kirjoitus.

Magga, Tuomas 1995: *Sámegiella, gollegiella – muhto gean giella?* Symposia-raporta nr. II, 44–53, doaimm. Vesa Guttorm. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta.

Nickul, Karl 1970: *Saamelaiset kansana ja kansalaisina*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Nielsen, Konrad 1926–1929: *Lærebok i lappisk I grammatikk, II tekster, III glossar.* Oslo: Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie B, XVII.

Nielsen, Konrad 1932–1938: *Lappisk ordbok I–III.* Oslo: Universitetsforlaget.

Tuomas Magga: objektist subjektis: kink uma om saami kiil?

Seo artikli tegeles tülügaq vana pruugi perrä saami keele uurjidõ ja saami keele kynõlõjidõ vaihõl tuu peräst, määne piäsiq olõma saami keele õigõkirotus. Tülü om alostusõ saanuq jo 1940. aastidõ lõpun, ku saami keele kynõlõjaq teiq maaha lapoluugõ luudu õigõkirotuskõrra. Näide jaos olľ tuu ortograafia egäpääväkynnõst palľo tõistmuudu ja nii olľ näil tuust rassõ arvo saiaq.

Ütes saami õigõkirotusõ luujas olľ prohvõsri Erkki Itkonen, kink meelest olľ kirotuskõrra maahategemine ülekohtulinõ ja kiä rünnäś ummi vastassit terävähe. Tä üteľ, et nuuq ei tiiäq, määne ülepää om hää õigõkirotus ja määne om hää saami keele õigõkirotus.

Saami keele kynõlõjit maaha teten es piäq Itkonen luku inemiisist, kiä murõhtivaq uma imäkeele kirotamisõ peräst. Umin kirotuisin, kon tä uurõ saami kiilt vana pruugi perrä, üteľ Itkonen, et nuuq inemiseq olõ-õiq keeletiidüse teoreetiliidsi asjo pututamisõs küländ koolitõduq.

Itkose muudu asjo pääle kaeminõ olõ-i midägiq esiqerälist. Palľoq välänpuul saisjaq, kiä nakkasõq määnestkiq põlisrahva kiilt uuŕma, märŕväq, et taa kiiľ om näide uma. Vähämbält jääs sääne tunnõq, selle et sagõhõhe ommaq uurjaq väega kadõhõq noidõ valikidõ pääle, midä nääq esiq ommaq õigõkirotusõ vai mooduoppusõ kotsilõ tennüq. Kuikiq tiidläisi tüüq tegeväq keele pruuḱmisõlõ hääd, piässiq uurjaq arvo saama, et nääq ommaq syskiq ynnõ tiinjäq, kiä avitasõq keele kynõlõjil elon parõmbahe toimõ saiaq.

VÕRO JA EESTI PEHMEHÜSE PIIRIQ

LAIVI ORG

1. Alostusõs

Seo artikli kaes kõrvuisi põĥaeesti ja võro pehmehüst. Edimält tulõ juttu pehmehüse aoluust ja tuust, midä varrampa om pehmehüse kotsilõ kirja pant, kirotusõ tõõsõh poolõh tulõ juttu päämidselt eesti ja võro, myni syna ka vinne pehmehüse kõlaoppusõst.

Õdagumeresoomõ keeleala saa pehmehüse perrä mitmõs piirkunnas jakaq (kq kaarť 1). Õdagu-Soomõh ja Põĥahummogu-Eesti mereveereh, niisama isuri keeleh pehmehüst ei olõq. Vaďa keele kotsilõ om katõsugutsit arvamiisi. Arvo Laanest ütles umah õdagumeresoomõ kiili raamatuh (Laanest 1975: 55), et vaďa keeleh pehmehüst ei olõq, ynnõ mynõh vinne keelest lainat synah tulõ ette. Paul Ariste ütles umah vaďa keele grammatikah (Ariste 1948: 15), et vaďa keeleh om pehmehüs olõmah ja and terve ria näütesynno. Arvadaq, et mynõh vaďa murdõh om pehmehüs olõmah ja mynõh ei olõq. Põĥa-Eestih om ynnõ dentaalsõt pehmehüst. Epenteetilist pehmehüst om Mulgist Saarõmaaniq ja liivi keeleh; võro, seto, kaŕala ja vepsä pehmehüs om jälq umaette. Nii et õdagumeresoomõ keelih om pehmehüs päämidselt hummogu- ja lõunõpoolinõ keelejuuń. Esiq kiili pehmehüse umavaihõldsõq vahekõrraq olõ-iq peris kimmäq ja tahtvaq viil täpsämbät selgestegemist ja klaaŕmist.

2. Pehmehüsest ja timä uuŕmisõ aoluust

Kyypäält tuust, miä pehmehüs vai palatalisatśuuń sis õigõhe om. Palatalisatśuuń om kygõ ületsempä üteldäq helü umahelü nõsõminõ. Pehmehüs tegünes nii, et keele edimäne jago lätt päämidse helü välläütlemise lõpuh kalõlõ suulaelõ ligembähe. Aristõ Paul om ütelnüq, et ku peethelügaq ütel aol pruumiq ka *i* vällä üldäq, sis tuu omgiq pehmehüs. Palľoq tõõsõq keelemeheq ommaq ka tuuga peri (Fujimura & Erickson 1999: 77; Ladefoged 1982: 210; Ladefoged 1999: 602–603; Kenstowicz & Kisseberth 1979: 19). Nuuq inemiseq, kiä säänest kiilt kynõlasõq, koh pehmehüst ei olõq, ütlesegiq sagõhõhe, et pehmehüs om tuu, ku om katś hellü: määnegiq peethelü ja *i* (Ariste 1953: 77).

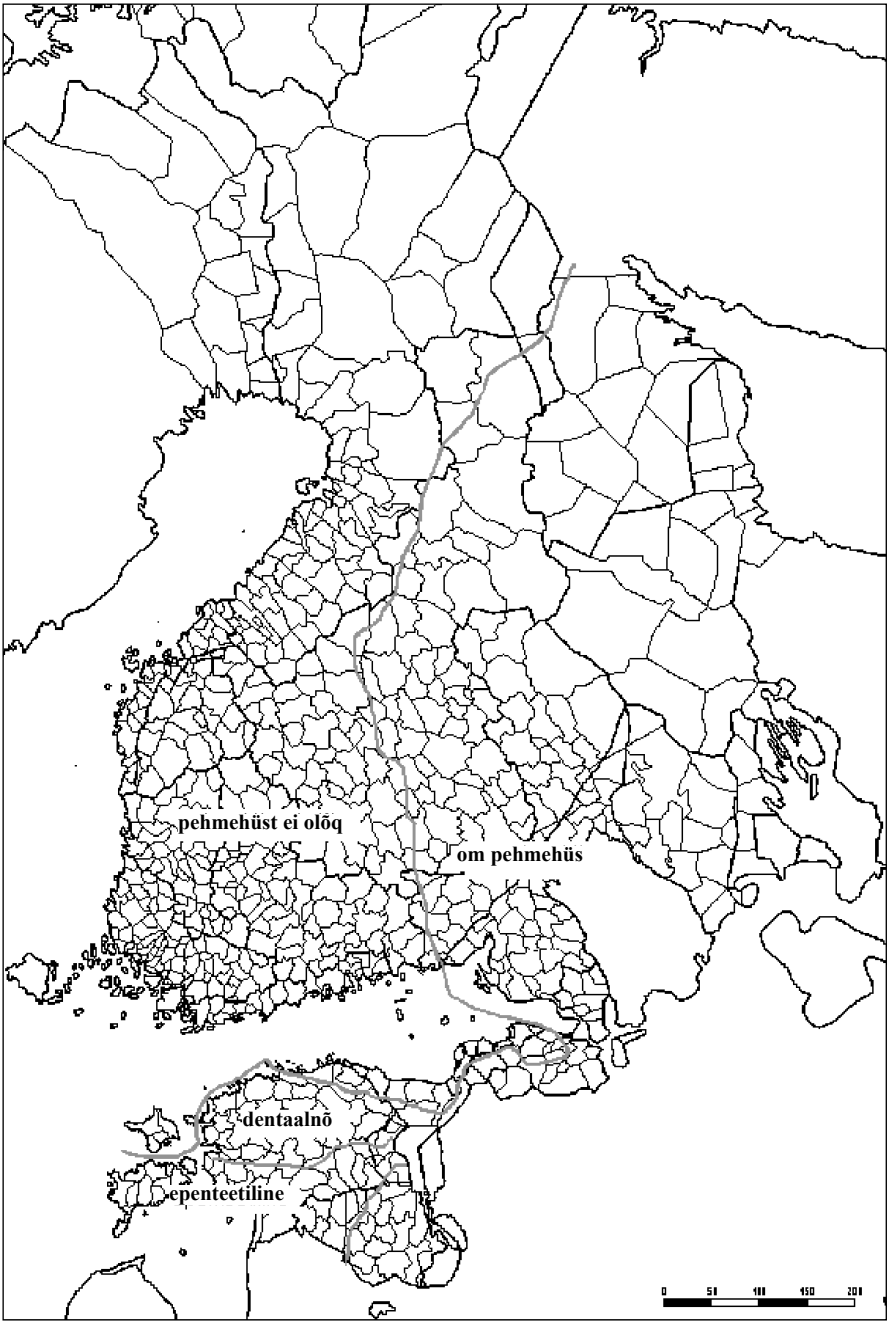

Kaarť 1. Õdagumeresoomõ keeleala pehmehüs

Tuust, et pehmehüs om olõmah ja tedä olnuq vaia ka kuigimuudu kirja pandaq, om kynõld joba 17. aastasaast pääle. Edimäst kõrda kynõlas pehmehüsest Gutslaffi Johannes 1648. aastal umah lõunõeesti grammatikah "Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam". Tä tuu sääl ärq mynõq pehmendedüq synaq ja kirotas *j* konsonandi taadõ (*panj, kotj*) (Gutslaff 1998: 43). 1660. aastagal ilmunuq Gösekeni grammatika "Manuductio ad Linguam Oesthonicam" and pehmehüse kotsilõ tõistsugumaidsi näütit. Timä arvatõh om pehmehüs hoobis epenteetiline (Jaen, saen, taet, vaet). Nigu nätäq, om mõlõmbal ummamuudu arvusaaminõ tuust, misasi pehmehüs om. Ütele paistus, et pehmehüs muut konsonanti, tõõsõlõ, et vokaali. Säänesama kattõmuudu arvaminõ om Laugaste Gerda synno perrä terveh 19. saandi keeletiidüst putvah kirändüseh peris harilik, arvadaq tuuperäst, et eesti keele pehmehüs olõki-i õgah Eesti nukah üttemuudu ja kyiḱ keelemeheq, kiä pehmehüsest kynõlasõq, kaesõq päämidselt uma kodonuka pehmehüst (Laugaste 1956: 78).

Fonoloogilinõ pehmehüs om eesti keeleh kujonuq ildaaigu, vast viimädse poolõ tuhandõ aastaga joosul. Mynõh murdõh vai murrakuh olõ-i pehmehüst täämbädse pääväniq (näütüses Hiiu murrakuh). Tuu, et pehmehüs mynõh murdõh om ja tõõsõh jälq ei olõq, sugulaskeelih niisama, näütäs Aristõ (1953) meelest kah tuud, et pehmehüs olõ-i peri tuust aost, ku õdagumeresoomõ hõimuq viil väega tihtsähe läbi käveq, a om eesti keele seeh vällä kujonuq. Pehmehüs om siskiq vanõmp ku säändseq muutumisõq nigu seest- ni lõpustkaominõ, selle et täämbädsel pääväl tulõ pehmehüst sis kah ette, ku *i*-helü om peethelü takast ärq kaonuq, näütüses *kasś* < **kassi*, *kulľ* < **kulli*, *vasḱne* < **vaskinen*. Tuu näütäs, et pehmehüs pidi tegünemä sis, kuq *i* viil alalõ olľ, tuu tähendäs inne noid kaomiisi (Hint 1998: 154-155).

Eesti (ütitseh) keeleh ni põḥaeesti murdih saavaq pehmes minnäq ynnõ nuuq peethelüq, miä üldäs vällä hambidõ, hambatsompõ ja kalõ suulaegaq: *ť, (ď), ś, ľ, ń*. Geminaatkonsonandõl om ynnõ edimäne osa pehmendet (Ariste 1984: 14). Eesti keele konsonandiütistüisih lätt ka ynnõ edimäne jago pehmes.

Võro keeleh saavaq kyiḱ konsonandiq, geminaadiq vai konsonandiütistüseq pehmes minnäq. Pehmehüs või ollaq syna algusõh, seeh vai lõpuh. Võro keeleh om pehmehüst näütüses:

- Palľodõ tegosynno lihtmineviguh (*anď, laulľ, nõsť, võtť*);
- Lõpustkaomisõ peräst lühkümbäs jäänüq *i*-lidse tüvegaq synoh (*kotť, kapṕ, kanť*);
- *l*-, *r*- ja *s*-i takah olnu *j*-i kaomisõ märḱmises (*paľas, naľagaq, palľo, maŕamaa*);

- *i*-liidsih tegosynoh seestkaomisõ märḱmises (*tampma, kolḱma*) (Keem 1997: 6).

Om üteld, et pehmehüs om eesti keeleh inämbjaolt regressiivne, tuu tähendäs pehmeq helüq *i* ni *j* tegeväq tuu konsonandi pehmembäs, miä näil iih om. Vahel või progrõssiivsõt pehmehüst ka ollaq, sis tege *i* tollõ konsonandi pehmes, miä täl takah tulõ, ja sis või tuu vokaaľ, miä pääle konsonanti tulõ, kah pehmembäs minnäq, näütüses *haańa* < **haina*. Säändse pehmehüse kotsilõ om Toomse Mihkli levigukaartõ perrä andmit lõunõeesti keeleala hummogujaost, a kyigi keelesaari päält kah (Toomse 1998: 53). Toomse kaartõ päält om kimmähe ja selgehe nätäq, et midä rohkõmb hummogu puulõ, tuud rohkõmp pehmehüst ette tulõ. Kyy rohkõmp om pehmehüst Setomaal, väega palľo om Räpinäh ja Võnnuh. Säändsih synoh, koh peethelüle *i* õkva perrä tulõ, olõ-i pehmehüst sukugiq Mulgi jao pääl ja olõ-i sukugiq vai om vähä Õdagu-Tartomaal (Toomse 1998: 64).

Võro keele pehmehüse kotsilõ om proomit kuuldmisõ perrä midägiq arvadaq. Keema Hella om ütelnüq, et Võro pehmehüs om hoobis tõistmuudu kuq näütüses Mulgi vai Tarto uma, koh edimädse ja tõõsõ silbi piiri pääl olõva konsonandi ette üteldäs väega lühkene *i* ja tuuperäst tundus edimädse silbi vokaaľ veidükese korgõmp ku hariligult. Üteliidsi jääs sääne tunnõq, niguq olõssiq konsonandi vai konsonandiütistüse algus pehmeq. Ku võro keeleh om *i* ärq kaonuq, sis om terveq konsonanť vai konsonandiütistüs pehmeq ja konsonandi või konsonandiütistüse lõpujago om *j*-i muudu, tuu tähendäs, et pehmehüs piäsiq olõma päämidselt peethelü perämädseh jaoh. Inne peethellü olõva vabahelü piäsiq pehmehüs võro keeleh peris putmaldaq jätmä. Sääne pehmehüs olõssiq vinne pehmehüse muudu (Keem 1973, Laugaste 1956).

3. Pehmehüse kõlaoppus

Kõlaoppusõ vai akustiga poolõ päält näütäs pehmehüst tuu, ku konsonanť esiq ja/vai timä ümbre olõvaq helüq ommaq *i*-lidse formanťstruktuurigaq, tuu tähendäs pehmeq konsonanť ja/vai helüq, miä timä ümbre ommaq, ommaq uma kvaliteedi poolõst inämb *i* muudu ku kõva konsonanť ja timä ümbre olõvaq helüq. Pehmehüst näütäs kygõ parõmbahe tõõsõ formandi (F2) väärtüisi nõsõminõ.

3.1. Vinne pehmehüs. Shupljakov, Fant & de Serpa-Leitao (1968) ommaq umah uuŕmistüüh kaenuq vinne keele pehmide ja kõvvu konsonantõ

kõlaoppust. Viiś inemist – kolm naist ja katś miist – loiq lindi pääle VCV-struktuurigaq silpe. Kokko olĺ 180 silpi, koh pruugiti kyiki vinne keele vokaalõ ja konsonantõ. Mõõdõti tõõsõ (F2) ja kolmanda (F3) formandi väärtüisi konsonanťõ kimmä ni selge jao seest ja konsonandi ni vokaali vahepäält. Tulõmusõq olliq säändseq, et pehmide konsonantõ F2 väärtüseq olliq alasi korgõmbaq ku kõvul konsonandõl sama inemise jutuh. Tõõnõ asi, miä vällä tulĺ, olĺ tuu, et kyigi pehmide konsonantõ F2 väärtüseq ommaq pisukõnõ korgõmbaq ku kõvul konsonandõl. Viil löüti, et F3 väärtüisi muutuminõ mõotas pehmide ja kõvvu konsonantõ vaihõl vaihõ tegemist ynnõ sis, ku konsonandi ümbre ommaq iihpoolidsõq vokaaliq. Uma tüü tulõmuisi perrä arvasõq autoriq, et vinne pehmehüst näütäs päämidselt F2 väärtüisi muutuminõ (Shupljakov, Fant, de Serpa-Leitao 1968: 1–5).

Derkach, Fant & de Serpa-Leitao (1970) ommaq uuŕnuq koartikulatśuuni vinne pehmih ja kõvuh VCV-tüüpi synnoh. Tuu jaos lasti ütel mehel lindi pääle lukõq 300 silpi. Koartikulatśuuni mõõdõti nelä kotusõ päält: edimädse vokaali algusõst (punkť A), edimädse vokaali ja konsonandi vahepäält (B), konsonandi ja timä peräh tulõva vokaali vahepäält (C) ni 150 ms ildampa, ku tõõnõ vokaaĺ om jäl harilik ja koartikulatśoonist putmaldaq:

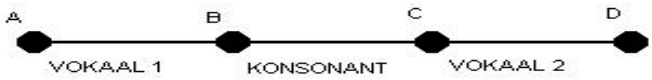

Löüti, et koartikulatśuuni näütäs kygõ selgembähe tõõsõ formandi (F2) muutuminõ. Edimädseq vokaaliq ommaq foneetilidselt kygõ selgembäq punktih A. Koartikulatśuuni om nätäq joba punktih B (F2 väärtüseq nõsõsõq). Formantõ sagõhusõq näütäseq punktih C kygõ selgembähe, et pehmeq ja kõvaq silbiq ommaq tõistmuudu. Sääne esiqsugumanõ olõḱ kaos ärq punktih D, ku pääle konsonanti ollõv vokaaĺ muutus jälq hariligus (Derkach, Fant ja de Serpa-Leitao 1970: 4–5).

3.2. Eesti pehmehüs. Lehiste Ilse om 1965. aastagal (põḩa)eesti keele pehmehüst akustilidsõlt myytnuq. Timä uuŕmisõ jaos loiq ütś miiś ja ütś naanõ lindi pääle 144 synna. Lehiste arvaś Aristõ perrä, et tuu vabahelü, miä om inne pehmet peethellü, piäsiq rohkõmp *i* muudu olõma ku tuu vabahelü, miä om inne pehmehüseldäq peethellü. Tuu tähendäs, et vabahelü edimädse formandi (F1) väärtüseq piäsiq olõma madalambaq ja tõõsõ formandi (F2) väärtüseq korgõmbaq. Säändse tulõmusõ timä ka sai, nii et Lehiste myytmisõ

tulõmuisi perrä tähendäs eesti keele pehmehüs peethelü ette väega lühkü *i* ütlemist. Päält tuu tulľ täl viil sääne asi vällä, et pehmide peethelle F1 väärtüs olľ pehmehüseldäq peethelle umast umbõs 15% madalamp, a F2 väärtüs olľ 30% korgõmp (Lehiste 1965: 136–146).

Georg Liiv om eesti pehmehüse tajumist uuŕnuq ja näüdänüq, et tuusama väigukõnõ *i* sääl vabahelü ja peethelü vaihõl omgiq kyy tähtsämp (Liiv 1965a: 36, Liiv 1965b: 62).

Remmeli Mart ja Eegi Arvo ommaq uuŕnuq latõraalõ akustikat ja saanuq tulõmusõ, mink perrä pehme latõraali F1 väärtüseq ommaq umbõs 20 Hz madalambaq ja F2 väärtüseq 400...500 Hz korgõmbaq ku latõraali pehmehüseldäq variandil (Remmel, Eek 1971: 141).

3.3. Võro pehmehüs kõrvuisi eesti pehmehüsegaq. Võro pehmehüse kõlaoppust olõ ma esiq viimätside aastidõ joosul vähäkese uuŕnuq. Neli inemist (katś miist ja katś naist) loiq lindi pääle 39 võrokeelist lausõt, kolm inemist (katś miist, ütś naanõ) loiq lindi pääle 26 võrokeelist synna. Poolõq synaq olliq pehmeq, poolõq kõvaq. Synoh olľ pruugit piaaigu kyiki võro keele konsonantõ, vokaaľ olľ kygõ *a*. Myytmisõq tei säändse tarkvaragaq nigu Praat. Rehkendüseq tei programmih Excel. Helle formanťväärtüisi mõõdi viiest kotusõst: edimädse vokaali (*a*) keskelt, vokaali ja konsonandi vahepäält, konsonandi kimmäst ja selgest jaost, konsonandi ja vokaali vahepäält ja tõõsõ vokaali (*a*) seest. Proomi, koh saa võro pehmehüst eesti keele pehmehüsegaq kõrvuisi säädiq (Ilse Lehiste 1965. aastagal vällä ant artikli tulõmuisi kaiõh).

Tulõmusõq ommaq säändseq, et võro pehmehüse man om tähtsä vokaali ja konsonandi vahepäälne jago, konsonandi hindä kõlaoppus ja konsonandi ni vokaali vahepäälne jago. Päämine asi, miä pehmehüst näütäs, om F2 väärtüisi muutuminõ, miä om võro keeleh suurõmb ku eesti keeleh. Pehmide ja kõvvu synnu spektrogrammiq ommaq antuq joonissidõ 1a–2b pääl.

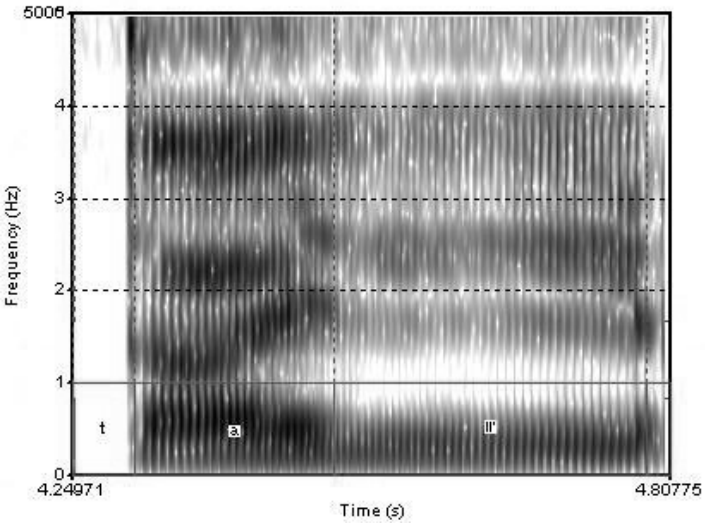

Joonis 1a. Spektrogramm KJ1 välläüteldüst synast *tall'.*

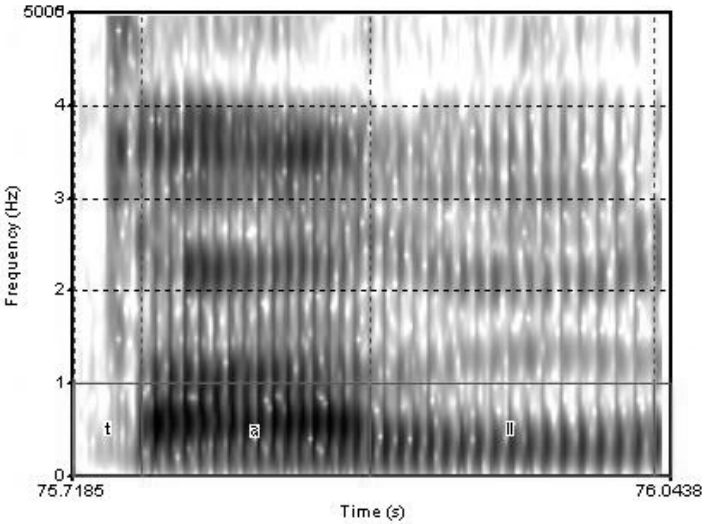

Joonis 1b. Spektrogramm KJ1 välläüteldüst synast *tall.*

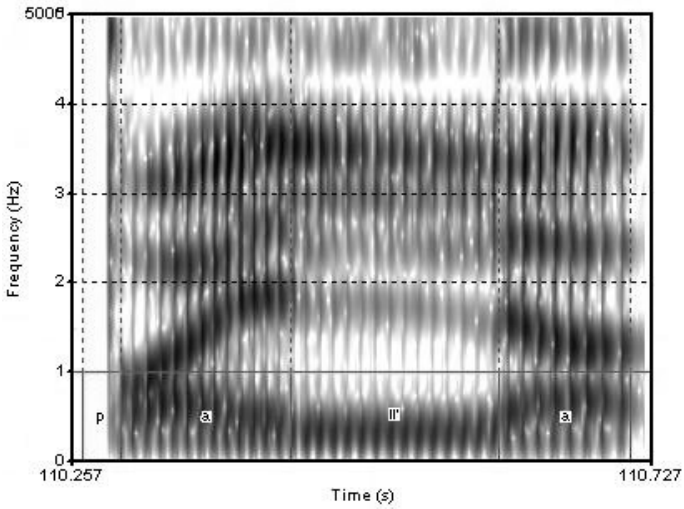

Joonis 2a. Spektrogramm KJ2 välläüteldüst synast *palla.*

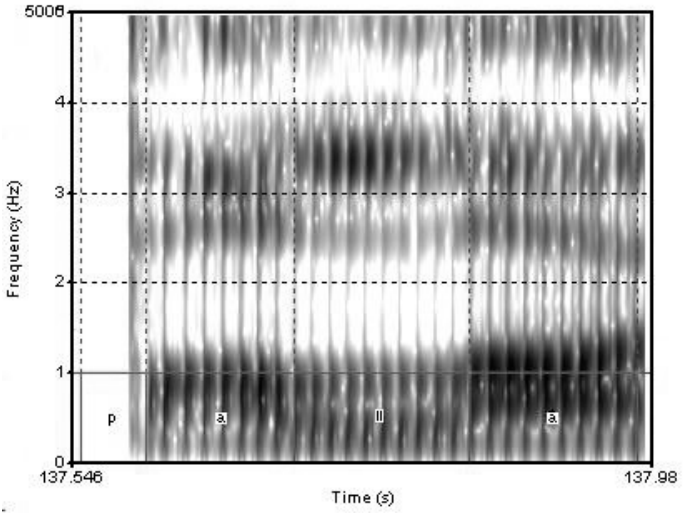

Joonis 2b. Spektrogramm KJ2 välläüteldüst synast *palla.*

Säänest pehmehüst, miä om konsonandi edimädseh jaoh, näütäs tuu, ku edimädse formandi väärtüseq ommaq vokaali ja konsonandi vahepääl madalambaq kuq vokaali seeh, tõõsõ formandi väärtüseq piät korgõmbaq olõma (kq joonis 1a ja 1b). Sääne pehmehüs om harilik eesti keeleh, a tulõ vällä, et võro pehmehüse man om tuu ka tähtsä, kuiki vähäkese veidemb tähtsä ku eesti keeleh (eesti keeleh ommaq F1 väärtüseq vokaalih inne konsonanti 15–17% korgõmbaq ja F2 väärtüseq 18–26% madalambaq ku vokaali ja konsonandi vahepääl, võro keeleh ommaq naaqsamaq numbriq 10–15% ja 15–20%).

Tõõnõ asi, miä võro pehmehüse man tähtsä om, om konsonandi hindä kõlaoppus, tuu tähendäs formanťväärtüisi lahkominek pehmil ja kõvul konsonandõl (kq tapõľ 1).

Tapõľ 1. Struktuurigaq *Calľ* ja (*C*)*all* synno konsonandi kvalitiiť (Hz).

Keelejuhiq	CVCC’			(C)VCC		
	F1	F2	F3	F1	F2	F3
Meheq M (n=18)	245	1826	2722	291	1297	2660
Meheq SD	18	150	229	40	228	281
Naasõq M (n=18)	310	2071	3188	365	1513	2783
Naasõq SD	50	240	145	63	200	258

Nigu nätäq, ommaq pehmide konsonantõ F1 väärtüseq madalambaq ku kõvul konsonandõl, F2 ja F3 väärtüseq ommaq korgõmbaq. Eesti keele kotsilõ om saad säändsesamaq tulõmusõq. Ummamuudu om mõlõmbah keeleh tuu, ku palľo naaq formanťväärtüseq pehmil ja kõvul konsonandõl tõistsugumadsõq ommaq. Võro keeleh ommaq pehmide ja kõvvu konsonantõ formanťväärtüisi vaihõq suurõmbaq ku eesti keeleh (pehme konsonandi F1 väärtüseq võro keeleh 35% madalambaq ja F2 väärtüseq 28% korgõmbaq ku kõval konsonandil, eesti keeleh neoqsamaq numbriq 10% ja 23%).

Konsonandi perämädse jao seeh näütäs pehmehüst tuu, ku edimädse formandi väärtüseq ommaq konsonandi ja vokaali vahepääl madalambaq ni tõõsõ formandi väärtüseq korgõmbaq ku vokaali seeh. Eesti keele kotsilõ om kuuldmisõ perrä üteld, et konsonandi tõõnõ puuľ ja tuu vokaaľ, miä pääle konsonanti tulõ, jääseq pehmehüsest putmaldaq, a kimmäst ja mõõdõtut tiidüst tuu aśa kotsilõ parhillaq viil ei olõq. Võro keeleh om tuu jago

konsonandi ja vokaali vahepääl pehmehüse jaos tähtsä: F1 väärtüseq ommaq vahepäälidseh jaoh 20% madalambaq ja F2 väärtüseq 15% korgõmbaq ku pääle konsonanti olõva vokaali seeh (kq joonissit 2a ja 2b). Pääle tuu om pehme konsonandi takah ollõv vokaaľ iihpuulsõmb ku pehme konsonandi iih ollõv vokaaľ (kq tapõľ 2).

4. Lõpõtusõs

Näimiq, et põĥaeesti pehmehüse man om tähtsä:

1. vokaali ja konsonandi vahepäälne jago (kyy tugõvamb pehmehüs konsonandi edimädseh jaoh);
2. konsonandi hindä kõlaoppus (ülene pehmemb olõk').

Võro pehmehüse man om tähtsä:

1. konsonandi hindä kõlaoppus (ülene pehmemb olõk'), tuu man ommaq muutusõq formanťstruktuurih suurõmbaq ku eesti keeleh;
2. konsonandi ja vokaali vahepäälne jago (pehmehüse fookus om konsonandi perämädseh jaoh);
3. pehmehüs mõotas mõlõmbal puul konsonanti olõvit vokaalõ.

Tulľ vällä, et võro keeleh om formanťväärtüisi muutuminõ suurõmb ku eesti keeleh. Või arvadaq, et tuuperäst om võro pehmehüs kimmämb ja parõmbahe kuuldaq ku eesti keeleh. Määndsegiq piiri eesti ja võro pehmehüse vaihõlõ tege vokaali ja konsonandi vahepäälne jago. Paistus, et tuu jago om eesti keele pehmehüse man hulga tähtsämb ku võro keele pehmehüse man. Eesti keele pehmehüse jaos omgiq tuusama vokaali ja konsonandi vahepäälne jago kyy tähtsämb. Miä om tuu, miä võro pehmehüse jaos kyy tähtsämp om ni kas ja määndsit piire tah viil ette või tullaq vai olõmah om, tulõ (näütüses kullõmispruuvõgaq) viil vällä uuriq.

Tapõl' 2. Struktuurigaq Cal'a ja Calla synno formant'väärtüseq (Hz).

VCC'V	/*a*/			siireq			/*l'*/			siireq			/*a*/		
	F1	F2	F3	F1	F2	F3	F1	F2	F3	F1	F2	F3	F1	F2	F3
Meheq M (n=22)	555	1292	2335	417	1676	2530	271	1689	2605	423	1691	2495	519	1426	2452
Meheq SD	50	108	198	28	121	177	19	139	139	62	120	263	63	311	135
Naasõq M (n=22)	729	1348	2671	481	1902	3093	338	1939	3163	500	1889	3029	638	1645	2853
Naasõq SD	89	139	320	57	278	120	63	190	110	47	131	110	113	157	165
CVCCV	/*a*/			siireq			/*l*/			siireq			/*a*/		
	F1	F2	F3	F1	F2	F3	F1	F2	F3	F1	F2	F3	F1	F2	F3
Meheq M (n=19)	575	996	2470	496	961	2551	337	972	2695	521	1013	2547	589	1040	2485
Meheq SD	52	80	277	44	78	289	40	137	359	42	61	240	44	85	269
Naasõq M (n=20)	664	1181	2607	600	1357	2719	417	1477	2839	607	1348	2659	707	1283	2694
Naasõq SD	122	77	157	108	105	151	50	179	117	53	107	225	116	98	123

Ariste, Paul 1953: *Eesti keele foneetika.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Ariste, Paul 1984: *Eesti keele foneetika* II. Tartu.

Ariste, Paul 1948: *Vadja keele grammatika.* Tartu: Teaduslik Kirjandus. Nõukogude soome-ugri teadused, 9.

Derkach, M., Fant, G., Serpa-Leitao, A. de 1970: Phoneme coarticulation in Russian hard and soft VCV-utterances with voiceless fricatives. – *Royal Institute of Technology (Stockholm), Speech Transmission Laboratory Quarterly Progress and status Report* (2–3), pp 1–7.

Fujimura, Osamu; Erickson, Donna 1999: Acoustic Phonetics. – The Handbook of Phonetic Sciences. Ed. W. Hardcastle & J. Laver. Blackwell Publishers, 65–115.

Gutslaff, Johannes 1998: *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest.* Tõlk. Marju Lepajõe. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu.

Hint, Mati 1998: *Häälikutest sõnadeni. Eesti keele häälikusüsteem üldkeeleteaduslikul taustal.* Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Keem, Hella 1973: Võru murde vahekorrast teiste lõunaeesti murretega. – *Keel ja Kirjandus* nr 10, lk 605–611.

Keem, Hella 1997: *Võru keel.* Tallinn: Emakeele Selts ja Võru Instituut.

Kenstowicz, Michael, Kisseberth, Charles 1979: *Generative Phonology. Description and Theory.* California: Academic Press, Inc.

Laanest, Arvo 1975: *Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse.* Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.

Ladefoged, Peter 1982: *A Course in Phonetics.* New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc.

Ladefoged, Peter 1999: Linguistic phonetic descriptions. – The Handbook of Phonetic Sciences. Ed. W. Hardcastle & J. Laver. Blackwell Publishers, 589–618.

Laugaste, Gerda 1956: Konsonantide palatalisatsioon eesti keeles. – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised nr 43. Toim. E. Laugaste. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 74–88.

Lehiste, Ilse 1965: Palatalization in Estonian: some acoustic observations. – *Estonian poetry and language.* Stockholm: Vaba Eesti, lk 136–162.

Liiv, Georg 1965a: Some experiments on the effect of vowel-consonant transitions upon the perception of palatalization in Estonian. – *Советское Финно-угроведение,* 1, pp 33 – 36.

Liiv, Georg 1965b: Preliminary remarks on the acoustic cues for palatalization in Estonian. – *Phonetica,* 13, pp 59 – 64.

Remmel, Mart, Eek, Arvo 1971: The laterals: an acoustic study. – *The 9th Acoustic Conference, 31st August to 4th September 1971: Physiological Acoustics and Psychoacoustics.* Bratislava, pp 138–141.

Shupljakov, V., Fant, G., Serpa-Leitao A. de 1968: Acoustical features of hard and soft Russian consonants in connected speech: a spectrographic study. – *Royal Institute of Technology (Stockholm), Speech Transmission Laboratory Quarterly Progress and status Report* (4), pp 1–6.

Toomse, Mihkel 1998: *Lõuna-Eesti murded 1–30. Kaardid.* Toim. Karl Pajusalu. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 56. Turku.

Laivi Org: võru ja eesti palatalisatsiooni piirid

Läänemeresoome keeltes on palatalisatsioon peamiselt ida- ja lõunapoolne keelejoon. Nähtust esineb rohkem näiteks Soome idapoolsetes murretes, vepsa, karjala, liivi, eesti ja võru keeles. Palatalisatsioon tekib keele esiosa liikumisega kõva suulae suunas põhihääliku hääldamise lõppfaasis.

Käesolev artikkel vaatleb kõrvuti eesti ja võru palatalisatsiooni. Eesti (ühis)keeles ja põhjaeesti murretes palataliseeruvad üksnes hammaste, hamba-sompude ja kõva suulae piirkonna konsonandid ehk dentaalid *ť, (ď), ś, ľ, ń.* Võru keeles seevastu võivad palataliseeruda kõik konsonandid, geminaadid või konsonantühendid. Mitmetes uurimustes on leitud, et ehkki palatalisatsiooni füsioloogiline mehhanism (keeleselja tõus kõva suulae vastu) on erinevate keelte puhul sama, on selle ulatus ja dünaamika erinev. Senised uuringud on näidanud, et eesti keele palatalisatsiooni juures on kaks olulist parameetrit:

1. konsonandi ja talle eelneva vokaali siirdeala (palatalisatsiooni fookus on konsonandi algusosas);
2. konsonandi enda akustika (konsonant on läbinisti palataliseeritud).

Võru palatalisatsiooni jaoks on oluline:

1. konsonandi enda akustika (konsonant on läbinisti palataliseeritud, seejuures on muutused konsonandi formantstruktuuris suuremad kui eesti keeles);
2. konsonandi ja talle järgneva vokaali siirdeala (palatalisatsiooni fookus on konsonandi lõpuosas),
3. palatalisatsioonist on mõjutatud nii konsonandile eelnev kui ka järgnev vokaal.

SORBI KIIĹ ŁUŽICAN (ŚAKSAMAAL) JA KUIS TEDÄ TÄÄMBÄDSEL PÄÄVÄL ELÄVÄMBÄS PROOVITAS TETÄQ

LEOŠ ŠATAVA

Kiä ommaq sorbiq?

Sorbiq ommaq väiku slaavi rahvas, kiä eläseq Śaksamaa hummogujaon (inneskine SDV), miä om Tsehhi ni Poola piiri lähkün ja midä kutsutas inglüse keeli *Lusatia*, śaksa keeli *Lausitz*, sorbi keeli *Łužica* vai *Łužyca*. Nääq ommaq viimädseq baltislaavlaisi perrätulõjaq, kiä ommaq üle tuhandõ aastaga śaksastamisõlõ vasta pandnuq. Täämbädses om perrä jäänüq umbõs 40 000 inemist, kiä mõistvaq viil kynõldaq sorbi kiilt, a aktiivsõlt egäpäävätsen elon pruuḱ tedä põraq ynnõ umbõs 15 000–20 000 inemist. Sorbi kiiľ om õdagu-slaavi kiiľ. Sorbi keelel om katś standarďvarianti, ülembsorbi ja alambsorbi kiiľ.

Pääle Tõist ilmasõta (SDV aol) olliq sorbõ jaos kimmäq õigusõq. Olľhulga rahvuslikkõ asotuisi, kuulõ ja umakiilne meediä. Tõisigaq üttemuuduminegi suund jms jakkus syskiq kyiḱaig ja om ka teküs, nii et keele kynõlõjit jääs kipõstõ veidembäs (umbõs 1000 aastan).

Huuľmaldaq tuust, et sorbikiilseq kooliq, meediä ja rahvusliguq asutusõq SDV-aol lätsiq häste edesi, ei saaq tuu riigi sorbi-poliitikast kuigimuudu löüdäq ku tsihiperäst ja läbimõtõldut keelekõrraldust. Taa olokõrd jäi lajan lastun sääntsessamas eśki pääle poliitiliidsi muutuisi 1990. aastil. 20. ja 21. aastagasaa vaihtusõl naksiq nii sorbi asutusõq ku Śaksamaa otśma vahtsit keelepoliitiga tsihtõ ja mudõlit. Euruupa tõisi etniliidsi vähämbüsrühmi kogõmusõq ja ka tõisi ilmajakõ hääq kogõmusõq uma keele elävämbästegemise man, ommaq olnuq sorbõlõ ilmkistumaldaq hääs toes.

Sorbi kooliq

Pääle 1948. aastakka võeti sorbõ (edimäst kõrd aoluun) tõisigaq võrdsõlt ja luudiq Sorbi keele säädüsegaq sorbikiilseq kooliq. Peris algusõn olľ koolikõrraldus katõklassilinõ. Näide maa üten nukan, midä kutsutas katoliikligus regioonis (Budyšin (sks Bautzen) ja Põḣaõdagu-Budyšin), kon etniline tiidlikkus ja kiiľ ommaq kygõ parõmbahe alalõ püsünüq, tetti

A-tüüpi kuulõ, tuu tähendäs inämbähe sorbikiilsiid põhikuulõ. Tõisin Łužica osõn sai sorbi kiiľ kohustuslikus opiainõs ja sääntsiid kuulõ kutsutas sääl B-tüüpi koolõs. Kuikiq mi ei piässiq üle hindama nimmatuid faktõ ja naidõ mõio śaksakiilsile opilaisilõ, olľ taa syskiq suuŕ samm edesi Łužica katśkiilses kujondamisõ tsihin nii tegeligult ku sümbuulsõlt. Sorbi Oppajidõ Instituudin edendedi palľodõ sorbi keele oppajidõ koolitamist ja tetti manoq ka hulga opimatõrjaalõ. 1945–1950 olľ Põńa-Böömimaal olõman kolm sorbi (humanitaaŕ)keskkuuli, kon sai haridusõ aoluu edimäne sorbi intelligendsipõlv́kund. 1948. aastagast pääle om sorbi kuuľmeistriile vällä annõt umma aokirjä *Serbska šula* (Sorbi Kuuľ).

Kuikiq nika ku 1950. aastidõ keskpaiganiq olľ SDV ammõťligus poliitilidsõs loosungis "Łužica saa katśkiilses", olľ veidüq poliitilist tahet tuun tsihin tõtõstõ edesi minnäq. Asi olľ või-ollaq ka sorbi koolõn: 1962. aastagal viidi sisse kohustus opadaq täppis- ja luudustiidüisi śaksa keeli. 1964. aastagast, vastussõs śaksakiilside latsõvanõmbidõ vastasaisulõ, es olõq sorbi kiiľ inämb kohustuslik opiainõq ja sorbi keele tunni sai tetäq ynnõ sys, ku latsõvanõmbaq tuud kiräligult palssiq. Rahvusorganisatśuuń *Domowina* es lupaq tetäq sorbi keele oppamisõ kampaaniat. Sääntsiide sammõ tagajäŕes olľ B-tüüpi kuulõ lakjasaatminõ ja opilaisi arv lätś 10 000 päält 3 400 pääle. 1960. aastidõ lõpuniq es olõq viil opilaisi arv B-tüüpi koolõn kasunuq 6 000 pääle.

1970. ja 1980. aastidõ tsentralisiiŕmisõn jäi nii A- ku B-tüüpi kuulõ veidembäs. Peris häste tulľ vällä ka A-tüüpi kuulõ tõistõolõḱ B-tüüpi koolõst: B-tüüpi kuulõ opilasõq es mõistaq (ja es tahaq) kynõldaq sorbi kiilt. Om selge ka tuu, et taad fakti es saaq SDV aol tävveligult vällä kynõldaq. Poliitiliidsist muutuisist 1990. aastal ja Śaksamaa ütteminekist pääle om inertsüse ja vinütämise peräst vaivalidsõlt syskiq midägiq muutunuq.

Täämbädsel pääväl om ynnõ kuuś sorbi põhi- ja keskkuuli (*Grund-* ja *Mittelschulen*, miä andvaq haridust edimädsest kümnendä klassiniq) ja ütś sorbi (humanitaar)keskkuuľ (miä and haridust viiendäst katõtõiskümnendä klassiniq). Nain koolõn om sorbi kiiľ egäpääväne opikiiľ umbõs 1000 opilasõlõ. Millenniumivaihtusõl olliq säitsmest nimmatust koolist ynnõ katś tävveligult A-tüüpi kooliq (kyiḱ klassiq edimädsest kümnendäniq olliq sorbikiilseq). Perräjäänün viien koolin olliq nii A- ku B-tüüpi klassiq kuun. Kyiḱ naaq kooliq ommaq Ülemb-Łužican, paikkunna keskusõst Budyšinist (sks Bautzen) õdagu puul. Taa nukk om ilman ainugõnõ kotus, kon sorbi kiilt kynõlõsõq loomuligult viil kyiḱ põlv́kunnaq.

Täämbädsel päävälʼ käü sääl kandin umbõs 150 last ka sorbi latsiaian.

Pääle naidõ om viil myni tossin kuuli Ülemb- ja Alamb-Łužican, kon sorbi kiilt opatas ku opiainõt (umbõs 2000 latsõlõ). Katś tunni nädälin ja opilaisi-oppajidõ sakõstõ mukav suhtuminõ tege taast tunnist ynnõ sümbuulsõ žesti.

Cottbusin/Chośebuzin Alamb-Łužican, om ka sorbi (humanitaaŕ)kesk-kuuľ, a opitüü käü sääl syskiq ettenättün śaksa keelen. Päälegiq ei tulõq suurõ üttesulamisprotsessi peräst Alamb-Łužican, inämb kuuli pia üttegiq last, kink imäkeeles olõssiq alambsorbi kiiľ ja kiä niimuudu olõssiq toonuq keele kuuli.

Perräjäänüt sorbi koolisüstiimi ähvärdäs parhillaq katś asja:

1) Pääle 1990. aastit om Hummogu-Śaksamaal (inneskidse SDV ala pääl) sündünüq järest veidemb latsi ja tuu tulõmusõs om, et palľoq kooliq panti aastasaa vaihtusõl kinniq. Ku innembi olľ sorbi kooli A-tüüpi klassi tulnuq umbõs 150 last egä aastak, sys parhillaq tulõ egä aastak kuuli umbõs 50–60 last, kiä ommaq peri sorbikiilsist perrist. Tuuperäst näütäs, arvadaq, nii, et esikiq naid kuut põhi- ja keskkuuli ei tahetaq alalõ hoitaq.

2) Saksimaa haridusministeeriüḿ ei saaq tävveligult arvo sorbi haridus-süsteemi esiqerälisüsest ja nääq ei tunnistaq sorbi poliitikat. Tuul, et pandas kinniq ütśkyiḱ määne viil perräjäänüq sorbi kuuľ, om kvalitatiivsõlt hoobis tõistmuudu mõjo etnilidsele ja keelelidsele olokõrralõ, ku tuul, ku pandas kinniq myni śaksa kuuľ. Taa fakť tulľ selgehe vällä võitlusõn Crostwitzi/Chrósćisy külä kooli peräst, miä panti kinniq 2002. aasta suvõl. Asi sai ka laja meediä tähelepanu, selle et üle 50 aastaga edimäst kõrda astiq sorbiq jälq vällä ku poliitilinõ joud.[1]

A- ja B-tüüpi klassõ kokkopandminõ ja kaehus WITAJ-mudõlihe

20. ja 21. aastagasaa vaihtusõl olľ, niguq jutusolnuist faktõstkiq vällä tulľ, hädäste vaia vahtsit viise ja mudõlit, et alalõ hoitaq ja edesi viiäq sorbi kiilt ja etnilist tiidlikkust. Tuu jaos, et alalõ hoitaq sorbi koolivõrku, kaemaldaq tuu

[1] 2001. aastaga põimukuust pääle ommaq olnuq suurõq protestiq valitsusõ plaani vasta pandaq kinniq ütś tähtsämbit sorbi keskkuulõ süämaal Crostwitzi/Chrósćisy külän. Kuuľ om ummamuudu ja ainugõnõ tuu poolõst, et sääl om nii kavva kynõld sorbi kiilt. Kooli tulõvik om iks viil vallalinõ: ministeeriuṁ nõud säädüse täütmist (ekkä kattõ paralliiľklassi 20 opilast). A kuna latsi om viimätside aastakümnidegaq sündünüq veidüq, om taad nõudmist võimaldaq täütäq.Võitlus üteainu kooli peräst om saanuq võitlusõs Śaksamaal elävide sorbõ kultuurielo alossäädüisi peräst ja algust om tett sorbi aśa ajamisõgaq rahvusvaihõlidsõl tasõmõl.

pääle, et sorbikiilsist perrist peri opilaisi om veidüq, tulĺ ka osa śaksakiilsit vanõmbit Łužican ärq kynõldaq. Näile seletedi, et katśkiilne haridus ja tiidmiseq sorbi keele kotsilõ võivaq tullaq näide latsilõ elon kasus.

2001./2002. kooliaastast edimäste klassi minejist pääle ei jaedaq latsi inämb A- ja B-klassõ vaihõl ärq, a klassin kynõldas kõrragaq kattõ kiilt ja niimuudu ommaq nii sorbi- ku śaksakeelidseq latsõq võrdsõn saisun. Sääne ümbrekõrraldus viiäs läbi ynnõ vahtsin klassõn, a vanaq jakkasõq iks A- ja B-tüüpi klassõn. Säändse aśa suhtõn om heränüq ka kahtluisi ja om kuuldaq olnuq ka nurinat: pelätäs, muidogiq mynikõrd ka õigusõgaq, et sorbi- ja śaksakiilside opilaisi üttepanõḱ või vällä viiäq tuuniq, et sorbikiilseq latsõq sulasõq ütte śaksakiilsidegaq. Ammõtĺigult kokkopantuin klassõn oṕvaq latsõq mitmit opiainit ja objõktiivsõlt paistus nii, et ka śaksakiilsist perrist peri latsõq saavaq sorbi keele tävveligult selges.

Kygõ tähtsämb vahtsõndus ja päämäne sorbi keele elävämbästegijä täämbädsel pääväl om 1998. aastagal luud WITAJ ('terekeist')-projekt́, mink iinkujos ommaq bretuunõ kogõmusõq. Om tett latsiaidu ja 2000. aastagast pääle ka põhikuulõhe sorbikiilsit edimäidsi klassõ sinnäq paikuhe, kon sorbi kiilt kynõlõsõq parlaq ynnõ vanõmbaq inemiseq. Täämbädsel pääväl andas umakiilset algharidust viil vähätsile latsilõ – om umbõs 25 WITAJ-latsiaida ja 14 WITAJ-mängurühmä, põraq kokko umbõs 450 latsõlõ (umbõs 250 Ülemb- ja 200 latsõlõ Alamb-Łužican). Päält taa käü inämb ku 400 WITAJ-last edimädsen, tõsõn, kolmandan vai neländän klassin kas kuvvõn sorbi koolin vai ka mynõn tõsõn koolin. Sorbi ja śaksa latsõq kasusõq latsiaiun üles põhimõttõ "Ütś inemine – ütś kiiĺ" perrä – katõ keele vaihõkõrraq ommaq egän asotusõn esiqmuudu.

Põhikuulõ vaihõl ommaq ka mynõq lahkominegiq. Kuvvõn sorbi koolin opatas kyiḱ sorbi ja śaksa latsõq tävveligult katśkiilsis. Tõisi kuulõ, miä ommaq ka haarõduq WITAJ-programmi, kohe WITAJ-klassiq ommaq tettüq tuusjaos, et köütäq innekuuli parõmbahe kooligaq (sorbi keele pruuḱminõ om tan väega mitmõsugumanõ, kygõ inämb om 14 tunni sorbi kiilt nädälin) saa vaivalt võrrõldaq tävveligult sorbikiilside kuulõgaq. Syskiq om sorbikeelidse kooli tegemine paikuhe, kon tuud innembi mitte kunagiq olõ-i olnuq, suuŕ ja tähtsä samm edesi.

Kuikiq WITAJ-latsi om veidüq, om fakt́, et sääne asi om ülepää vällä arõndõt ja käüki last, tähtsä, selle et sorbi keelel om väega mataĺ prestiiś mitmin Łužica paigun ja śaksakiilside inemiisi arvamisõq aśast ommaq sakõstõ vainoliguq. Om suuŕ asi, et 1998. aastal tetti valla edimäne WITAJ-latsiaid Žylow/Sielau külän Alamb-Łužican, kon sorbikeelidse opikeele traditśuuń olĺ häönüq joba 1950. aastidõ lõpun. (Alambsorbi kiiĺ om taa

maanuka etnolekť, miä om väega tõistmuudu tuust nukast, kon eläs sorbõ kygõ inämb ja kon kynõldas ülembsorbi kiilt.) Latsõq, kiä võeti tuukõrd WITAJ-latsiaida Žylowin/Sielaun ja ka tõisin kotussin, kääväq põraq 1.–3. klassin. Taa om märḱmist väärt saavutus selle, et pääle ettevõtmisõn kahtlõmisõ aigo om parhillaq joba 30 last järekõrran, kiä uutvaq latsiaida päsemist.

WITAJ-ettevõtmisõ latsiaida joudminõ om syskiq üten toonuq ka hulga vahtsit häti, miä tahtvaq nüüd lahendust. Sorbikeelitside kasvatajidõ ja oppajidõ puudus (mynikõrd olõ-i sääntsiid inemiisi olõmangiq) om ütś hädä. Imäkeele kynõlõjidõ puudust saa syskiq kasvai osalidsõlt lahendaq tuugaq, et tetäs keele intensiiv́kursuisi vai võetas tüüle tõisi (päämädselt vanõmbit) imäkeele kynõlõjit (näütüses mynõ latsõ vanavanõmbit). Väegaq om vaia vahtsit opimatõrjaalõ ja tüüvihkõ (hädäste om vaia alambsorbikiilset aabitsat ja tõisi raamatit).

Ku proovitas vanõmbit, kiä inämb sorbi kiilt ei kynõlaq, ärq kynõldaq, et nääq pandnuq umaq latsõq WITAJ-latsiaida, tarvitõdas sakõstõ sääntsiid argumente:

- unõhtõduidõ perretraditśuunõ ja paiklikkõ kombidõ vahtsõnõ elloherätämine ja jakkaminõ;
- katśkiilsüs om väega väärtüslik ja esiqeräline toolõ paikkunnalõ umanõ tunnus;
- katśkiilsüsest om kassu haridusõ ja psühholuugia aspektin;
- praktilinõ kasu (esiqeräle tuust, et sorbi kiiľ om sugulanõ tõisi slaavi kiiligaq ja tuust, et Tšehhi ja Poola saiq EL-i liikmis).

Sorbi keele ja haridusõ iistvidäjäq luutvaq saiaq aśa niikavvõdahe, et latsi ja nuuri egäpäävätsen elon olõssiq sorbi kiiľ olõman. Proovitas edesi viiäq ka etnilist sorbi-tiidlikküst, miä om Łužican väegaq lähküdselt köüdet keelemõistmisõgaq.

Mitmin paigun ommaq paiklikkõ (sorbi juurigaq) inemiisi siän toimunuq märḱmist väärt muutusõq näide arvamiisin sorbi keele kotsilõ: edimäidsist mynitamiisist ja negatiivsist vastussist (ettekaevalt) positiivside suhtumiisiniq vällä (niguq olľ näüdeq Žylowist/Sielaust, a ka tõisist paigust). Ka tuud fakti mass vällä tuvvaq, et palľoq "puhtahe" śaksakeelidseq perreq (kinkal om śaksa peritolo ja kiä ei tiiäq midägiq sorbõ kombist), võtvaq ossa WITAJ-üritüisist.

Mynõq vanõmbaq ommaq tähele pandnuq ja hindasõq ka katśkeelitsest haridusõst tulõvat kassu, midä saias latsõiän abstraktsõn mõtlõmisõn ja mõistusõ ületsen arõngun. Sorbikiilside latsiaidu ja põhikuulõ tegemisegaq

üteliisi nakati arotama ka tuu üle, kas olõssiq võimalik tetäq sääntsiidsammu tsehhi ja śaksa haridusasotuisi Saksimaa piiriallo viirde; Tsehhi astminõ Euruupa Liitu tougaś naid arotluisi viilgiq takast. Tuust pääle, ku sorbi meediän om palľo kynõld WITAJ-projektist ja tuust, kuis ettevõtmisõl lätt, ommaq samal aol jäänüq aokiränikke tähelepandmisõ alt vällä sorbi kuulõ egäpäävädseq hädäq – tuu üle, kuis kattõ asja tasakaalu säädiq, om väegaq palľo arotõt. Om tutvustõt ka keelepesä-ideed – sorbi paigapäälidseq latsiaiaq, kooliq ja WITAJ-asotusõq tüütäseq kuun ja pruuv́vaq tetäq uman nukan kyiḱ tuu hääs, et rahvas sääl etnilidselt ja keelelidselt jälq umma nakanuq hindama.

Sorbi asotuisi ümbrekõrraldamisõ käügin luudi Bautzenin/Budyšinin 1. jaanuaril 2000 keelekeskus WITAJ. Timä ülesandõs sai kyiki sorbi keelegaq köüdetüide ettevõtmiisi juhťminõ ja keelekõrraldus. Ülesannõq om edendäq egäsugutsiid ettevõtmiisi ja tegemiisi, mink tsihis om sorbi keele alalõhoitminõ ja arõndaminõ.

Joba jutusolnuidõ tegemiisi kõrval saa vällä tuvvaq ka vahtsõmbit asjo, miäq ärq tettüq: om vällä ant muudsit raamatit ja aokirju (ka muudsa kirändüse ümbrepannussit), muutusõq raadion-telen (inämb nuuri tähelepandmist, kygõpäält muidogiq Ülemb-Łužican, a järest sakõmbahe ka Alamb-Łužican, kon üttemuuduminek om kavvõmbahe lännüq), sorbikeelidseq Internetileheküleq, ülembsorbikiilseq telesaatõq alostiq 8. septembril 2001 (sinnäqmaaniq olľ olnuq kõrra kuun ynnõ 30-minotilinõ saadõq ja latsilõ mynõq minodiq multifilme nädälin) jms.

Säädüsandlusõn ommaq sorbiq säädnüq tsihis vastavidõ säädüisi (vai noidõ tävvendüisi) selgembä pruuḱmiskõrra ni pruuv́vaq saiaq säändse koolivõrgu ja säädüse, kon olõssiq võimalik alalõ hoitaq joba olõmanolõvaq kooliq ja mink põḥas olõssiq kokkolepeq riigigaq, et sorbi koolõn või ollaq tõistsugunõ kõrd, vai et laembalt olõssiq Saksimaal lubaduq ka tsilľokõsõq kooliq. Parhilladsõl aol om joba kaalmisõl olnuq ka mynõ kooli eräkätte mineḱ – iinkujos saa võttaq taanikiilsit eräkuulõ Schleswig-Holsteinin.

Lõpõtusõs

Pääle 40-aastast ello ravvadsõ kardina takan ja pääle 1990. aastidõ, ku otsiti rahvusligu elo vahtsit vormõ, ommaq parhilladsõl aol Łužican alanuq silmägaq nätäq suurõq muutusõq suhtumisõn keelepoliitikahe ja keelekõrraldustõ. Taa nättüs om saanuq ka inämb mõistõlidsõ, kõrraldõduja tsihiperädse põḥa. Syskiq om WITAJ-programḿ olnuq siiäqmaaniq ainugõnõ

lajapõh̓alinõ keele kõrraldamisõ ja elävämbästegemise mutõl̓.

Suurõmba osa Łužica täämbädse päävä etnilist ja keelelist olokõrda saa võrrõldaq näütüses Bretagne'igaq (Prantsusmaal) vai Vahtsõ-Meremaagaq – tuu tähendäs, et kiilt kynõlasõq aktiivsõlt nuuq inemiseq, kiäq ommaq 60 vai üle tuu. A eśkiq sääntsen olokõrran ommaq jutus olnuq maanukaq tennüq kõvvu edusammõ uma keele hääs. Ülemb-Łužica katoliikligun osan võit olokõrda eśki kittäq, sääl püsüs viil alalõ etniline tiidlikkus ja kiilt andas edesi põlvõst põlvõ. A kas sorbiq pruuk̓vaq ärq kyik̓ võimalusõq? Kas om võimalik, et WITAJ iistvidämisegaq ja keele elävämbästegemisegaq tävveneseq keelekynõlõjidõ riaq ja saias muutaq parhillast olokõrda Łužican, kon täämbädsel päävä̆l om sorbi kiil̓ śaksa keelele väegaq väikene konkurent̓? Tuu kyik̓ tulõ vällä pikembä ao pääle ja sys saa nätäq, kas kyigist naist muutuisist om kassu olnuq ja kas vahtsõq tegemiseq ommaq küländ tugõvaq, et pandaq saisma edesiminevät segonõmist ja kas kygõ tulõmusõs om tuu, et nakatas tagasi vaihtama ja jälq pruuk̓ma väikut slaavi kiilt, miä om syskiq alalõ püsünüq joba üle tuhandõ aastaga kokkoputmisõn śaksa keele ja kultuurigaq.

Łužica ilma sorbõldaq ja sorbi keeleldäq om sääne asi, midä pall̓oq inemiseq ei mõistaq kuigimuudu ette kujotaq. Parhillaq om õkva sääne aig, ku piässiq tegemä sorbi keele hääs kyik̓, miä tetäq saa.

Leoš Šatava: Sorbi keel Łužicas (Saksamaal) ja kuidas teda tänasel päeval elavdada püütakse

Sorbid on väike slaavi rahvas, kes elavad Saksamaa idaosas (endine SDV) Tšehhi ja Poola piiri lähedal piirkonnas, mida inglise keeles nimetatakse *Lusatia*, saksa keeles *Lausitz*, sorbi keeles Łužica või Łužyca. Nad on viimased baltislaavlaste järeltulijad, kes on üle tuhande aasta saksastamisele vastu pannud. Tänaseks on alles umbes 40 000 inimest, kes oskavad veel sorbi keelt kõnelda, kuid igapäevaelus aktiivselt kasutab seda keelt tänapäeval vaid umbes 15 000–20 000 inimest. Sorbi keel on lääneslaavi keel. Sorbi keelel on kaks standardvarianti: ülemsorbi ja alamsorbi keel.

Artikkel keskendub sorbi keele õpetamisele ja selle ajaloole, samuti on juttu sellest, kuidas seda keelt tänapäeval elavdatakse.

BALTI JIDIŠ JA SELLE PIIRID

ANNA VERSCHIK

1. Sissejuhatus.

Baltikumis kõneldavad/kõneldud jidiši murded kuuluvad kirdejidiši (KJ) murderühma. Lisaks Baltikumi murretele kuuluvad sinna Valgevene, aga ka kohati Ukraina ning Poola jidiši murded. See ulatuslik ala on rahvuslikult, keeleliselt ja sotsiokultuuriliselt ebaühtlane, kusjuures keeleline ja sotsiokultuuriline ebaühtlus kehtib ka n-ö juudi maailmas. Käesolevas artiklis peatutakse lühidalt KJ klassifikatsioonil, defineeritakse Balti jidišit (BJ) ning püütakse seostada BJ-siseseid nähtusi laiema regionaalse kontekstiga. Tuleb rõhutada, et paljud uurijad jidiši lingvistika alal ei orienteeru piisavalt teistes regiooni keeltes, rääkimata baltistidest, germanistidest ja fennougristidest, kes enamasti ei tea midagi jidišist ja seetõttu ei vaatle jidiši murdeid Läänemeresoome keeleala kontekstis. Markantseks erandiks on Jacobs (2001) ning Koptjevskaja-Tamm ja Wälchli (2001), kes, toetudes Jacobsi mainitud tööle, püüavad jidiši andmeid kajastada läänemeresoome keeleala üldpildis. Lõpuks kõneldakse rahvalikust lingvistikast ja identiteedist: mida tähendab BJ keeleteadlastele ja mida kõnelejaskonnale?

2. Kirdejidiši klassifikatsioon, Balti jidiši iseloomustus ja areng.

Keskendume KJ klassifikatsioonile. KJ levikuala vastab umbkaudu Leedu Suurvürstiriigi territooriumile (seetõttu ei lange kokku jidiši mõiste *Lite* ja leedu *Lietuva*, poola *Litwa*, saksa *Litauen* jne). Väiksemate murrete piirid on tihti seotud poliitilis-ajalooliste ja sotsiokultuuriliste piiridega. Toetudes klassikalistele murdeülevaadetele (Weinreich 1923, Weinreich 1958, Kalmanovitš 1926, Mark 1951, Lemchenas 1970, Lemchenas 1995), nendib Jacobs (2001), et Leedu territooriumil kõneldud murded on: 1) pärisleedu jidiš, 2) suvalki jidiš ja 3) žemaidi jidiš (edaspidi ZJ, vrd leedu *Žemaitija*, saksa *Samogitien*, jidiši *Zamet*), kusjuures Kuramaa jidiš (KuJ) on viimase haru. Ariste (1970) ja tema järel teised uurijad nendivad, et Eesti jidiš (EJ) on omakorda KuJ haru. Verschik (1999a, 2002) on näidanud, et EJ-s on säilinud nii KuJ foneetilised ja morfoloogilised iseärasused kui ka iseloomulik sõnavara (vähesel määral läti ja leedu, suuremal määral

baltisaksa leksikaalsed laenud).

Herzog (1965: 164) loetleb nelja fonoloogilist joont, mis eristavad KJ teistest murretest: vokaali pikkuse kadu, (regionaalne) delabialiseerumine *öü* > *ej*, (regionaalne) diftongi kõrgenemine *au* > *ou* ning (regionaalne) delabialiseerumine *ou* > *oj*. Nende joonte esinemus näitab, et KJ murded pole ühtlased, millest tuleb pikemalt juttu allpool.

Peaaegu kogu KJ ala iseloomustavad kaks tähtsat morfoloogilist omadust: 1) kesksoo kadu ja 2) akusatiivi ja daativi kokkusulamine. Antud artikli raames ei ole võimalik pühendada tähelepanu kesksoo kao tagajärgedele. Mainime vaid, et tagajärjeks ei olnud pelgalt kahe soo süsteem, vaid mitme mees- ja naissoo vahepealse klassi ja rohke regionaalse varieerumisega süsteem (kaasaegseima ja kokkuvõtlikuma käsitluse tarvis vt Jacobs 1990). Wolf (1969: 123-124), kes on uurinud soo ja käände dünaamikat KJ-s, nendib, et KJ-i sees on selgelt eristatav teatud põhjapoolne ala, mis hõlmab Lääne-Leedut (kuhu kuulub loomulikult ka Žemaitija) ja suuremat osa Lätist (lääne pool), kus akusatiivi ja daativi kokkusulamine on andnud kindla ja stabiilse jaotuse: ainsa obliikvakäändena on isikulistes asesõnades üldistunud daativi, artiklites aga akusatiivi vorm. See on täiesti kooskõlas Marki (1951: 454) tähelepanekuga. Eestit pole Wolfi kaardil olemas, kuid loogiliselt kuulub see mainitud põhjapoolsete murdealade hulka. Alljärgnevad näited demonstreerivad daativi ja akusatiivi kasutust isikulises asesõnas ja artiklis kirjakeeles ja BJ-s. Näited (1a) ja (1b) käsitlevad isikulist asesõna, (2a) ja (2b) aga artiklit.

(1a) kirjakeel

ix	*ze*	*dix*
mina	näen	sina: ACC

‘mina näen sind’

(1b) BJ

ix	*ze*	*dir*
mina	näen	sina: DAT

(2a) kirjakeel

ix	*red*	*mit*	*der*	*švester*
mina	räägin	koos	ART DEF FEM DAT	õde

‘mina räägin õega’

(2b) BJ

ix	*red*	*mit*	*di*	*švester*
mina	räägin	koos	ART DEF FEM ACC	õde

‘mina räägin õega’

Akusatiivi üldistumine artiklites on nähtav just naissoos, kuna meessoos langevad daativi ja akusatiivi vormid nagunii kokku (*dem*) ja kesksoo asemel on hulk vahepealseid kategooriaid, kus aga ei kasutata kesksoo artiklit *dos* : *dem* : *dos*. Teistes KJ murretes ei ole 'tööjaotus' daativi ja akusatiivi vahel nii stabiilne.

Lemchenas (1970, 1995) on uurinud leedu keele mõju Leedus kõneldavatele jidiši murretele ja järeldab, et on olemas teatud vahe: Žemaitija territooriumil (s.o ZJ-s) on leedu laene kõige rohkem, muudes KJ murretes vastavad leedu laenudele enamasti slavismid. See on ootuspärane, kuna just Leedu Žemaitija/juudi Zameti alal olid juutide ja leedulaste kontaktid kõige intensiivsemad ja samas slaavi keelte kõnelejaid oli Žemaitijas oluliselt vähem kui mujal Leedus (Lemchenas 1995: 18). Žemaitija jäi kuni 17. sajandini etnograafiliselt kõige ühtlasemaks alaks (Atamukas 1998: 24, Zinkevičius 1996: 257-258). Jacbos (2001: 296) järeldab, et juudi geograafia seisukohalt on täitis jaotus ZJ (Zamet) ja kõige muu vahel. ZJ-st põhja poole, s o KuJ-s ja EJ-s on slavisme samuti vähe, kuid nende asemel on tihtilugu juurdunud (balti)saksa laenud (Verschik 2003):

(3)

EJ ja/või KuJ (< baltisaksa)	Muud murded (< slaavi)	Tähendus
boksbērn	*smorodines*	'sõstrad'
sült ~ zült ~ zilts ~ zülc	*putše ~ xolodiec*	'sült'
dil	*(u)krop ~ krip*	'till'
farrosten	*faržavern*	'roostetama'

Problemaatiline on ZJ ida- ja lõunapoolse piiri tõmbamine. On selge, et juudi ja mittejuudi geograafia ei lange kokku, seetõttu võib rääkida leedu žemaidi murdeala ja ZJ murdeala vaid umbkaudsest vastavusest. Jidiši keeleteadlaste väited ZJ ala kohta on vasturääkivad: Mark (1951: 447) väidab, et ZJ ala on Leedu Žemaitijast väiksem, Lemchenas (1995: 12) aga vastupidi. Põhja pool on olukord selgem: Jacobsi (2001: 291) sõnul, mida rohkem põhja poole, seda rohkem on säilinud Herzogi (1965) mainitud fonoloogilised omadused, mis on muutunud mujal KJ-s. ZJ-s ja selle harudes – KuJ-s ja EJ-s on säilinud vahe pikkade ja lühikeste vokaalide vahel, mis on mujal KJ murretes kadunud. Samuti on põhja pool osaliselt säilinud diftong *öü ~ öj*.

ZJ on Lemchenase (1995) väitel konservatiivsem kui teised murded. Mis puutub KuJ ja EJ-sse, toimib siin nn 'külmkapi efekt', mida seletavad keelevälised tegurid. Kuramaa (ja kogu Põhja-Läti ja Eesti) ei olnud juutide klassikaline ala. Kuramaale ilmusid juudid 17. sajandil (Ariste 1970 järgi

aga 16. sajandil), Eestisse aga alles 19. sajandil. Vene impeeriumis tohtisid juudid elada vaid teatud alal (asustusvöönd), kuhu aga ei kuulunud Eestimaa, Liivimaa ega Kuramaa kubermang. Nõnda ei olnud pikka aega teiste murrete kõnelejate juurdevoolu, samas hakkas Lätis ja Eestis toimima uus tegur, nimelt baltisaksa keeleline ja kultuuriline mõju (sotsioetnograafilistest teguritest vt Mendelsohn 1983, baltisaksa mõjust Jacobs 1994 ja Verschik 1999a, Verschik 2003). Kontaktid baltisaksa keelega peegelduvad jidiši sõnavaras ja foneetikas, mis viitab põgusa kuni keskmise intensiivsusega kontaktidele (Thomason and Kaufmann 1988).

Hiljem lisandusid kontaktid asukohamaa enamuse keeltega, so läti ja eesti keelega. Kahjuks pole Läti jidišit keegi uurinud, andmed vähestest läti laenudest on pärit klassikalistest käsitlustest (Weinreich 1923, Kalmanovitš 1926). Kaasaegse kontaktlingvistika vaimus uurimused, mis käsitleksid läti-jidiši kontakte ja/või juutide mitmekeelsust Lätis, puuduvad täiesti. Kui on võimalik tõmmata sotsiolingvistilisi paralleele Läti ja Eesti vahel, siis on samuti võimalik väita, et midagi Eesti juutide sotsiolingvistilise profiiliga sarnast (kuigi mitte identset) tuleb eeldada ka Lätis: juutide mitmekeelsus, harjumuspärane koodivahetus, konvergents jm. Üks oluline sotsiolingvistiline erinevus on Eesti ja Läti vahel siiski olemas: Eesti põlisjuudid moodustavad põlisvähemuse – homogeense, urbaniseerunud ja mitmekeelse kogukonna, Lätis esineb aga sügav ajalooline ja sotsiolingvistiline erinevus Latgale (nii juutide kui ka mittejuutide osas) ja muu Läti vahel. On teada, et Kuramaal oskasid praktiliselt kõik juudid 1930ndatel läti keelt (suuremates linnades Jelgavas 90,5% ja Liepājas 88,4% kogu juudi rahvastikust), Daugavpilsis oli see arv aga 18% (Dribins 1996: 20, kommentaar Verschik (ilmumas)).

EJ-s on peale selle täheldatud muutusi artikli kasutamises: sisemine KJ sünkretism (kesksoo kadu, akusatiivi-daativi kokkusulamine) ja sellest johtuvad muutused nii määratud kui umbmäärase artikli kasutuses võimenduvad ulatusliku jidiši-eesti kakskeelsuse tingimustes, kuna eesti keeles puudub grammatiline sugu ja artikkel. Nõnda võib kohati puududa igasugune artikkel ja selle tagajärjel ka omadussõna käändelõpp (Verschik 2002).

3. Mõned kontiinuumid.

Nagu eelnevast järeldub, langeb BJ põhjapoolne piir kokku Eesti põhjapiiriga. Läti ja Leedu territooriumil ei ole BJ ala ehk nii selgelt piiritletav. Ilmselt on mõistlik esitada mitu kontiinuumi; võimalik, et nende hulk on siin näidatust suurem:

- (balti)saksa >>>>>>>>>>> (Balti) jidiš

See on kontiinuum lähedaste sugulaskeelte vahel. Kõigil keeletasanditel olemasolevate ühisalade tõttu on koodivahetus (ja selle tulemusena laenamine), aga ka igasugune transferents ja konvergents eriti hõlpsad (Clyne 2003). Nagu niisugustel juhtudel kohane, on tihtilugu võimatu määrata ühe või teise elemendi keelelist kuuluvust. Siin tuleb rõhutada, et BJ foneetikasse ja sõnavarasse kopeeritud/laenatud baltisaksa joonte tõttu on kattuvate alade arv BJ ja baltisaksa keelekujude vahel kõrgem, kui muude saksa keelekujude ja mitte-balti jidiši variantide vahel.

Järgmised kontiinuumid on kas jidiši-sisesed ja/või neil on lisaks jidišile paralleele balti (läti, leedu) ja läänemeresoome murretes.

- alveolaarne *l* >>>>>>>>>>> velaarne *l*
  Lääne-Leedu Ida-Leedu

Põhja pool (KuJ, EJ) on *l* selline, nagu saksa ja eesti keeles. Lemchenas (1995: 33) osutab sarnasustele leedu murretega: nii leedu kui jidiši *l* muutub ida pool järjest kõvemaks (velaarsemaks). KuJ *l*-i realiseerumine on seletatav jidiši-baltisaksa kontaktidega, EJ puhul lisandub veel eesti mõju, mis aja jooksul tugevnes (konvergents kaks- ja kolmkeelsetel kõnelejatel). KuJ kõnelejad tavatsesidki eristada alveolaarse-velaarse *l*-i järgi omi ja võõraid (Weinreich 1923).

- lingvaalne *r* >>>>>>>>>>> uvulaarne *r*
  KJ põhja-ala KJ lõuna-ala

Eestis ja Kuramaal (viimase kohta vt Lemchenas 1995: 34) esineb lingvaalne *r*. Lemchenas ei räägi erinevustest Leedu territooriumil, vaid nendib, et Leedu jidiši murretes esineb uvulaarne *r*. Põhja pool võib lingvaalse *r*-i esinemust seletada nii baltisaksa kui eesti ja läti mõjuga. Kogu Leedu jidiši ala kohta ei julge aga nii kategooriliselt väita, et seal esinevat vaid uvulaarne *r*, sest kaasaegsed uurimused puuduvad. Tuleb arvesse võtta, et Lemchenas kirjutas nii oma raamatu leedu mõjust jidišile (1970) kui ka selle jidišikeelse versiooni (1995) enne Teist maailmasõda kogutud materjalide põhjal.

Veel üks võimalik kontiinuum on geminatsiooni esinemus kahe vokaali

vahel. Kuna see on jidiši murretes selgelt kontaktidest johtuv, vaadeldakse seda järgmises lõigus, kus kõneldakse regionaalnähtustest.

4. Regionaalnähtused, mis kajastuvad ka Balti jidišis.

Siinkohal vaadeldakse kolme regionaalnähtust, mis kajastuvad ka BJ-s. Võimalik, et neid nähtusi on rohkem, kuid nende tuvastamine nõuab paralleelide põhjalikku otsimist balti, läänemeresoome ja baltisaksa keelekujudest/kohamurretest. Balti keelekujudest on kõige tähtsamad Lätis kuramaa ja taami (ehk liivipärased) murded, Leedus aga žemaidi murded, eriti põhja-žemaidi murre.

Geminatsioon esineb EJ-s, nagu eesti keeleski, intervokaalses asendis klusiilide puhul: *fotter* 'isa', *xuppe* 'pulmabaldahhiin', *šnukke* 'koon, näoke' (Verschik 1999a). Teiste BJ murrete kohta kahjuks pole teateid. Mis EJ-sse puutub, on seal esinev geminatsioon vaieldamatult ulatusliku jidiši-eesti kakskeelsuse tulemus. Et aga geminatsioon ei ole ainuüksi eesti (ja liivi) murretele omane nähtus, vaid esineb ka läti kirjakeeles ja murretes ning lisaks sellele ka baltisaksa keeles, on põhjust vaadata seda laiemalt.

Läti murretes on geminatsioon lühikeste vokaalide vahel, eriti kahesilbilistes sõnades, iseloomulik alamläti murretele (Balode and Holvoet 2001a: 20-21). Kuigi selle nähtuse päritolu läti murretes pole lõpuni selge, meenutab alamläti situatsioon läänemeresoome keete oma (Kettunen 1938, viidatud Balode ja Holvoet 2001a: 21 järgi). Alamläti murrete territoorium, eriti lääne osas, on ühtlasi ka KuJ territoorium.

Diftong **au*. Nagu varem mainitud, on *au* > *ou* KJ tunnusjooni, ainult KuJ-s olevat Weinreichi (1923) ja Herzogi (1965) järgi säilinud *au*. Tundub, et pilt on siiski pisut komplitseeritum. EJ-s esineb paralleelselt *au* ning *a*- ja *o*-vahepealse esimese komponendiga diftong, mida võib tähistada *åu*: *haus* ~ *håus* 'maja', *raut* ~ *råut* '(akna)ruut' ja isegi hilisemat päritolu sõnades nagu *åugust* 'august' ja *skåut* 'skaut'. Lehiste (1965: 57) mainib, et 1930ndatel esines nimetatud diftong Tallinna baltisaksa keeles. Kirjutades eesti ühiskeele korrektsest häältdusest, märgib Ariste (1936), et paljude saksa keeles hariduse saanud eestlaste suus kõlab normaalse eesti *au* asemel just *åu.* Klassikaliste käsitluste järgi on ZJ-s *au* > *ou* (Mark 1951, muu KJ kohta vt Weinreich 1958). Kuna hiljem seda ei uuritud, jääbki ZJ *ou* esimese komponendi täpne kvaliteet välja selgitamata. See oleks aga oluline, sest teatud paralleele leidub põhja-žemaidi murretes.

Mark (1951) eksib, kui nimetab leedu žemaidi murdeid diftongivaesteks.

Oma ülevaates (2001: 308) nendib Jacobs, viidates Koptjevskaja-Tammelt saadud infole, et Marki väide pole täiesti korrektne. Kahjuks asub see oluline informatsioon lõpumärkustes. Antud juhul võib abi otsida leedu dialektoloogia õpikust, kus esitatakse leedu murrete klassikaline jaotus žemaidi ja aukštaidi murreteks ja omakorda jaotatakse žemaidi murre kolmeks alaks, kusjuures kriteeriumiks on just diftongi *uo* erinev realiseerumine (Zinkevičius 1994: 86). Sõltuvalt viimasest nimetatakse žemaidi murrete kõnelejaid *donininkai* (läänes), *dūnininkai* lõunas ja *dounininkai* põhjas (sõnast *duona* 'leib'). Põhja-žemaidi murde kõnelejad on just *dounininkai*, seega *uo* > *ọu* (vt ka Balode and Holvoet 2001b: 71). Zinkevičius (1996: 215) leiab, et põhja-žemaidi murde kujunemisel on mänginud otsustavat rolli kurši substraat. Tema arvates on põhja-žemaidi diftongid *ou*, *ei* kurši päritolu. Ilmselt on kurši substraat takistanud uuenduslikku monoftongiseerumist, mis oli levimas lääne- ja lõuna-žemaidi murretes. Kindlasti on põhja-žemaidi kõnealuse diftongi päritolu teistsugune kui jidišis, kuid antud juhul on tähtis mitte etümoloogia, vaid paralleelne esinemus piirkonna erinevates keeltes.

Kuna täpsemad andmed jidiši murrete kohta puuduvad, ei tohiks teha kaugeleulatuvaid üldistusi. Võib ettevaatlikult väita, et ZJ *ou* esimese komponendi kvaliteet pole selge ja, võttes arvesse, et just Žemaitijas olid jidiši-leedu kontaktid kõige ulatuslikumad, oleks loogiline oletada teatud sarnasusi.

Kuid nimetatud diftong ei esine pelgalt baltisaksa ja EJ-s (jätame ZJ ettevaatlikkuse mõttes küsimärgi alla). KuJ *au*-diftongi esimese komponendi kvaliteedis võiks samuti kahelda (kas *au* või *åu* või mõlemad?), ja seda sellepärast, et just läti taami ehk liivipärases murdes *au* > *åu* ~ *ou* (Balode and Holvoet 2001a: 27-28): vrd läti *saukt* > taami *såukt* ~ *soukt* 'kutsuma'. Seda muutust on püütud seostada liivi substraadiga, kuid seda ei saa kindlalt postuleerida, kuna muutus *au* > *åu* ~ *ou* esineb ka teistes läti murretes, kuigi mitte nii järjekindlalt kui taami omades (Balode and Holvoet 2001a: 28). Peale liivi keele on sarnane pilt Saarte murretes, kus samuti esineb *au* asemel *åu*. Kokkuvõtteks võib öelda, et isegi tuvastamata selle muutuse algallikat, on tegemist laiema regionaalnähtusega, mis kajastub ka BJ-s (suurema või väiksema järjekindlusega).

Selle lõigu lõpetuseks käsitleme veel ühte regionaallevikuga nähtust, nimelt panbaltitsisme sõnavaras. Kuigi traditsiooniliselt jäetakse sõnavara areaal-tüpoloogilistest käsitlustest välja, sest sõnavara on keelekontaktide puhul kõige kergemini laenatav ja mõjutatav keeletasand, võib ühiste laenude ajalugu olla sellegipoolest õpetlik. Panbaltitsism on Jacobsi (1994) termin, mida ta pakub KuJ-le, arutledes KuJ sõnavara ja nimelt sõna *raut* 'aknaruut'

üle. Verschik (1999a: 285-286) esitab mõningaid panbaltitsismide näiteid. Mõned neist esinevad nii baltisaksa, eesti, läti, leedu keeles ja BJ-s, mõned lisaks veel soome ja rootsi keeles. Siinkohal esitame vaid kolm näidet:

(4)

EJ, KuJ	baltisaksa	eesti	läti	soome
redl	*Reddel*	*redel*	*redeles*	-
šnikern	*scnickern*	*nikerdama*	-	*nikartaa*
klade	*Kladde*	*klade*	*klade*	-

Kindlasti on taolist ühist sõnavara rohkem. Antud juhtudel on see kõigis mainitud keeltes baltisaksa (soome keele puhul ehk rootsi) päritolu, kuid ilmselt leidub ka läänemeresoome ja balti päritoluga panbaltitsisme. Iseloomulik on see, et jidišis levivad nad peamiselt põhjapoolsetel aladel (EJ, KuJ), ZJ-i kohta andmed tihti puuduvad.

5. Identiteet ja rahvalik lingvistika/tajudialektoloogia.

Rahvalik lingvistika (*folk linguistics*) ehk tavainimese mitteakadeemiline ettekujutus erinevatest keeltest ja nende omadustest, on sattunud professionaalse keeleteaduse tähelepanu alla võrdlemisi hiljuti. On levinud ka Prestoni (1989) kasutusele võetud termin *tajudialektoloogia* (*perceptual dialectology*). Kindlasti ei saa keeleteadlane võtta puhta kullana rahvalikke väiteid nagu näiteks järgmisi: ‘prantsuse keel on väga loogiline’, ‘kirjakeel põhineb meie murdel’, ‘eesti keel on äärmiselt raske, seda on võimatu ära õppida’, ‘jidiš pole keel, vaid pelk murre, millel puudub grammatika’ jne (huvitatud lugeja leiab hulgaliselt teavet teosest Bauer and Trudgill 1998, vt ka Wachal 2002). Tihtilugu ei ole taolistel väidetel mingit alust: kui keelel või murdel puudub grammatika, siis see ei olegi keel ega murre ja seda pole üldse võimalik rääkida, sest iga keelekuju on süsteem, grammatika aga selle süsteemi tähtis tasand. Keel või murre ilma grammatikata on terminoloogiline vastuolu. Mõnikord aga pakub rahvalik lingvistika olulisi teadmisi akadeemilisele keeleteadusele. Tundub loogiline, et etnolingvistiline identiteet põhineb pigem rahvalik-lingvistilistel kui rangelt keeleteaduslikel alustel.

Toome näiteks mõne rahvalik-lingvistilise uskumuse, mis ei ole aga juutidele ainuomane. Kuna juute oli Eestis vähe ka enne II. maailmasõda (4500 ehk 0,4%), oli vähe ka juudi koole. Jidiši kool oli aga tol ajal põhiline koht, kustkaudu levis kirjakeele norm. Jidiši standard ei jõudnud levida ega

juurduda üldise ja ühise keelekujuna. Seetõttu kõneldakse kirjakeelt vaid akadeemilises keskkonnas ja sedagi mingi kohamurdega paralleelselt. Eesti põlisjuudid arvavad aga, et nad räägivad just kirjakeelt või et, äärmisel juhul, kirjakeel põhineb just nende murdel.

Identiteedi ja piiride seisukohalt on aga oluline see, et mõiste *Balti jidiš* tähendab keeleteadlasele ja murdekõnelejale (vähemalt Eestis) erinevaid asju. Keeleteaduslikus mõttes on see KJ põhjapoolne ala, mida iseloomustavad kindlad foneetilised/fonoloogilised ja morfoloogilised nähtused. Võimalik, et sinna lisandub ka sellele alale ainuomane sõnavara (panbaltitsismid) ja mõned foneetilised nähtused, mida leidub laiemalt balti, läänemeresoome ja baltisaksa keeles. EJ kõnelejad nimetavad oma keelekuju *undzer estnišer jidiš* 'meie Eesti jidiš' või *undzer baltišer jidiš* 'meie balti jidiš'. Mõlemat nimetust kasutatakse sünonüümselt. Kui esimese variandiga on kõik selge, siis küsimusi tekitab teine variant, kus figureerib omadussõna *baltiš*.

Kuna Lätis ei ole jidiši problemaatikaga tegeldud, tuleb piirduda vaid Eesti andmetega. Eesti juutide jaoks on *baltiš* ja *litviš jidiš* väga erinevad asjad (kuigi objektiivselt pole Leedu jidiš ühtlane ja kõik mainitud murded kuuluvad KJ rühma). Mõned arvavad, et Leedu juutide kõnes olevat palju 'vene sõnu' (täpsemalt Verschik 1999b), mis kindlasti ei vasta tõele.

Millel põhineb selline arusaam? Kindlasti on juudi maailma sisesed sotsiokultuurilised piirid järsemad kui keelelised. Siinkohal pole võimalik detailsemalt peatuda juudi kogukondade tüüpidel. Küll aga on oluline, et Eesti ning Põhja- ja Lääne-Läti juudid moodustasid nn vahepealse tüübi ida ja lääne juudi kogukondade vahel (Mendelsohn 1983: 253-254). See tähendas suhtelist jõukust ja linnastumist ning traditsioonilise eluviisi teisejärgulisust, kuid mitte loobumist jidiši keelest ja juudi identiteedist. Leedu ja Latgale juudid kuulusid aga nn ida tüüpi, mida iseloomustab enam-vähem traditsiooniline eluviis, jidiši keele säilitamine, suhteline majanduslik mahajäämus, elamine väikelinnades ja alevites jne. On võimalik, et seda sotsiokultuurilist piiri tajutakse ka keelepiirina.

Teine seletus, mis ei ole esimesega vastuolus, vaid pigem täiendab seda, on hoopis eestlaste Leedu ja leedu keele stereotüübi omaksvõtt. See ei ärata imestust, sest Eesti juutide identiteet on seotud Eestiga, ollakse ühtlasi ka eesti keele kõnelejad ja eesti kultuuris osalejad. Nii nagu on omaks võetud kontseptsioon *eesti aeg* (> *estniše tsajt*), võib see juhtuda ka teistel juhtudel. Eestlaste rahvalik arusaam Leedust on see, et see on 'slaavilik/venelik', seda seletatakse erinevustega käitumises, mentaliteedis, materiaalses kultuuris. Leedu keelt tajutakse ka 'venelikuna', kuna see kõlavat pehmelt, ja vene sõnadega sarnanevate leedu sõnade tõttu. Tegelikult erineb leedu

palatalisatsioon vene omast, kuid see on päriskeeleteaduse, mitte aga rahvaliku keeleteaduse fakt. Nõnda on rahvalik mõiste *Balti jidiš* kitsam kui keeleteaduslik.

6. Kokkuvõte.

BJ on KJ-i põhjapoolne ala, mis hõlmab vähemalt osa ZJ territooriumist ja sellele lisaks KuJ ja EJ murdeid. BJ kõige põhjapoolsema piiri kindlaksmääramine ei tekita raskusi: see piir langeb kokku jidiši levikuga Eestis. Läti ja Leedu territooriumil ei ole ilmselt kindlate murdepiiride tõmbamine võimalik. Pigem on tegemist mitme kontiinuumiga, nt *l*-i realiseerumine (lingvaalne Lääne-Leedus > velaarne Ida-Leedus), lühikeste-pikkade vokaalide opositsiooni säilimine põhja pool ja ZJ-s ja selle opositsiooni kadu ida suunas. Mõnel nähtusel on paralleele asukohamaa murretes: *l*-i realiseerumine põhja-žemaidi murdes, klusiilide geminatsioon EJ-s ja baltisaksa, eesti, läti keeles ja eriti alamläti murretes. Regionaalnähtusena tuleb ilmselt käsitleda ka diftongi *åu*, mis esineb EJ-s, Eesti Saarte murretes, baltisaksa keeles, Läti taami murretes ja Leedu põhja-žemaidi murdes. Kuigi selle päritolu nimetatud keeltes võib olla erinev ja kuigi kõigi BJ murrakute kohta ei ole nüüdisaegset teavet, on diftongi *åu* nii järjekindel esinemine regiooni keeltes märkimisväärne. Tähelepanuväärne on lahknevus keeleteadusliku ja rahvaliku arusaama vahel Balti jidišist. Vähemalt Eestis ei arvata BJ kõnelejate hulka Leedu juute, kuna nende keeles olevat ‘palju vene sõnu’. Ilmselt peegelduvad siin just sotsiokultuurilised, mitte aga keelelised erinevused Baltikumi juutide vahel.

Kirjandus

Ariste, Paul 1936: Eesti praeguse ühiskeele hääldus. *Eesti Kirjandus* 5, 201–210.

Ariste, Paul 1970: Ch. Lemchenas, *Lietuvių kalbos įtaka Lietuvos žydų tarmei.* [Arvustus] *Baltistika* 6 (2), 250–252.

Atamukas, Solomonas 1998: *Lietuvso žydų kelias.* Vilnius: Alma littera.

Balode, Laimutė and Holvoet, Axel 2001a: The Latvian language and its dialects. M. Koptjevskaja-Tamm and Ö. Dahl (eds), *The Circum-Baltic languages*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, v. 1, 3–40.

Balode, Laimutė and Holvoet, Axel 2001b: The Lithuanian language and its dialects. M. Koptjevskaja-Tamm and Ö. Dahl (eds), *The Circum-Baltic languages*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, v. 1, 41–80.

Bauer, Laurie and Trudgill, Peter (eds) 1998: *Language myths.* London: Penguin Books.

Clyne, Michael 2003: *The dynamics of language contacts*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dribins, Leo 1996: Ebreji Latvijā. Riga: Latvijas Zinātņu akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūta Etnisko pētījumu centrs.

Herzog, Marvin 1965: *The Yiddish language in Northern Poland: its geography and history.* Bloomington: Indiana Universtity Press.

Jacobs, Neil 1990: Northeastern Yiddish gender-switch: abstracting dialect features regionally. *Diachronica* 7 (1), 69–100.

Jacobs, Neil 1994: Structure, standardization, and diglossia: the case of Courland Yiddish. D. C. G. Lorenz and G. Weinberger (eds), *Insiders and outsiders. German-Jewish, Yiddish and German literature and culture in contact.* Wayne State, 89–99.

Jacobs, Neil 2001: Yiddish in the Baltic region. M. Koptjevskaja-Tamm and Ö. Dahl (eds), *The Circum-Baltic languages*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, v. 1, 285–311.

Kalmanovitš, Zelik 1926: Der jidišer dialekt in Kurland. *Filologiše šriftn* 1, 161–186.

Kettunen, Lauri 1938: *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung.* Helsinki: Suomalais-Ugrilainenn Seura (Lexica Societatis Fenno-Ugricae, V).

Koptjevskaja-Tamm, Maria and Wälchli, Bernard 2001: The Circum-Baltic languages. An areal-typological approach. Koptjevskaja-Tamm and Ö. Dahl (eds), *The Circum-Baltic languages*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, v.2, 615–761.

Lehiste, Ilse 1965: A poem in Halbdeutsch and some questions concerning substratum. *Word* 21, 55–69.

Lemchenas, Chackelis 1970: *Lietuvių kalbos įtaka Lietuvos žydų tarmei.* Vilnius: Mintis.

Lemchenas, Chackelis 1995 = Lemxen, Xackl: Di hašpoe fun litvišn ojfn jidišn dialekt in Lite. *Oksforder jidiš* 3, 6–130.

Mark, Judl 1951: Undzer litvišer jidiš. M. Sudarski (ed.) *Lite.* New York: Kulturgezelšaft fun litviše jidn, v. 1, 430–472.

Mendelsohn, Ezra 1983: *The Jews of East Central Europe between the World Wars.* Bloomington: Indiana University Press.

Preston, Dennis 1989: *Perceptual dialectology: non-linguists' view on areal linguistics.* Dordrecht : Foris.

Thomason, Sarah Grey and Kaufman, Terence 1988: *Language contact, creolization, and genetic linguitics.* Berkley: University of California Press.

Verschik, Anna 1999a: The Yiddish dialect in Estonia (a description). *Fenno-Ugristica 22*, 265–291.

Verschik, Anna 1999b: Some aspects of multilingualism of Estonian Jews. *International Journal of the Sociology of Language* 139, 49–67.

Verschik, Anna 2002: On the dynamics of article use in Estonian Yiddish. *Folia Linguistica* 35 (3–4), 337–369.

Verschik, Anna 2003: Baltendeutsche und Jiddische Sprachkontakte. H. Hecker, Hans und W. Engel (Hrsg.) *Symbiose und Traditionsbruch. Deutsch-jüdische Wechselbeziehungen in Ostmittel- und Südosteuropa (19. und 20. Jahrhundert)*. Essen: Klartext Verlag, 123–134.

Verschik, Anna (ilmumas): Yiddish in the Baltic states: towards contrastive sociolinguistics. J. Lainio, B. Kangere (eds.), *Sociolinguistic approaches to the study of bilingualism in the Northern Baltic Area*. Stockholm: Centre for Research on Bilingualism, Stockholm University.

Wachal, Robert 2002: Misconceptions about language. *American Speech* 77 (3), 329–330.

Weinreich, Max 1923 = Vajnrajx, Maks: Kurlender jidiš. *Štaplen. Fir etjudn tsu der jidišn špraxfisnšaft, literatur, gešixte.* Berlin: Wostok, 193–240.

Weinreich, Uriel 1958: A retrograde sound shift in the guise of a survival: an aspect of Yiddish vowel development. D. Catalan (ed), *Estructuralismo e historia: Miscellánea homenaje a André Martinet (Biblioteca Filologica 2)*. La Laguna: Universidad de La Laguna, 221–267.

Wolf, Meyer 1969: The geography of Yiddish case and gender variation. M. Herzog et al. (eds), *The Field of Yidish. Studies in Language, Folklore, and Literature. Third Collection.* London-Paris-The Hague: Mouton & Co., 102–327.

Zinkevičius, Zigmas 1994: *Lietuvių kalbos dialektologija.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Zinkevičius, Zigmas 1996: *The history of the Lithuanian language.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Anna Vershik: Balti jiidiś ja taa piiriq

Kirotus uuŕ Balti jiidissit taagaq sama ala pääl kynõldavidõ leedu, läti, eesti ni baltiśaksa keele kontekstin. Balti jiidiś om põħahummogujiidisi murdidõ põħapuulnõ allrühm, kon ommaq viiľ alalõ mynõq vanaq joonõq: pikil ja lühkeisil vabahellel tetäs vaiht, alalõ om *au*, alasi pruugitas ütsüse definiitse artikli kõrral akusatiivi, a eräsliidsi asõsynno kõrral daativi jne. Balti jiidisi põħapiiŕ om sama Eesti põħapiirigaq. Lätin kynõldas Balti jiidisi murdist Kuramaa jiidissit ja Leedun Semaidi jiidissit. Om rassõ määrädäq, kost lätt Kuramaa ja Semaidi jiidisi täpsä hummogupiiŕ. Innembä om sääl mitu kõrd-kõrralist üleminekit, näütüses ku õdagu puuľ om *l* pehmeq, sys midä inämb hummogu poolõ, tuu kõvõmbas lätt *l*. Sääntsit sammo üleminekit om ka leedu Põħa-Semaidi murdin. Om mitmit juuni, miä ommaq loomuperälidseq ütele piiŕkunnalõ, näütüses om Eesti jiidissin obstruente geminatśuuń niguq ka eesti ni baltiśaksa keelen ja läti keele taami murdin, midä kynõldas säälsaman, kon Kuramaa jiidissit. Weinreich ja Mark ütliq, et aoluulinõ katsikvabahelü **au* om Kuramaa jiidissin ka parlaq *au* ni Semaidi jiidissin om tuust kujonuq *ou*. A katsikvabahelü edimäne vabahelü saa-i nii selge ollaq, selle et Eesti jiidissin ja mitmõn sama piiŕkunna dialektin (Eesti saari murdõn, baltiśaksa keelen, taami murdin ja leedu keele Põħa-Semaidi murdin) om *au* ~ *åu.* Kuikiq leedu keele Põħa-Semaidi murdidõ katsikvabahelü om peri tõsõst lättest, om regionaalsõ uuŕmisõ jaos syski tähtsä, et taa om parlatsõs aos sääntsessamas kujonuq. Eestin om Balti jiidiś lajalt levinüq arvosaamisõ perrä kitsamb ku keeletiidüse perrä. Eesti jiidisi kynõlõjidõ jaos ommaq Leedu jiidisi murdõq tõistmuudu jo selle, et sääl om palľo vinne lainsynno.

SUMMARIA

Tiit Hennoste: Who was ringing church bells there in Räpina? The borders of Võru and the Võru poetry

The article focuses on the borders that are distinguished by the classical (early) poetry in Võru and how those borders are crossed by the contemporary Võru poetry.

If the early poetry is first of all the poetry of being and sitting (on the hill), then today's poetry is the poetry of going, moving. This is not any more the patriarchal childhood land, isolated from the rest of the world, but connected to a city, other countries, the realities of new time. However, it is important that the same land is in the centre, other places are marked as "other".

The contemporary Võru poetry is often the poetry of going back to the place, into its borders. But this return is not obvious any more. Rather the feeling of expatriate is central plus the borders what make apart. This is the poetry of lost fatherland, of emigration. The poetry, where the tie between the fatherland and poet is painful, half-broken. Something is gone forever or at least moved behind the border as perceived.

The language acquires a twofold role in this poetry. One is the natural language, mother tongue, which is used for writing. The uncontested language, which is one's own. This language characterises the most of young poets, but also Ain Kaalep, whose dialect poems are like his Estonian poetry, learned/educated one. But behind this another relationship glimmers, which is the most powerfully said by Mats Traat, who is writing in the Tartu dialect (*Pagulane* 'Refugee'): *I am fleeing to my mother's and father's into the Tartu language. That is an impressive leaving – like to another continent.* It marks the border, exile. This poetry altogether is as if it was the poetry of fleeing. There are memories, localities to go in.

This way the poetry is a jump over the romantic fatherland into the tragic. This is the poetry of broken ties, painful borders. The poetry of boundary pain.

Mart Velsker: Outlining the Võru literature

The feeling of identity assumes the treatment of "me" and "not me", "us" and "the others", "our" and "the other" territory. The national identity is looking for "us" in particular cultural and political spheres, which have been started to consider as important in Europe since the 19th century. For example literature (also some music or theatre) is regarded as the factor immortalising

the national identity, but the similar remarkable role is not attributed to architecture and cinematographic art. In addition to historical reasons, the centrality of literature is fostered by the fact that a national identity is often constructed through the linguistic characteristics.

The strengthening of Võru and, more broadly, South Estonian identity since the end of the 1980s has grounded primarily on the "own" language; the cultural self-existence has been more complicated question, because there are also borders differentiating cultural areas within the South Estonian language area, the most noteworthy are, as widely acknowledged, the separating borders between Setu and the rest of South Estonia.

Simultaneously with South Estonian spiritual renaissance, the new growth in literature arrived also as expected, at the same time new quests into literary identity have appeared. Through the interpretative activities the active creation/making/construction of South Estonian, especially Võru literature, has started. So far, its most remarkable institutional outcomes have been readers (*Võrokõstõ lugõmiseraamat* (1993), etc.), the collections of articles (*Võro kirändüse luumine* (2000), etc.) and the undertakings of the Year of Võro Literature in 1999.

The paper purposes to question, how the border between "own" and "the other" has been drawn. While looking at the outlining process the attention to the impinging linguistic identities, the need to complement linguistic identity with that of cultural, and the lack of authors using the local language, etc., should be definitely given. Finally, the question whether the Võru writer is the Estonian writer at all. Or still?

Kari Sallamaa: Borders and Literature

In this context I am looking at literature as a chessboard of national, ethnic and regional borders. They don't exactly follow state and other political borders, but reach even the spirits of writers and readers. On the other hand, literature exceeds borders and unites people.

Especially interesting is the Baltic region, which historically but also nowadays is a multinational cultural empire. It is a part of a broader territory, which can be called Sarmatia following the German writer Johannes Bobrowski. In the old days there existed an own Baltic German literature, which had a huge impact to the rising Estonian literature. After the Soviet time there were born practically taken new literatures, like the Võro, Seto and Livonian ones. Their inspirer has been ethnofuturism.

Looking at literary borders another interesting region is the Republic of Karelia. During the late Soviet time and after it there has risen, besides Finnish and Russian literature, literature written in the Karelian dialects and in Vepsian. As it is usual for territorial literatures, there are more common than divergent things in these literatures. Especial interest serves the Lydic literature, which consists of just one writer, who lives in Finland: Miikul Pahomov. I deal with his production from the point of view of borders and identity.

The borders of faith between paganism and Christian religion and its two main variations, the Lutheranism and Orthodox, are also important. The Russian Orthodox has been more tolerant conserning the preservation of paganism and ancient mythology in heritage and literature.

As a theoretical point of view I use cultural archaelogy, my variation of Michel Foucault's archaelogy of knowledge.

Laura Assmuth: Us and "others": peripheral identities

The consciousness of an ethnic or linguistic group about its uniqueness is always born from the reciprocal influence and contact with "the other" and extraneous. Economic and cultural integration does not mean the loss of local identities. On the contrary, from the contacts with other cultures, peoples and realities, the local (ethnic, linguistic) identity will strengthen. The strong local identity may become a conscious choice. My article discusses the formation of cultural identities in two rather different contexts of the European Union (EU) countries.

In my research the southern periphery of the EU is the island of Sardinia, which belongs to Italy, where being a Sardinian is based on the one hand on strong local (village) identities, however, on the other hand on the continuos contact with the culture of Continental Italy. The 150 years old connection with Italy has not involved cultural assimilation and the domination of Italian has not destroyed Sardinian either. Sardinians, depending on circumstances, are simultaneously the residents of their own village, Sardinians, Italians and Europeans. Comparative data comes from a new eastern member state of the EU, Estonia. In Saaremaa I have studied Post-Socialist changes in a village from the former fishing *kolkhoz*. According to my interpretation the success story of Saaremaa is founded in addition to traditional individualistic and entrepreneurial culture also on the position of Saaremaa as a symbol of "proper" Estonianism. Paradoxically, the Saare identity was preserved

because of the Soviet isolation and in new societal situation the Saare unique culture has become important resource for its people.

In Estonian south-eastern border areas I have studied the meaning of the state border, that is formed only 10 year ago, for the formation and change of local, ethnic, linguistic and religious identity. In connection with border areas it becomes especially explicit how flexible and conditioned identities are, when being different and drawing different borders have become the part of everyday life.

Kara Brown: The Võro-Language and Culture Class in the Life of the School and the Life of the Teacher

The Võro-language and culture class sits on the periphery of school life. In the halls and the classrooms of schools, there is little sign of the regional language and culture. In the school curriculum, the Võro class is an elective that usually meets after all the mandatory classes have finished and the other students have left for home. In the life of teachers, the class is taught by volunteers with little financial reward, most often on top of a full course load. Without a central place in the curriculum or in the life of the school, the Võro-language and culture class is in a tenuous position. Will it be taught during the next school year? Which grade will study the language?

In this presentation, I argue that the physical and social space in southeastern Estonian schools helps to constitute a formal learning environment in which the regional culture and language is on the periphery. I examine the way that the school environment produces a class on the margins. A powerful trifecta operates behind the school language program: the marginal presence of Võro language in school life (e.g. on the walls, in daily life, assemblies), the overwhelming educational concerns of Võro teachers, and the absence of a cadre of supporters (e.g. parents) relegate Võro to the periphery of the school and help to create a class based on contingencies. The class's place on the margin of school life brings both comfort and irritation to the regional-language teachers; some teachers find social and pedagogical liberation in the periphery, while others encounter academic limitation. The range of teacher responses to the class format constitutes a challenge to the Võro Institute's efforts to draw the class into the school schedule; the language's primary advocate in schools, it turns out, often want to keep the class on the periphery of the school day.

Juris Cibuļs: About Latgalian

Latgalians are an autochthonous people living mostly in the eastern part of the contemporary territory of Latvia. Nowadays, Latgalian as mother tongue is spoken by approx. 150,000 – 500,000 persons.

In Latgalia almost all Latgalians speak Latgalian, however, their children must learn at schools with Latvian or Russian as the languages of instruction since the schools with Latgalian as the language of instruction were closed after the coup d'état on May 15, 1934.

On April 26–27, 1917 (as to the old calendar) a congress of Latgalia convened in Rēzekne. It had a decisive role in the further fate of Latgalia since the delegates of Latgalia voted for joining the rest of the territory of the present day Latvia on the condition that Latgalia would have its home rule and the right to use the Latgalian language. However, this was not the case since it was very soon *forgotten*.

As regards Latgalian (it has been named in different ways – language, dialect, sub-dialect, but it does not change the essence of the phenomenon) various resolutions, decrees, etc. have been passed and adopted.

The new Law on the State Language (took effect on September 1, 2000) prescribes: "The state shall provide for the preservation, protection and development of the Latgalian standard language as the historical variety of the Latvian language." No dialect or sub-dialect any more. This is a step forward to the truth and hopefully to a full recognition.

Enn Ernits: On the Earlier Division and Later Extinction of the Votic Dialects

In olden times the Votic area extended from Estonia as far as the Strelna northern-southern line in Ingria. In the north-eastern and eastern parts of Estonia the Jõuga and Vaiga dialects (or subdialects) were spoken. They have common features with the Narvuzi (Kusemkino) dialect between the Narva and Luga rivers, namely the lack of *tš*, palatalized *g*, apocope, and reduction of word final vowels (apocope and reduction also occur in the Jõgõperä dialect). During the 15–19th centuries the Krievin dialect of the Votic language has been existed as residual of the Narvuzi dialect in southern Latvia. On the ground of dialectal differences the traditional western dialect of the Votic language should be divided into the Jõgõperä (Krakolie) or the

Vaipooli and the Kattila (Kotly) dialects (or subdialects). The latter became extinct in the Mati (Mattia) village at the end of the 1970s. The Kabrio (Koporie) dialect, i.e. the traditional eastern dialect fell out of use in Itšäpäivä (Itsepino) in 1976. Characteristical features of the above mentioned three dialects are existence of *tš* and palatalized *d*. In the northern direction the Votic settlement reached the Soikola peninsula in 1500s. Up to day Votic is spoken only in Vaipooli (in Jõgõperä and Luuditsa villages).

Marje Joalaid: Karelians of the North-Eastern Ladoga Area in the 17th Century

Until the 13th century the Karelians had lived a relatively independent life being in union with the Novgorodians. Since the end of the 13th century the territory inhabited by Karelians had belonged, in turn, to Russia and to Sweden. The Pähkinäsaari/Nöteborg peace treaty of 1323 divided the Karelian territory into two parts. In the middle of the 17th century the orthodox Karelians who lived under Swedish rule flew out to the Russian side in order to escape from famine and high taxes – first, to the Karelian neighbourhood in Russia, then all over the Russian territory. So the Karelian settlements gave rise in the areas of Tver, Bezhec, Valday and others.

In my paper I am analysing the settlement names in the mid-seventeenth century manuscript of Ladoga Karelia, which in those days was the Northern Province of Kexholms of Sweden. It is the manuscript of a map with economical notes that was found in the Skokloster library in Sweden. There are descriptions of two parishes of Ladoga Karelia – Salmi and Suistamo (including also Impilahti) – parishes with the Karelian population. The map is compiled by Erich (Erik) Utter, the land surveyor of Kexholms Province. The Skokloster belonged then to Carl Gustaf Wrangel, who also owned Salmi and Suistamo parishes since 1651.

The place name system of the area in question is (almost) completely of Balto-Finnic origin, except for only secondary settlement names, which were derived from river names.

Most of the settlements have been preserved, and so their names have been preserved, too. Some of them have gone through some modifications, others have had no changes.

In more detail I am analyzing the structure of settlement names. There one can find settlement names with the suffix *-la*, the ancient suffix of Balto-Finnic origin, as well as names with the suffix *-nen*. A great number of

names consists of two components, the second component usually indicating some nature object. This type is also popular in the Balto-Finnic place name system. But, there are some one component names, too.

Jüvä Sullõv: On Võro grade alternation

The central part of the article consists of an overview of Võro grade alternation given in the context of the rest of Balto-Finnic languages. There are Balto-Finnic languages, e.g. Vepsian and Ludian, where there is no grade alternation. Following Estonian and Finnish one is used to consider grade alternation as only the alternation of two grades, strong (SG) and weak (WG). The main types of grade alternation is quantity alternation, e.g. *sepp* (SG) : *sepä* (WG) : *seppä* (SG), and quality alternation, e.g. *kuld* (SG) : *kulla (WG): kulda (SG).*
The system of Võro grade alternation is more complicated. In addition to quality alternation and the regular alternation of Q2 and Q3, the special alternation of Q1 and Q2 or Q1, Q2 and Q3 may be brought forth, e.g. *valama : vallaq; uma : umma : .umma.* If there is a need to distinguish this type of alternation from the regular quantity alternation, then it may be defined as prolonged alternation. Earlier this type of alternation has been left out of the system of grade alternation and it has been called (short and long) gemination.
As for grade alternation the stems of Võro words may be divided into strong (S) and weak (W), prolonged (P) and extraprolonged (EP) stem grades.
Historically it is known that quantity and quality alternation has come from the closure or the openness of the second syllable. If the second syllable was initially open, the strong grade was formed, e.g. **jalkata > .jalga*. If the second syllable was initially closed, the weak grade was formed, e.g. **jalkan > jala*.
Historically prolonged alternation has to do with the prolonging of the stem that has emerged to counterbalance the shortening and the apocope of the word initial sounds, e.g. prolonged grade **talota >taloa > tallo,* extraprolonged grade **talohen > talohon > taloon > .tallo*.
There are such words that have both quality and prolonged alternation in their inflectional pattern. In that case the strong stem grade is prolonging, e.g. *häbü* (S) *: häü* (W) *: häpü* (P) *: häppü* (EP); *pügämä* (S) *: pükäq* (P) *: püä* (W). This type of alternation could be called absolute alternation.

Anu Korb: Emigrants from Võru County, Especially from Vastseliina Parish in Siberia

Extensive emigration from Estonia and Livonia to the regions of sparse settlement in Russia took place during the second half of the 19th century, because people hoped to become landowners there. Faraway Siberia started to attract emigrants from mid-1890s only, after the West-Siberian railway was opened. Emigrant settlements in Russia usually consisted of people from one region, who had similar dialectal background. This paper studies Estonian emigrant communities in the villages of Nikolayevka (founded in 1897) and Oravaküla (founded in 1896), which are situated in Kainski County, Tomsk Government (present Novosibirsk Province) in Siberia. During the last decade of the 20th century, when I worked in the villages of Estonian emigrants in Siberia as a member of expedition organized by Estonian Folklore Archive, the village Nikolayevka had about 190 inhabitants, and nearly all of them, including children, spoke their mother tongue. The community in Oravaküla was multiethnic and spoke several languages, the share of mixed marriages was increasing and the younger generation did not know their mother tongue.

Inevitable assimilation pressure on ethnic minorities has almost anywhere been accelerated by socio-political conditions enforced by the majority, but the coercive measures that Soviet Russia used on its ethnic minorities (liquidation of the kulaks, separating church from state and deporting the clergymen, closing schools of the minorities, forming of collective farms, using extensive repressions and participating in wars) were probably among the hardest. The strongest influential factor on different developments taking place in the Estonian communities with similar background (the core of the communities emigrated from Vastseliina parish in Võru county) has been the policy of Soviet government in 1970s, when the villages were declared to be either with or without perspective. The village Nikolayevka behind the marshes was declared to be without perspective, so many left it to find better work and schools elsewhere, and the village did not attract newcomers either.

The Estonians in both villages knew their Estonian roots, but they could not tell us much about their ancestors; contacts with their original land have been weakening during the last decade, mainly due to economic reasons, and they consider Siberia as their homeland. Dangers threatening their language and culture were perceived more acutely in multinational Oravaküla. Estonians in Nikolayevka do not sense the weakening position of their language and culture yet, but even there the community tradition and language acquire more and more foreign elements.

Kimmo E. Laine: Vladimir Nikolayevich Maynov. A Russian Writer Recording Language and Ethnicity in Karelia

Vladimir Nikolayevich Maynov (1845–88) was a teacher of the French language and a member of the Imperial Geographic Society in Russia. Among his works the travel book ”Poyezdka v Obonezh’ye i Korelu” (A Travel in Lake Onega Area and Karelia, 1874) is connected with the Karelian thematic.

By Karelia Maynov primarily understood the district of Povenets. One can see from his book that from 1850s up to 1870s the Russian Imperial power was quite weak in the Karelian municipalities of the Arkhangelsk Province, in the coast of the White Sea and in the district of Povenets.

I explain how Vladimir Maynov describes the language and ethnicity of the local people in the Oloniya Province. The language of the area of Kondopoga–Kyappesel’ga seems to be Russified in 1873, and in the district of Povenets the eastern borderline of the Karelian language was around Segezha. In his book, Maynov makes abundant use of Karelian words as well as words borrowed from Finnic to the Russian dialects in the Pomor’ye and Lake Onega areas.

Maynov explains, for example, that a booklet in Karelian “Nakaz politseyskim sotskim i desyatskim = Prikoazu (käskendü) polieskoi sotskoile i kümmenniekkoile” (An Order for Rural Police Officers the *Sotskiye* and the *Desyatskiye*, around 1870) was translated by a Ludian communal secretary in Padany. Several times Maynov hints to the fact that destroying the Old Believers monastery in Danilovo (1854) had resulted in decreasing of the literacy in the district of Povenets.

In general, one may see that V. N. Maynov was an honest man, inside of whose mind was a continuous battle between a small slavophile and a great *zapadnik*.

Tuomas Magga: Fron Object to Subject: To Whom “Belongs” the Saami Language?

This paper handles with the conflict between the lappological research traditionalists and the users of the Saami language; the issue of the conflict is the orthography of the language. The conflict dates back to the end of the 1940s, when a few Saami speakers criticized the orthography created

by lappologists. They said that certain orthographic solutions were alien to everyday speech and hard to follow.

One of the creators of the orthography was professor Erkki Itkonen. He felt the criticism to be unfair, and launched a heavy attack towards the critics. He accused the critics to be unaware of the bases of a good orthography, and especially those of the Saami language.

In his criticism Itkonen shows little respect towards the persons who were worried about the literal use of their mother tongue. In his writings, which were meant for the members of the traditional lappological research, he scorns those persons, hinting that they have no intellectual capacity to deal with theoretical language matters.

The reaction of this language researcher is by no means unique. Some outsiders who start researching a language of an indigenous people seem to think that they "own" the language in question. At least this is the impression, because the researchers are often very jealous e.g. in what comes to the orthography or morphological choices they have made for the language they have been working at. Although their studies are beneficial to the use of the language in question, they should realise that they are only servants who help the speakers of the languages to do well in their lives.

Laivi Org: The Borders of Võru and Estonian Palatilization

The palatalization is mostly eastern and southern linguistic characteristic in the Balto-Finnic languages. For example, the phenomenon appears more frequently in the Finnish eastern dialects, Vepsian, Karelian, Livonian, Estonian and Võru. The palatalization emerges when the front part of the tongue moves to the hard palate in the final phase of the pronunciation of a main speech sound.

The article compares the Estonian and Võru palatalization. In (common) Estonian and in North Estonian dialects only the dental, alveolar, palatal consonants or dentals *ť, (ď), ś, ľ, ń* are palatalized. In Võru, on the other hand, all consonants, geminates or consonant clusters can be palatalized. A number of studies have shown that although the physiological mechanism of palatalization (the approximation of the dorsum towards the hard palate) is the same for different languages the same, its extent and dynamics differ a lot. Up to now the research has shown that there are two significant parameters for the Estonian palatalization:

1) the glide of a consonant and its preceding vowel (the focus of the palatalization is in the initial part of a consonant);

2) consonant's own acoustics (consonant is totally palatalized);

For the Võru palatalization it is important:

1) consonant's own acoustics (consonant is totally palatalized, while the changes in a consonant's formant structure are greater than in Estonian);

2) transitional region – the glide of a consonant and its preceding vowel (the focus of the palatalization is in the final part of a consonant);

3) both the preceding and following vowels of a consonant are influenced.

Leoš Šatava: The Sorbian language in Lusatia (Germany) and the present-day endeavours in the field of its revitalization

The Sorbs are a small Slavic nation living in the eastern part of Germany (the former GDR), called Lusatia (Lausitz in German, Łužica/Łužyca in Sorbian), close to the border of the Czech Republic and Poland. They are the last descendants of the Baltic Slavs who have resisted the Germanising influence for over a thousand years. Today there remain about 40 000 people who can still speak Sorbian, a language belonging to the West Slavonic family; yet, only approximately 1520,000 people do use Sorbian actively as an everyday language. The language, moreover, is divided into two standard varieties, i.e. Upper Sorbian and Lower Sorbian.

The article focuses on the issues of teaching Sorbian and the history of teaching. It also describes how the language is revitalized today.

Anna Verschik: Baltic Yiddish and its borders

The current article describes Baltic Yiddish (BY) within a broader regional context, including co-territorial varieties of Lithuanian, Latvian, Estonian, and Baltic German. BY is usually referred to as a northern area within the north-eastern Yiddish dialects that is characterized by the retention of certain older features: opposition of short/long vowels, preservation of *au*, a stable distribution of Accusative in the singular definite articles and of Dative in personal pronouns, etc. The ultimate northern border of BY coincides with the northern border of Estonia. In Latvia, Courland Yiddish (CoY) that belongs to BY, and in Lithuania Zameter Yiddish (ZY) is spoken. It

is impossible to draw clear eastern borders of ZY and CoY. Rather, there are several continua, for instance, soft *l* in the West becomes harder as one moves to the East. This resembles a similar development in the Lithuanian dialects of Northern Žemaitija. There are several phenomena with regional distribution, for instance, gemination of obstruents in Estonian Yiddish (EY) and the same in Estonian, Baltic German, the Tamian dialects of Latvian (co-territorial with CoY). The realization of the historical diphthong **au* in CoY as *au* and in ZY as *ou* was postulated in classical studies by Weinreich and Mark; however, the quality of the first component may not be so clear since EY has *au* ~ *åu*, and the same is true about several co-territorial varieties: the Estonian Insular dialect, Baltic German, the Tamian dialects, and the Lithuanian dialects of Northern Žemaitija. Although the origins of the diphthong in the latter dialect differ from those in other mentioned varieties, the similar realization is relevant for the regional perspective. The popular concept of BY in Estonia is narrower than the linguistic one. For the speakers of EY, the Yiddish dialects of Lithuanian differ significantly due to an alleged high number of Russian lexical items.

Võro Instituudi toimõnduisist om varrampa ilmunuq:

Nr 1 Õdagumeresoomõ lõunapiiŕ.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 1997.

Nr 2 Ku kavvas Setomaalõ seto rahvast jakkus.
Toimõndanuq Külli Eichenbaum. Võro, 1998.

Nr 3 Lõunaeesti keelest ja kiräkeelest.
Toimõndanuq Nele Reimann ja Tõnu Tender. Võro, 1998.

Nr 4 Õdagumeresoomõ väikuq keeleq.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv ja Karl Pajusalu. Võro, 1998.

Nr 5 Tiidüs ja tõdõ. Märgütüisi.
Toimõndanuq Enn Kasak ja Jaan Kangilaski. Võro, 1998.

Nr 6 Õdagumeresoomõ veeremaaq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Tõnu Tender. Võro, 1999.

Nr 7 Võro kirändüse luumine.
Toimõndanuq Kauksi Ülle ja Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 8 A kiilt rahvas kynõlõs.
Toimõndanuq Kadri Koreinik ja Jan Rahman. Võro, 2000.

Nr 9 Tiijuhť ABC kiräoppusõ manoq.
Autor Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 10 Õdagumeresoomõ piirisüämeq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 2000.

Nr 11 Õdagumeresoomõ ütistüseq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2001.

Nr 12 Võro-eesti synaraamat.
Kokko pandnuq Jüvä Sullõv. Tarto-Võro, 2002.

Nr 13 Võromaa kotussõnimmist.
Autoriq Mariko Faster ja Evar Saar, toimõndanuq Peeter Päll. Võro, 2002.

Nr 14 Väikeisi kiili kokkoputmisõq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2002.

Nr 15 Õdagumeresoomõ hummogupiiŕ.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2003.

Nr 16 Kiiľ ja hindätiidmine.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2004.